

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKIN ÇAĞ TARİHİ
ANABİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
MUHACERET, İSKÂN VE ENTEGRASYON: BURSA SANCAĞI ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

İsmet SARIBAL

Ankara - 2015

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKIN ÇAĞ TARİHİ
ANABİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
MUHACERET, İSKÂN VE ENTEGRASYON: BURSA SANCAĞI ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

İsmet SARIBAL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU

Ankara - 2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKIN ÇAĞ TARİHİ
ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
MUHACERET, İSKÂN VE ENTEGRASYON: BURSA SANCAĞI ÖRNEĞİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (...../...../200...).

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	iii
KISALTMALAR.....	iv
KONU VE KAYNAKLAR	1
GİRİŞ	5
I. BÖLÜM.....	14
BURSA SANCAĞINA İSKÂN EDİLEN KIRIM VE KAFKAS MUHACİRLERİ (1845-1876)	14
A. Kırım ve Kafkas Göçleri	14
1. Rusya'nın Kırım'ı İlhakı ve Göçler	14
2. Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali ve Göçler	22
B. Osmanlı Devleti'nin Kırım ve Kafkas Göçleri Karşısındaki Tutumu	28
1. Muhacir İskânıyla İlgili Kuruluşlar.....	28
2. Muhacir İskânıyla İlgili İdari Düzenlemeler.....	30
C. Kırım Savaşı Öncesinde Bursa Sancağına İskân Edilen Kırım ve Kafkas Muhacirleri	36
1. Köylerde İskân Edilen Muhacirler	36
2. Şehir Merkezinde İskân Edilen Muhacirler	41
D. Kırım Savaşı Sonrasında Bursa Sancağına İskân Edilen Kırım ve Kafkasya Muhacirleri	42
1. Köylerde İskân Edilen Muhacirler	42
2. Şehir Merkezinde İskân Edilen Muhacirler	47
3. Naip Mehmet Emin Paşa.....	56
II. BÖLÜM	61
1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBİ) SONRASINDA.....	61
BURSA SANCAĞINA İSKÂN EDİLEN 93 MUHACİRLERİ (1877-1908).....	61
A. Balkan Uluslarının Bağımsızlıklarını Kazanması ve Göçler	61
B. Osmanlı Devleti'nin 93 Muhacereti ve Sonrasında Yaşanan Göçler Karşısındaki Tutumu.....	78
1. Muhacir İskânıyla İlgili Kuruluşlar.....	78
2. Muhacirlere Yardım Faaliyetleriyle İlgili Kuruluşlar	81
3. Muhacir İskânıyla İlgili İdari Düzenlemeler.....	83
C. Bursa Sancağına İskân Edilen 93 Muhacirleri	93

1. Ahmet Vefik Paşa	103
2. Bursa Kazasına İskân Edilen Muhacirler	108
3. Mudanya Kazasına İskân Edilen Muhacirler	114
4. Gemlik Kazasına İskân Edilen Muhacirler	118
5. Pazarköy Kazasına İskân Edilen Muhacirler	121
6. Atranos Kazasına İskân Edilen Muhacirler	125
7. Kirmasti Kazasında İskân Edilen Muhacirler	128
8. Mihaliç Kazasına İskân Edilen Muhacirler	132
III. BÖLÜM	137
GÖÇ VE ENTEGRASYON SÜRECİ	137
A. Göç ve Mekân	137
B. Göç ve Güvenlik	149
C. Göç ve Ekonomi	161
D. Göç ve Aile	169
E. Göç ve Eğitim	180
IV. SONUÇ YERİNE	193
V. KAYNAKÇA	198
VI. EKLER	226
ÖZET	266
ABSTRACT	267

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılla birlikte başlayan kitlesel nitelikli göç hareketleri karşısında ürettiği göç ve iskân politikaları ve bu süreçte yaşananlar muhtelif çalışmalarda ele alınmıştır. Fakat bir iskân merkezi örneğinde göç ve iskân sürecinde yaşananlar ve bu bağlamda devletin ürettiği göç ve iskân politikalarının teoriden pratiğe yansıyan yönünü konu edinen bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle bu doktora tez çalışmasının konusu Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) sırasında yaşanan kitlesel nitelikli göç hareketlerinin Bursa sancağı özelinde analiz edilmesi olarak belirlenmiştir.

Bu doktora tezinin araştırma aşamasından yazım aşamasına değin pek çok kişinin yardım, destek ve katkılarını olmuştur. Bunların başında danışmanım Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu gelmektedir. Kendisinin hoşgörüsü, yapıcı tavrı ve nezaketi tezimi tamamlamama imkân tanımıştır. Sağladığı çalışma ortamı için kendisine minnettarım. Yine gösterdikleri anlayış, tavsiye ve yönlendirmeleriyle tezin oluşumuna katkı sağlayan Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Doç. Dr. Selda Kaya Kılıç ve Prof. Dr. Bekir Koç'a da ayrıca müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

Başta Alpaslan Çelikdemir, Gökhan Demirkol, Muhammed Ceyhan, Ebubekir Keklik, Serkan Polat, Hasan Dünder ve Fatih Cerrahoğlu olmak üzere anlattıklarını dinleyen ve fikirleri ile bana yol gösteren bütün arkadaşlarıma; tez sürecinde onlara gösterdiğim tüm ihmal ve ilgisizliğe rağmen her daim yanımda oldukları için eşim Nagihan Ozar Sarıbal ve oğlum Erdal Mete Sarıbal'a da özel olarak borçlu ve minnettarım. Bu manevi desteğin ortaya koyduğum doğrulara ulaşmamda payları büyüktür, hata ve eksiklikler ise tamamıyla şahsıma aittir.

KISALTMALAR

a. g. e.	Adı Geçen Eser
a. g. m.	Adı Geçen Makale
a. g. t.	Adı Geçen Tez
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
ed.	Editör
H.	Hicri
M.	Miladi
R.	Rumi
s.	Sayfa
S.	Sayı
yay. haz.	Yayına Hazırlayan
v. dğr.	Ve Diğerleri

KONU VE KAYNAKLAR

Bu çalışma, Bursa sancağı özelinde, Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi (1877-1878) sonrasında göç eden muhacirlerin iskân sürecinin ve iskân süreci sonrasında yaşadıkları entegrasyon problemlerinin, Babıali'nin ürettiği göç ve iskân politikaları çerçevesinde izahını konu edinmiştir. Kitlemel nitelikli iki büyük göç hareketinin Bursa sancağı örneğinde incelenmesini esas alan bu çalışmanın zaman sınırlaması da bu iki göç hareketi ekseninde belirlenmiş, bu bağlamda 1845-1908 yılları arasındaki dönem çalışmanın zaman kısıtı olarak tespit edilmiştir. Belirtmek gerekir ki Balkan Savaşları sonrasında da ciddi bir kitlemel nitelikli göç hareketi yaşanmış, bu süreçte iskân edilmek üzere Bursa sancağına da muhacir gönderilmiştir. Lakin bu göç hareketi sırasında Bursa sancağına gönderilen muhacirler hakkında iskân edilen muhacirlerle ilgili sayısal veriler dışında konuyu, tespit ettiğimiz çerçevede analiz etmemize imkân tanıyacak gerek literatürde gerekse arşiv kayıtlarında yeterli bilgi ve belgeye ulaşılammıştır. Vakıa, sınırlı arşiv verisinden, bu muhacirlerin bir kısmının I. Dünya Savaşı sırasında Rum ve Ermeni tehciri sırasında boşalan arazilere iskân edildiğı anlaşılmaktadır. Fakat Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan “*Emvâl-i Metruke Komisyonu*”na ait belgeler araştırmacıların istifadesine sunulmadığı için bu hususta da sağlıklı bir veriye ulaşılammıştır. Bu nedenle Balkan Savaşları sırasında Bursa sancağına gönderilen muhacirler çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir.

Bu çalışmanın mekânı Bursa sancağıyla sınırlandırılmıştır. Tanzimat'tan sonra yapılan idari reformlar çerçevesinde eyalet sisteminde değişiklikler yapılmış, bu çerçevede daha evvel Anadolu eyaletine bağılı bir sancak olan ve oldukça geniş

bir alanı kapsayan Hüdavendigâr (Bursa) sancağı yeniden yapılandırılarak Hüdavendigâr eyaleti kurulmuş, Bursa sancağı da bu eyalete bağlı bir sancak olarak teşkil edilmiştir. Bu eyaletin yönetim merkezi kısa bir süre Kütahya’da kaldıktan sonra 1842’de Bursa şehrine taşınmıştır. “1867 Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi”¹ ile eyalet sisteminden vilayet sistemini geçiş sürecinde Hüdavendigâr eyaleti, Hüdavendigâr vilayetine dönüşürken Bursa sancağı statüsünü kaybetmemiş ve Cumhuriyete kadar vilayetın merkez sancağı, aynı zamanda yönetim merkezi konumunda kalmıştır². Bursa sancağının idari yapılanmasında zaman zaman değişiklikler olmuştur. Bununla birlikte 1885’te Bilecik, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir kazaları Bursa sancağından ayrılarak Ertuğrul sancağı kurulmuş sancağın, Cumhuriyete kadar sürecek idari yapılanması son hâlini almıştır. Bursa sancağı; Bursa kazası (merkez), Mudanya kazası, Gemlik kazası, Pazarköy kazası, Atranos kazası, Kirmasti kazası ve Mihaliç kazalarından oluşan bir yapıya kavuşmuştur. Bu çalışmada sözü edilen Bursa sancağı söz konusu değişiklik sonrası oluşan idari birimi ifade etmektedir. Bu kısıtın belirlenmesinde öncelikle Kırım ve Kafkas Göçleri sürecinde yalnızca sancağın merkezi konumundaki Bursa şehri ile sancağa bağlı Mihaliç Kazasında muhacir iskân edilmesi, ikinci olarak 93 Harbi sonrası sancak dâhiline iskân edilen muhacirlerin entegrasyon sürecini ve sancağa ait

¹ Bu nizamnâme hakkında bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (5), 1996, s. 89-103; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (6), 1996, 89-99.

² Hüdavendigâr Eyaletinin ve bu bağlamda Bursa Sancağının kuruluşu ve XIX. yüzyıldaki idari yapılanması hakkında bk. Emre Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

demografik verileri takip edebilmek adına 1885'ten Cumhuriyete kadar değişmeden kalan idari yapılanmanın göz önünde bulundurulmasının daha sağlıklı olacağı düşüncesi etkili olmuştur.

Bursa sancağına XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi sayıda muhacir iskân edilmiş, özellikle Bursa şehri bir muhacir şehri hüviyeti kazanmıştır. Bursa sancağının önemli bir iskân merkezi hâline gelmesinde sancağın muhacirlerin istifadesine sunulabilecek oldukça geniş ve verimli tarım arazilerini ihtiva etmesi, sancak merkezi Bursa şehrinin Osmanlı taşrasının en hareketli ticaret ve sanayi şehri olması önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra Bursa sancağının, Gemlik ve Mudanya limanları vasıtasıyla İstanbul'da toplanan muhacirlerin kolaylıkla ve daha az maliyetle iç bölgelere sevkine imkân tanınması Bursa sancağını muhacir iskân sürecinde stratejik bir üs hâline getirmiş, sancak dâhiline yoğun bir şekilde muhacir iskân edilmesinin bir diğer sebebini bu husus teşkil etmiştir.

Bursa sancağına yoğun bir şekilde muhacir nüfusunun iskân edilmesi, pratikte göç ve iskân sürecine dair merkez ve taşra arasındaki yazışmaların oldukça fazla olmasını ve bu bağlamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde sancağa muhacir iskânıyla ilgili önemli bir arşiv kaynağının oluşmasını sağlamıştır. Bu arşiv kaynağı, çalışmanın ilk elden temel kaynağını teşkil etmiştir. Bu nedenle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bine yakın arşiv kaydı kritiğe tabi tutulmuştur. Bu arşiv kayıtlarının yanı sıra 1870-1908 yılları arasında çıkarılan otuz beş adet Hüdavendigâr vilayet salnamesi, 1876-1908 yılları arasında tutulmuş şer'i mahkeme kayıtlarını içeren yetmiş adet Bursa şer'ine sicil defteri, Hüdavendigâr ve Bursa gazeteleri ve incelediğimiz döneme ait seyahatnameler çalışmanın ilk elden diğer kaynaklarını

oluşturmuştur. Bu arşiv kaynakları titizlikle taranmış, özellikle muhacirlerin sosyal hayatları ve ekonomik faaliyetleriyle ilgili verilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada şimdiye kadar göç araştırmalarında pek fazla kullanılmayan şer'îye sicilleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan kaynak ve yöntem çeşitliliği açısından bu çalışmanın göç literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca konunun kapsam ve sınırları daha önce yapılan göç çalışmalarından farklı olarak daha mikro bir düzeye indirgenmiş ve böylece iskân edilen muhacir sayısının tespiti hususunda daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Bursa sancağı gibi önemli bir iskân merkezinde iki büyük göç hareketi neticesinde ne kadar muhacir iskân edildiği ve bu durumun ortaya çıkardığı demografik hareketlilik özellikle salnamelerde yer alan verilerden istifade edilerek istatistiksel veriler ve grafiklerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

GİRİŞ

Sanayi Devrimiyle ivme kazanan emperyalizm, Fransız Devrimi sonucunda esmeye başlayan milliyetçilik rüzgârı etkisiyle hayat bulan ulus-devletler, çok uluslu imparatorlukların birer birer çökmesi, kapitalist ekonominin gelişmesi XIX. yüzyılda büyük çaplı sosyal ve ekonomik değişimlerin yaşanmasına yol açtı. Bu süreçte ön plana çıkan önemli gelişmelerden biri, sosyal ve ekonomik etkileri göz önüne alındığında, kitlesel nitelikli göçlerdi. Uluslararası politikaya yön veren milliyetçi akım, ekonomik kaygıların da etkisiyle devletleri, kontrolleri altındaki farklı etnik ve dini grupları asimileye, bu duruma karşı çıkanları ise göç etmeye zorladı.

Kitlesel nitelikli göç hareketlerinden en fazla etkilenen devletlerden biri Osmanlı Devleti'ydi. Zira XVIII. yüzyıl boyunca süren Rus emperyalizmi, XIX. yüzyılda da Rusya'nın yanı sıra diğer Büyük Güçlerin emperyalist politikaları neticesinde Osmanlı topraklarını elde etme çabaları ve Fransız Devriminin tetiklediği ulusal isyanlar, Osmanlı Devleti'nin bir küçülme dönemi içerisine girmesine neden olmuştu.

Sınırların daralması neticesinde geride bırakılan Türk ve/veya Müslüman halklar, gerek yeni tabi oldukları iktidarlardan baskı ve zulüm görmeleri gerekse Müslüman bir ülkede yaşamak istemeleri nedeniyle Osmanlı topraklarına göç etmek istedi. Göç eden kişi sayısı göz önüne alındığında bu göçler başlangıçta oldukça sınırlıydı. İlk büyük çaplı göç hareketi ise Rusya'nın Kırım'ı ilhakının akabinde yaşandı. Babıali, kitlesel olmayan bu göçler karşısında önceleri ciddi bir tavır takınmamışken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu durum değişti. Zira Kırım Savaşı (1853-1856), 93 Harbi (1877-1878) ve Balkan Savaşları (1912-1913) neticesinde yaşanan kitlesel nitelikli göç hareketleriyle Osmanlı topraklarına gelen

milyonlarca muhacir, Babıali'yi çok ciddi siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarla karşı karşıya bıraktı.

Osmanlı Devleti'ne dışarıdan gelen bu göçlerle ilgili şimdiye kadar önemli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte ciddi bir Osmanlı göç literatürünün oluşturulmuş olduğunu söylemek güçtür. Bu sınırlı literatür içerisinde Ahmet Cevat Eren, Faruk Kocacık, Abdullah Saydam, Bilal Şimşir, Nedim İpek, Kemal Karpat, Justin McCarthy, İlhan Tekeli, Ahmet Halaçoğlu, Süleyman Erkan ve Hakan Kırımlı gibi isimlerin çalışmaları öne çıkmaktadır. Bu çalışmalarda genel itibarıyla Osmanlı topraklarına Türklerin ve/veya Müslümanların gerçekleştirdiği kitlesel nitelikli göçler konu edilmiş; yaşanan göçlerin sebepleri, ne kadar göçmen geldiği, Osmanlı Devleti'nin göçmenlere bakış açısı, göçmenlerin göç sırasında ve iskân sürecinin ilk aşamasında karşılaştıkları güçlükler, kısmen de bu göçlerin Türkiye Cumhuriyeti'ne etki eden yönleri ele alınmıştır³.

³ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010; Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.I-II-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, (2.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999; Kemal Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı: (1821-1922)*, (2. Baskı), çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014; İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, (2.Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (3.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908): Tatarlar, Çerkesler, Abhazlar, Gürcüler, Ahıskalılar, Dağıstanlılar*,

Bu çalışmaların her biri Osmanlı g literatüründe önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte bu çalışmalar incelendiğinde özellikle muhacirlerin iskân süreci ve iskân sürecinin doğal bir sonucu olan entegrasyon problemlerinin üzerinde yeterince durulmadığı görülür. Kemal Karpat, Türkiye’de yapılan g araştırmaları hakkında yaptığı bir değerlendirmede bu hususa dikkat çekmektedir. Karpat, gler kadar önemli ve belki daha da önemli araştırmaların iskân araştırmaları olduğunu, bununla birlikte bu alanda çok az inceleme yapıldığını ifade etmekte, bu bağlamda iskân araştırmalarına ağırlık verilmesi gerektiğini dile getirmektedir⁴. Son dönemde bu çalışmalardan istifadeyle mekân hususunda daha dar kapsamlı g araştırmaları yapılmış, özellikle muhacirlerin iskân süreci ve iskân süreci sonrasında yaşananların portresi daha detaylı bir şekilde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Mehmet Yılmaz’ın 1854-1914 yılları arasında Konya Vilayetine yapılan gleri konu alan doktora tez alıřması⁵ ile Ferhat Berber’in Tanzimat’tan Cumhuriyete Manisa Kazasına yapılan gleri konu alan doktora tez alıřması⁶ oldukça önemlidir ki bu iki çalışma dışında belirttiğimiz çerçevede doktora düzeyinde yapılan akademik bir g çalışması mevcut değildir.

Çeçenler, Diğerleri, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya lkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996; Hakan Kırımlı, *Türkiye’deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

⁴M.Murat Erdoğan-Ayhan Kaya (der.), *Türkiye’nin G Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. XXXIX-XL.

⁵Mehmet Yılmaz, *Konya Vilayeti’nde Muhacir Yerleşmeleri(1854-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996.

⁶Ferhat Berber, *İmparatorluktan Cumhuriyete Manisa ve Göçler (1860-1960)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Bu çalışmanın konusu, yukarıdaki tespitten de hareketle Kırım Savaşı ve 93 Harbi sonrasında göç eden muhacirlerin iskân süreci ve iskân süreci sonrasında yaşadıkları entegrasyon problemlerinin Bursa Sancağı örneğinde incelenmesi olarak tespit edilmiştir. Şimdiye kadar Bursa Sancağına mevzubahis göçler sırasında iskân edilen muhacirleri konu alan iki çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki Zeynep Dörtok Abacı editörlüğünde hazırlanmış ve Bursa Büyükşehir Belediyesince “*Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*” adı ile yayınlanmıştır⁷. Diğer çalışma ise yerel tarih araştırmacısı Raif Kaplanoğlu ve oğlu Ozan Kaplanoğlu tarafından hazırlanmış ve Bursa Nilüfer Belediyesince “*Bursa’nın Göç Tarihi*” adı ile yayınlanmıştır⁸. Bu çalışmalar kıymetli olmakla birlikte bir doktora tez çalışmasının sunduğu derinlikten, göç ve iskân sürecini izah edecek bütüncül bilimsel değerlendirmelerden uzaktır. Bu çalışmanın, kısmen aynı arşiv kayıtlarının kullanılması dışında kapsam ve yöntem bazında söz konusu çalışmalarla örtüşen bir yanı bulunmamaktadır.

Bu çalışmada yer alan temel kavramlar “*dış göç/muhaceret*”, “*göçmen/muhacir*”, “*iskân*”, “*etnik köken ve aile bağları*” ve “*entegrasyon*” kavramlarıdır. Zira literatür taraması ve araştırması sonucunda ulaşılan verilerin göç, iskân, entegrasyon, etnik köken ve aile bağları kavramları ekseninde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu nedenle söz konusu kavramlar üzerinden araştırma konusu analiz edilmiştir.

⁷Zeynep Dörtok Abacı (ed.), *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*, (2. Baskı), Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009.

⁸ Raif Kaplanoğlu-Ozan Kaplanoğlu, *Bursa’nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa, 2014.

Göç sözlük anlamı itibarıyla “*ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret*” anlamına gelmektedir⁹. Bu tanım bir yönüyle eksiktir. Göç etmenin birinci şartı coğrafi olarak mekânın değiştirilmesi olmakla birlikte bu yer değiştirme hareketinin geçici veya sürekli yerleşme amacıyla yapılmış olması şarttır. Bu nedenle göçü “*bireyin kalıcı veya geçici olarak yerleşmek amacıyla gerçekleştirdiği coğrafi yer değiştirme hareketi*” olarak tanımlamak yerinde olacaktır¹⁰.

Göç eğer bir ülke sınırları içerisinde kalıcı veya geçici bir yer değiştirme hareketi şeklinde gerçekleşiyorsa “*iç göç*”, ülkeler arasında kalıcı veya geçici bir yer değiştirme hareketi şeklinde gerçekleşiyorsa “*dış göç (uluslararası göç)*” olarak nitelendirilir. Bu araştırmada konu edinilen göçten kasıt dış göçtür. Dış göç sebepleri itibarıyla gönüllü göç ve zorunlu göç olarak ikiye ayrılır. Şayet dış göç, bireyin kendi arzu ve isteğine bağlı olarak gerçekleşiyorsa “*gönüllü göç*”; şiddet, baskı, zulüm, savaş, kıtlık, kuraklık gibi bazı zorlayıcı etkenler altında gerçekleşiyorsa “*zorunlu göç*” olarak tanımlanmaktadır. Dış göçün öznesi göçmendir. Bu bağlamda göçmeni, “*kendi ülkesinden ayrılarak yerleşmek amacıyla başka bir ülkeye giden kişi*”¹¹ olarak tanımlamak mümkündür. Osmanlı Devleti dış göçü muhaceret, göçmeni de muhacir

⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Güncel Sözlük*, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts., e.t. 13.07.2015.

¹⁰ Sami Öngör, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 173; Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s.21.

¹¹Türk Dil Kurumu, *Türkçe Güncel Sözlük*, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts., e.t. 13.07.2015.

olarak nitelendirmiştir. Muhaceret ve muhacir kavramlarının göç ve göçmen kavramlarını karşıladığı görülmektedir. Zira Şemseddin Sami muhacereti, “*ailece yerleşmek üzere diyar-ı ahara intikal, göç*”; muhaciri de “*ailece yerleşmek üzere diyar-ı ahara giden adam*” şeklinde tanımlamıştır¹². Bu çalışmada arşiv vesikalarında geçtiği şekliyle göçmen yerine muhacir ifadesi kullanılmış, bazı değerlendirmelerde de göç yerine muhaceret kavramının kullanımı tercih edilmiştir.

İskân kavramı, göç tanımının içerisinde yer alan “*geçici veya kalıcı yerleşme*” hususunu tanımlar. Bu bakımdan iskân kavramını göç sürecinden ayrı düşünmek mümkün değildir. “*Yurtlandırma*”¹³ olarak karşılık bulan iskân, göçmenin göç ettiği yeni yerleşim biriminde yeni bir yaşama başlaması için gerekli şartların hazırlanması ve bu bağlamda devlet nezdindeki hukukî statüsünün tespiti sürecini ifade etmektedir. Gerek göç veren gerekse göç alan devletin dış göçü tanzim eden kanunları ve bu bağlamda iskân sürecinin seyrinde etkili olan ekonomik ve sosyal politikaları iskânın çerçevesini belirlemektedir.

Etnik köken ve aile bağları kavramı, Kırım Savaşı ve 93 Harbi sonrasında yaşanan kitlesel göç hareketleri neticesinde iskân edilen muhacirlerin, yeni yerleşim birimine eski yerleşim biriminden çeşitli iletişim vasıtalarıyla muhacir gelmesine aracılık etmelerini ve böylece göç hareketine süreklilik kazandırmalarını tanımlamak için kullanılmıştır. Bu iki büyük kitlesel göç hareketi, kısa bir süre sonra gerek barış ortamının sağlanması gerekse devletlerin göç sürecine olan müdahaleleri sonrasında

¹²Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul, H. 1317 [M. 1899-1900], s. 1435.

¹³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Güncel Sözlük*, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts, e.t. 13.07.2015.

kitlesel niteliğini kaybetmiştir. Fakat Kırım Savaşından 93 Harbine, 93 Harbinden Balkan Savaşına kadar geçen sürede münferit gruplar hâlinde göç hareketleri yaşanmaya devam etmiştir. Bu göçlerin büyük ölçüde iskân edilen muhacirlerin bir şekilde geride bıraktıkları aile, akraba, eş ve dostlarının talepleri yani aile bağları doğrultusunda yaşandığı veyahut Bosna muhacirlerinin iskân edildiği bir iskân birimine ara ara Bosna muhacirlerinin iskân için gönderilmesi örneğinde olduğu gibi etnik köken aracılığıyla cereyan ettiği arşiv vesikalarından tespit edilmiştir.

Entegrasyon kavramı, göçmenin veya göçmen grubunun ev sahibi topluma uyum sağlama sürecini ifade etmektedir. Göçmenin iskân sürecinde yerli ahaliyle olan ilişkileri bu uyum sürecinin seyrini belirlemektedir. Göç veren ve alan ülke aynı dile, dine, kültüre sahip olsa dahi coğrafi şartlar, iklim ve bunlara bağlı olarak değişen yerel ekonomik ve sosyal farklılıklardan kaynaklanan birtakım uyum problemlerinin yaşanacağı vakidir ki yapılan araştırmalar göçmenlerin dil, din ve kültür farklılıklarına bağlı olarak iki veya üç kuşak içerisinde mevcut koşullara ancak uyum sağlayabildiklerini ortaya koymuştur¹⁴.

Bu çalışmanın ana problemi şu iki soru etrafında şekillenmiştir: Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi (1877-1878) sonrasında yaşanan kitlesel nitelikli göçler karşısında Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu göç ve iskân politikaları önemli bir iskân merkezi olan Bursa sancağı özelinde teoriden pratiğe nasıl dönüşmüştür? İskân edilen muhacirlerin entegrasyon sürecinde neler yaşanmıştır? Bu

¹⁴ Stephen Castles-Mark J.Miller, *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, çev. Bülent Uğur Bal-İbrahim Akbulut, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 419.

sorulara cevap arama gayreti çerçevesinde öncelikle çıkarılan kanun ve yönetmelikler ile uygulamaya konulan politikalar ekseninde Babıali'nin göç ve iskân sürecine yaklaşımı ele alınacak, bu yaklaşım ekseninde muhacirlerin Bursa Sancağına iskân sürecinin detaylı bir şekilde analiz edilmesine çalışılacaktır. Sonraki aşamada ise iskânın ardından muhacirlerin entegrasyon sürecinin ne şekilde cereyan ettiği; yerli ahalinin muhacirlere bakış açısı ve bu bağlamda yaşanan güvenlik problemleri, muhacirlerin mekâna ve ekonomiye yani gündelik hayata tesirleri ve göç sürecinin muhacirlerin gündelik hayatına etkileri mekân, güvenlik, aile, eğitim başlıkları altında açıklanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmanın ilk bölümünün birinci kısmında Rusya'nın bir imparatorluk olmasını hazırlayan şartlar ve bu süreçte Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri ele alınmıştır. Böylece Rusya'nın Kırım ve Kafkasya coğrafyasına olan ilgisi ve bu coğrafyadan Osmanlı topraklarına yönelen göçlerin sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümün ikinci kısmında Osmanlı Devleti'nin Kırım ve Kafkasya coğrafyasından gelen ve de *“Kırım ve Kafkas Göçleri”* olarak nitelendirilen kitlesel nitelikli göç hareketi karşısındaki tutumu ele alınmıştır. Bu bağlamda üretilen göç politikaları ve muhacirlerin iskân sürecini gerçekleştirmeye yönelik çıkarılan talimatnamelerin içeriği incelenmiştir. Birinci bölümün üçüncü ve son kısmında Babıali'nin muhacerete yaklaşımı ve bu çerçevede ortaya koyduğu politikaların uygulamada ne kadar karşılık bulduğunu izah etmek amacıyla Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin iskân süreci ele alınmış ve bütüncül bir şekilde iskânın tablosu ile iskân sürecinde yaşananlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünün birinci kısmında Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmalarına zemin hazırlayan etkenler ve bu süreçte Osmanlı

Devleti'yle olan ilişkileri ele alınmıştır. Böylece Balkan coğrafyasından Osmanlı topraklarına yönelen muhaceretin sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümün ikinci kısmında Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı yani 93 Harbi sırasında kitlesel bir nitelik kazanan ve de 93 Muhacereti olarak nitelendirilen bu göçler karşısında ortaya koyduğu göç politikaları, muhacirlerin iskân sürecini gerçekleştirmeye yönelik çıkardığı talimatnamelerin içeriği incelenmiştir. İkinci bölümün üçüncü ve son kısmında ise ortaya konulan göç politikalarının ve çıkarılan talimatnamelerin uygulamada karşılık bulup bulmadığını göstermek amacıyla Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin iskân süreci ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde 93 Harbi sonrasında Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin entegrasyon süreci “göç ve mekân”, “göç ve güvenlik”, “göç ve ekonomi”, “göç ve aile”, “göç ve eğitim” başlıkları altında incelenmiştir. Böylece önemli ölçüde muhacir iskân edilen bir iskân merkezinde muhacirlerin karşılaştıkları entegrasyon problemleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

BURSA SANCAĞINA İSKÂN EDİLEN KIRIM VE KAFKAS MUHACİRLERİ (1845-1876)

A. Kırım ve Kafkas Göçleri

1. Rusya'nın Kırım'ı İlhakı ve Göçler

Rusya siyasi olarak güç kazanmaya başladığı XV. yüzyılın başlarında, coğrafi olarak uzak olmasına karşın, Avrupa mirasından derinden etkilenmiş bir devlettir. Rusya, Asya ovalarının süvarileri karşısında sağladığı üstünlüğü de gerçek anlamda Avrupa'dan aldığı askeri yeniliklere borçluydu: tüfek ve top. Bu yeni silahlarla Moskova kendisini barut imparatorluklarından biri yapabilir ve bu yolla genişleyebilirdi. Batı'daki komşuları İsveç ve Polonya'nın bu yeni silahlara sahip olması nedeniyle Rusya'nın batıya saldırması zordu. Ancak Rusya, askeri ve teknolojik alandaki ilerleyişini, güneyinde ve doğusunda bulunan kavim ve hanlıkları sömürgeleştirmek için rahatlıkla kullanılabiliyordu. Nitekim Ruslar, 1552'de Kazan'ı ve 1556'da da Astrahan'ı ele geçirerek Hazar Denizi bölgesini hâkimiyetleri altına aldılar. Daha sonra 1581'de Sibir Hanlığı'na son vererek Batı Sibirya'ya, ardından Doğu Sibirya'ya egemen oldular. Böylece 1638'de fiilen Pasifik Okyanusu'na ulaşmayı başardılar¹⁵.

¹⁵ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, (12. Baskı), çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 41.

Rusya'nın Kazan ve Astrahan'ı işgali, Osmanlı Devleti'ne tabi olan Kırım Hanlığı üzerinde dolayısıyla da Karadeniz'de bir Rus tehdidinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Karadeniz akarsuları Rus ticareti için önemliydi. Avrupa'nın en uzun akarsuyu olan Volga Nehri, Petersburg'dan Hazar Denizi'ne doğru akmakta ve Karadeniz'e dökülen Don Nehri ile arasında 70 kilometre mesafe bulunmaktaydı. Bu nedenle Rusya'nın ülkenin kuzeyinden Karadeniz'e mal göndermesi hem kolay hem de ekonomikti. Esasen Rusya'nın Avrupa kıyılarını çevreleyen üç denizden yalnızca Karadeniz'in buz tutmadığı göz önüne alınırsa gerek ticari ve askeri gerekse de stratejik açıdan Karadeniz'in Rusya için önemi ortaya çıkmaktaydı¹⁶.

Rusya'nın Osmanlı Devleti ve onun peyki olan Kırım Hanlığına karşı düşmanca bir tavır takınmasında etkili olan bir diğer neden de Moskova Knezi III. İvan ile Bizans prensesi Sofya Paleolog'un evlenmesiyle başlayan Moskova-Üçüncü Roma nazariyesiydi. Bu nazariyeye göre Rusya, Bizans İmparatorluğu'nun halefi ve Ortodoksluğun en büyük hamisiydi. Bir devlet prensibi hâline gelen bu anlayış Rusya dış politikasına, hedefi Osmanlı ülkesi olan, değişmez bir istikamet çizmişti¹⁷.

Osmanlı Devleti, Rusları Kuzey Kafkasya ve Aşağı Volga havzasından çıkarmak, ayrıca Kıpçak bozkırında ve Kırım üzerinde Osmanlı otoritesini güçlendirmek adına 1569'da harekete geçti ve Rusya'ya karşı Astrahan Seferi'ni düzenledi. Bu sefer ile Don-Volga Kanalı Projesi'nin de hayata geçirilmesi

¹⁶ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (7.Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 137-138.

¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (5.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 139-140.

hedefleniyordu. Lakin Kırım Hanı, Astrahan ve Kıpçak bozkırlarında Osmanlı hâkimiyetinin güçlenmesini arzu etmiyordu, bu nedenle sefer planını sonuna kadar desteklemedi. Bunun yanı sıra Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya muhalif devlet adamlarının, II. Selim'in ölümünün ardından tahta çıkan III. Murat'a, Divan'da bu seferi neticesiz bir macera olarak nitelendirmeleri seferin hedefine ulaşmasını engelledi¹⁸.

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Astrahan Seferi ile kati bir netice elde edemedi. Esasen Osmanlı devlet adamlarının Rus tehdidinin ileride ne boyutlara ulaşacağına dair tahmin ve endişeleri olduğundan bahsetmek hatta Rusya'yı ciddiye aldıklarını söylemek gücü¹⁹. Lakin Rusya'da XVII. yüzyılın sonlarında yönetime gelen Büyük Petro (1689-1725) Osmanlı-Rus mücadelesindeki güç dengesini ve Rusya'nın kaderini tamamen değiştirdi. Modern bir ordu kuran Petro, Akdeniz'e açılmak için Karadeniz'e egemen olma girişimlerine hız verdi. Osmanlı Devleti'nin 1683'ten 1699'a kadar Avusturya, Lehistan ve Venedik ile giriştiği mücadeleye dördüncü bir cephe açan Petro, Ağustos 1696'da Azak'ı ele geçirerek Karadeniz'i

¹⁸ Halil İnalcık, "Kırım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara, 2002, s. 452.

¹⁹ O dönem Rusya, sadece Osmanlılar için değil Avrupalılar için bile içinde ne olduğu bilinmeyen kapalı bir kutu niteliğindeydi. Öyle ki bir yüzyıl sonra bile bir Fransa kralı, muhatabının on yıl önce öldüğünü bilmediği hâlde müteveffa Çara mektup yazma gafletine düşecekti. John Morris Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 365.

yüzyıl içinde Osmanlı gölünden Rus gölüne dönüştürecek ve İmparatorluğu yepyeni bir yönden tehdit edecek seferi başlattı²⁰.

Rusya'nın Karadeniz'e çıkabilmesi için Azak'ın yanı sıra Kerç Boğazı'nı da ele geçirmesi gerekiyordu. Fakat diğer cephede Osmanlı Devleti ile mücadele hâlinde olan Kutsal İttifak Devletleri'nin (Avusturya, Lehistan, Venedik) Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerine başlamaları Rusya'nın bu emelini engelledi. Rusya, “*Karlofça Antlaşması*” (1699) görüşmelerine katıldıysa da Kerç Boğazı'nı istemesi nedeniyle görüşmelerden bir sonuç elde edemedi. En nihayetinde “*İstanbul Antlaşması*” (1700) ile yalnızca Azak'taki egemenliğini teyit ettirebildi. Bu hayal kırıklığı, Rusya'nın Baltık Denizi'nde etkinliğini arttırmak amacıyla yeni bir harekâta girişmesine sebep oldu²¹.

Kırım Hanı II. Devlet Giray, Azak'ta donanma inşa ettiren Petro'ya karşı Babıali'yi harekete geçirmeye çalıştı. II. Devlet Giray, Rus tehdidine son verebilecek bir seferin yapılması gerektiğini düşünüyordu ki bu emeline 1708'de muvaffak oldu. Baltık Denizi'ni kontrol altına almak isteyen Rusya ile savaş hâlinde olan İsveç Kralı XII. Şarl ile birleşerek Babıali'yi Rusya'ya karşı savaşımaya ikna etti²². Prut'ta (1711) yaşanan savaşta Rus ordusu mağlup oldu; fakat bu galibiyetten ciddi bir

²⁰ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.I, (3.Baskı), çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2008, s. 275.

²¹ Kurat, *a.g.e.* , s. 255-256.

²² İnalçık, *a.g.m.* , s. 453.

kazanım elde edilemedi. Osmanlı Devleti, Azak'ı geri almasına rağmen Rus tehdidini tamamen ortadan kaldıramadı²³.

Petro yönetimindeki Rusya, Prut'ta uğradığı yenilginin ardından toparlandı ve tüm dikkatini İsveç'e çevirdi. İki ülke arasında yaşanan savaşıardan Rusya galip çıktı. 1721'de İsveç'le yapılan antlaşma ile Baltık Denizi sahilleri Rusya'nın eline geçti ve Rusya'da "imparatorluk" ilan edildi. Rusya, Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti hâline geldi. Bu süreçte Rusya, Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye çalıştı. Hatta iki ülke, Fransa'nın aracılığıyla İran'a karşı birlikte hareket etti²⁴.

Petro'nun ölümünün ardından başa geçen halefleri, Karadeniz'e egemen olma girişimlerinden vazgeçemediler. 1730'da iktidarı eline alan "Anna İvanovna", Osmanlı Devleti'nin İran Seferi'ni fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Rusya, Avusturya ile ittifak kurarak Osmanlı Devleti'ni iki cephede savaşmak mecburiyetinde bıraktı. Bu savaş sırasında Ruslar ilk defa Kırım'ı istila ettiler. Lakin Rusya'nın müttefiki olan Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne yenilmesi savaşı sonlandırdı ve 1739'da Belgrat Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Ruslar, Osmanlı'dan Azak Kalesi'ni geri aldılar ve iki ülke arasında yaklaşık otuz yıl sürecek bir barış sağlandı²⁵.

Uzun süren barış dönemi 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile bozuldu. Bu savaş, Osmanlı askeri gücünün yetersizliğini - özellikle de yeniçerilerin - gözler

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, (7.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 83-84.

²⁴ Kurat, *a.g.e.* , s. 262.

²⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.* , s. 291.

önüne serdi. Osmanlıların ünlü ikmal sistemi çökerken Rus Ordusu emir komuta zincirine sıkı sıkıya bağlı, profesyonel komutanlardan oluşan modern ordu kurma çabalarının yüz yıllık semeresini topladı. Hotin Kuşatması ve Kartal Muharebesi esnasında Osmanlılar ciddi yenilgilere uğradı. Ayrıca Rusların 1770’te Akdeniz’e gönderdiği donanma, İzmir Çeşme’de Osmanlı Donanması’nı yenerek Mora’da ayaklanma çıkardı; ancak Osmanlı Devleti bu ayaklanmayı bastırdı. Salgın hastalıklar, kötü hasat, Polonya’nın bölünmesinin ortaya çıkardığı askeri gereksinimler ve Pugaçev İsyanı Rusların başarılarını kesintiye uğratsa da sonuçta Ruslar galip geldi. İki devlet arasında 1772’de başlayan barış görüşmeleri, 1774’te Küçük Kaynarca Antlaşması ile neticelendi²⁶.

Küçük Kaynarca Antlaşması, Kırım’ın kaderini değiştirdi. Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı’nı kaybetti. Antlaşmaya göre bağımsız bir statüye kavuşan Kırım Hanlığı ile Azak Denizi’nin sahilleri ve Karadeniz sahillerinin bir kısmı Osmanlı Devleti’nin elinden çıktı. Rusya, boğazlardan savaş gemilerini geçirerek Karadeniz’de ve Akdeniz’de serbestçe seyrüsefer etme hakkını elde etti. Ayrıca antlaşma metninde yer alan şüpheli bazı ifadelerle Osmanlı tebaası Hristiyanların Rusya tarafından korunmasına imkân tanındı²⁷.

Rusya, 1783’te Kırım’ı resmen ilhak etti. Daha sonra Kırım’ı, Kırım Tatarları’ndan temizleme ve yerlerine Hristiyan kolonistler iskân etme planlarına

²⁶ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 24-26.

²⁷ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri*, (4.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 12.

girişti. Öncelikle “Geray” Hanedanı’nın birinci derecedeki üyelerinden Kırım’da kalanlar ile Kırım üzerindeki Rusya hâkimiyetine karşı çıkan pek çok mirza ve şahıs yarımadaдан çıkarılarak Osmanlı İmparatorluğu’na sürüldü. Bu sürgüne kendi istekleriyle geleceklerinden endişe eden diğer Kırım Tatarları da katıldı. Böylece Kırım Tatarları’nın kitleler hâlinde vatanlarını geride bırakarak Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmeleri süreci başlamış oldu²⁸.

Ruslar, Kırım’da yönetimi ele aldıktan sonra Hanlık devrinden kalan idari, adli, mali sistemi ve eğitim sistemini tamamen değiştirdiler. Halkı asilzâdeler, din adamları ve köylüler şeklinde sınıflandırdılar. Bu süreçte halkın %80’i köylü sınıfına dâhil edildi. Köylülerin elindeki topraklara, asilzâdelerin ve hazinenin malı olduğu iddiasıyla el koyuldu. Bu topraklar Rus asilzâdelerine ve üst düzey askerlerine dağıtıldı. Boşalan Türk köylerine Rus köylüleri yerleştirildi. Camilere, medreselere ve bunlar gibi kamu yararına tahsis edilmiş olan vakıf arazilerinin 3/4’üne el konuldu²⁹.

Kırım’dan göç eden Tatarların sayısı, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru 80.000 kişi civarındaydı. Rusların, 1796 ile 1802 yılları arasında Kırım bölgesini yeniden teşkilatlandırma çabaları sırasında çıkan kargaşa ortamında 30.000 kişi daha Kırım’dan ayrılmak zorunda kaldı³⁰. 1804’te Kırım Tatarları’nın göç etmelerine yasak getirildi: Çünkü toprağı ekip biçmekte kullanılacak işgücünde büyük bir kayıp

²⁸ Kırımlı, *a.g.e.* , s. 10.

²⁹ Müstecip Ülkesal, “Kırım Türkleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s. 1147-1148.

³⁰ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 128-129.

yaşanmıştı. Lakin 1812’de Osmanlı Devleti’nin, Rusya ile savaş hâlinde olan Fransa’ya açıktan destek vermesi nedeniyle Kırım Tatarları yeniden baskı altına alındı; köylülerin elinden toprakları alındı. Topraksız bırakılan köylülerin gerek çiftlik sahipleri gerekse hazine ile olan davaları Kırım Tatarlarının uzun süren mücadelesine rağmen karşılıksız kalınca göçler yeniden başladı. Lehistan ayaklanması nedeniyle başlayan Osmanlı-Rus savaşı (1828) sırasında göç edenlerin sayısı iki yüz bine ulaştı³¹.

Kırım Tatarları için en büyük ve en yıkıcı göç dalgası Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında yaşandı. Kırım Savaşı (1853-1856) ile Kırım yarımadasının müttefik devletlerce kısmen işgali Kırım Tatarları üzerinde büyük bir baskı oluşturdu. Savaş sırasında Kırım Tatarları’nın Osmanlı Devleti ve müttefik güçlerle iş birliği yaptığına dair şüpheler savaş sonrasında Rusya’nın Kırım Tatarları’na karşı şiddetli tedbirler almasına yol açtı. Bu baskı ortamı savaştan sonraki birkaç yıl içerisinde en az 200.000 Kırım Tatarı’nın zor şartlar altında Osmanlı Devleti’ne göç etmesine yol açtı. Bununla birlikte bu göçler 1860’lardan sonra kitlesel niteliğini kaybetti. Rusya’nın ekonomik kaygılarla göçü durdurma çabaları sonuç verdi; Osmanlı topraklarına göç edenlerin sayısı azalmaya başladı. 1874, 1890 ve 1902’de kitlesel nitelikli göçler yaşandıysa da göç edenlerin sayısı artık yüz binlerle değil on binlerle ifade edilmekteydi³².

³¹ Ethem Fevzi Gözaydın, *Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri Coğrafi, Tarihi, Harsi, İktisadi ve Siyasi*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1948, s. 77-78.

³² Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 14-16.

2. Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali ve Göçler

Kafkasya³³, gerek Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olması gerekse Rusya'nın Karadeniz - Boğazlar - Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalı'na inebilmesine imkân sağlaması nedeniyle Rusya'nın stratejik menfaatleri açısından önemli bir jeopolitik bölgeydi³⁴. Kafkasya'nın işgalinde görev alan - aynı zamanda tarihçi - General Fadayev Kafkasya'nın Rusya için önemini; “*Kafkasya berzahu, Rus kıyısında Asya'nın kalbine atılmış bir köprü, Orta Asya'yı düşman nüfuzundan koruyan bir duvar, Karadeniz ile Hazar Denizi muhafaza eden müstahkem bir kaledir*” sözleriyle ifade etmişti³⁵.

Ruslar, Kuban'a dağınık bir şekilde yayılmaya başladıkları 1320'den itibaren gelecekte Kafkasya'da elde edecekleri kazanımlarına zemin hazırlamaya başladılar³⁶.

IV. İvan döneminde ise Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmenin verdiği güçle, açıktan

³³ Kafkasya, Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsamaktadır. Bölgenin adı da bu sıradağlardan gelmektedir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Güney Kafkasya'da; Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkes, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve Çeçenistan da Kuzey Kafkasya'da yer almaktadır. Davut Dursun, “Kafkasya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXIV, İstanbul, 2001, s. 157.

³⁴Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 41.

³⁵ Cafer Barlas, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, (2.Baskı), İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 52.

³⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (10.Baskı), çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 424.

açığa Kafkasya'ya göz diktiler. Bu süreçte bazı Çerkes, Nogay ve Çeçen beylerini kendilerine tabi kıldılar. Osmanlı Devleti'nin düzenlediği Astrahan Seferi, Rusların bölgedeki etkinliğini zayıflattı. Fakat Ruslar devamlı surette bölgeyle olan ilişkilerini geliştirmeye çalıştılar³⁷.

Rusların, Kafkasya'yı kontrol altına almaya yönelik ilk ciddi girişimleri I. Petro zamanında gerçekleşti. I. Petro, son iki yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ve İran arasında savaflara neden olan Güney Kafkasya'yı ele geçirmek için harekete geçti. Fransa'nın aracılığıyla Osmanlı Devleti'yle birlikte İran'a karşı savaştı: Rusya ile İran arasında yaşanan savaflarda Rusya üstünlük sağladı. Osmanlı Devleti, İstanbul Antlaşması (1724) ile Derbend ve Bakü dâhil olmak üzere Hazar Denizi'nin batı sahillerinin Rusya'ya bırakılmasını kabul etti. Fakat Rusya 1735'te Nadir Şah ile mücadele edemeyeceğini anlayınca bu bölgelerden geri çekildi³⁸.

I. Petro, Kuzey Kafkasya'da da esaslı bir harekâta girişti. Ruslar, Kuzey Kafkasya'nın işgaline 27 Temmuz 1722'de I. Petro'nun Petrovsk (Mohaçkale) üssünü tesis etmesiyle başladı. Dağıstan'ın Hazar sahilinde konuşlu bu üs sayesinde Ruslar, Kuzey Kafkasya'nın iç kesimlerine sürekli ve düzenli askeri harekât icra

³⁷ Wassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 15-16.

³⁸ M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 19-34.

etme şansı buldu. Fakat buradaki başarıları, Güney Kafkasya’da hızla cereyan eden harekâtın aksine daha yavaş ve daha maliyetli gerçekleşti³⁹.

Rusya’nın Kafkasya’daki asıl ilerleyişi Çariçe Katerina döneminde (1762-1796) yaşandı. Doğu Osetya, Çerkesistan, Kabartay, Torku Şahmallığı, Gazi Kumuk ve Çeçenistan, 1770’ten 1796’ya kadar Rusya’nın hâkimiyeti altına girdi. Rusya, 1801’de de Doğu Gürcistan’ı ilhak etti. Bölge üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen İran ve Osmanlı Devleti Rusya’yı durduramadı. 1804-1813, 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşları sonucunda Dağıstan ve Güney Kafkasya’nın tamamı Rusya’nın kontrolüne girdi. 1829 Edirne Antlaşması ile Babıali, Kafkasya üzerindeki tüm haklarından vazgeçti⁴⁰.

Rusya’nın Kafkasya’yı kontrol altına alma girişimleri, Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden Çeçen asıllı İmam Şeyh Mansur önderliğinde, “*Müridizm*” adıyla anılan bir direniş hareketinin doğmasına sebep oldu. İmam Şeyh Mansur, 1785’te Kafkas kabilelerine dağıttığı bir beyanname ile Ruslara karşı “*gazavatı*” başlattı. Etrafında topladığı Kafkas kabilelerinden müteşekkil ordusu ile Ruslara karşı ciddi bir mukavemet gösterdi. Lakin düzenli ve teçhizatlı Rus Ordusu karşısında çok fazla dayanamadı. 1791’de *Anapa Savaşları* sırasında yaralı hâlde Ruslara esir düştü ve

³⁹ Alexander Grigorianz, *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999, s. 20-24.

⁴⁰ Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Kafkasya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 159. 1829 Edirne Antlaşması Madde 4; “*Gürcistan ve İmere (İmereti) ve Megril (Megreli) ve Güril (Guri) ve Kafkasya semtinde kâin sair eyalât-ı kesîre sinîn-i vâfireden beri ilelebet Rusya Devleti memâlikine munzam olup ...*” Bkz. *Muahedat Mecmuası*, C. IV, Ceride-i Askeriye Matbaası, H. 1297 [M. 1879-1880], s. 72.

Şlisselburg Kalesi'nde vefat etti. İmam Şeyh Mansur'un ölümü, 1832'te İmam Gazi Muhammet önderliğinde gazavatın yeniden başlamasına kadar yaklaşık kırk yıl, direnişi bir liderden yoksun bıraktı. İmam Gazi Muhammet (1830-1832) ve ardından İmam Hamza Bey'in (1832-1834) kısa aralıkları üstlendikleri direniş hareketi, asıl şekil ve hüviyetini İmam Şeyh Şamil ile kazandı. Şeyh Şamil bölgede Ruslarla işbirliği yapan hanların üzerine yürüdü ve halkı gazavat etrafında birleştirdi. Böylece güçlü Rus ordusuna karşı yirmi beş yıl mücadele etme imkânını yakaladı⁴¹.

Kırım Savaşı (1853-1856), Rusya ile Kafkas halkları arasındaki mücadelede ibrenin Rusya lehine dönmesine yol açtı. Balkanlar üzerindeki emelleri Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgi ile sekteye uğrayan Rusya, savaş sonrasında istikamet değiştirerek gözünü Ural madenlerine, Türkistan pamuğuna ve Bakü petrolüne dikti⁴². Zaten Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Barış Antlaşması'ndan (1859) Kafkasya'nın geleceğine dair bir karar çıkmamıştı. Bu da Kafkasya'nın, 1829 Edirne Antlaşması çerçevesinde, Rusya'da kalması anlamına gelmekteydi.

Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru vefat eden I. Nikola'nın yerine Çarlık makamına geçen II. Alexander, Kafkasya'da sükûneti sağlamak ve kontrolü ele geçirmek adına 1856'da *Kafkas Seferi*'ni başlattı. II. Alexander, ordusunun büyük kısmını Şeyh Şamil'in harekât alanı olan Doğu Kafkasya'ya, geriye kalan kısmını da Şeyh Şamil'in naibi Mehmet Emin kontrolündeki Batı Kafkasya'ya sevk etti. Rus

⁴¹ Süleyman Uludağ, "Müridizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 50-51. İmamların siyasi faaliyetleri hakkında bkz. Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, C. II, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, 746-754.

⁴² Jacques Pirenne, *Büyük Dünya Tarihi*, C. III, çev. Nihat Önel, Meydan Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1972, s. 1296.

ordusunun harekâtı başarıya ulaştı. Rusların şiddetli baskısı sonucu Şeyh Şamil, 6 Eylül 1859'ta ailesi ve kırk kadar müridiyle İstanbul'a gitmesine izin verilmesi karşılığında Ruslara teslim oldu. Kafkasya halkının mücadelesi Kuzeybatı Kafkasya Naibi Mehmet Emin Paşa tarafından bir müddet daha sürdürüldüyse de 1864'te silahlı mücadele tamamen sona erdi⁴³.

Kafkasya'da silahlı mücadelenin sona ermesi Kafkas halkının zorunlu göç sürecinin başlamasına sebep oldu. Kafkasya'ya Çar naibi olarak tayin edilen Grandük Mişel, bir ay içinde tüm halkın ya kontrol altında tutulabilecekleri vadilere yerleşmelerini ya da Kafkasya'yı terk etmelerini aksi takdirde bölgede yaşayan herkesin harp esiri olarak Rusya'nın muhtelif mıntıkalarına sürüleceklerini ilan etti. Bu şartlar altında yüzbinlerce Kafkasyalı Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldı⁴⁴.

Esasen Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte kitlesel göçler yaşanmaya başlamış, özellikle Şeyh Şamil'in teslim olduğu 1859 yılında göçler büyük bir ivme kazanmıştı. Fakat asıl büyük göç hareketi 1863-1864 yıllarında yani Kafkasya'daki direniş yok edildikten sonra yaşandı. Öyle ki 1864 baharında göç edenlerin sayısı 400.000'e ulaştı. Bu kitle göçleri - zaman zaman dört bin haneye varan göçler yaşanmış olsa da - 1865'ten sonra durdu ve göçler daha küçük gruplar hâlinde yaşanmaya devam etti⁴⁵.

⁴³ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1958, s. 510-525.

⁴⁴ Berkok, *a.g.e.*, s. 526; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (2.Baskı), çev. Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 278.

⁴⁵ Saydam, *a.g.e.*, s. 81-89.

Kırım ve Kafkas muhacirleri, Rumeli ve Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinde iskân edildi. Kırım'ın ilhakı ile başlayan ilk göç dalgasında gelen muhacirler önce Besarabya, Dobruca ardından da Anadolu'ya yerleştirildi⁴⁶. Kırım Savaşı ertesinde gelenlerin çoğu ise Dobruca taraflarına yani Tuna vilayetine yerleştirildi. 1859'dan sonra gelen muhacirler ise Karadeniz sahiline yakın olan Rumeli ve Anadolu Sancakları ile Ege ve Akdeniz liman kentlerine, Konya ve Sivas gibi arazisi geniş bölgelere yerleştirildi⁴⁷.

Kırım Savaşı ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı arasında yaşanan göçlerin ne boyutlara ulaştığını kesin rakamlarla ifade etmek zordur. Rus kaynaklarında verilen rakamlar sadece pasaport alarak resmî yollarla göç edenleri göstermektedir. Bu nedenle resmî olmayan yollarla gelenler hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı kaynaklarında ise yalnızca sağ olarak ülkeye giriş yapanların sayıları verilmektedir. Açıkçası Bu konudaki istatistiklerin de birbiriyle örtüştüğü de

⁴⁶ Karpat, *a.g.e.* , s.162.

⁴⁷ Saydam, *a.g.e.* , s.151. Kırım ve Kafkas muhacirlerinin tamamının hangi sancak, kaza ve köylerde yerleştirildiklerini bütüncül ortaya koymak güçtür. Bununla birlikte Karpat, Kafkas muhacirlerinin yarısını oluşturan ve 1863-1865 yılları arasında gelen Çerkes ve Abaza muhacirlerinin önce Kuzey ve Orta Dobruca'da Tulça, Babadağ, Boğazköy çevresine ve Köstence'ye, sonra da güneyde Varna çevresine ve Tuna boyunda Rusçuk, Nicopolis, Vidin, Silistre, Şumnu'ya ve Niş ile Sofya çevresindeki bölge gibi daha batıda iskân edildiklerini belirtir. Yine bu muhacirlerin bir kısmının Makedonya ve Trakya'da Selanik, Serez ve Larissa çevresine; Asya'da Diyarbakır, Mardin, Halep ve Şam vilayetlerine; Küçük Asya'da Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'e yerleştiklerini; bir kısmının da doğrudan Filistin liman kentlerine gittiğini ifade eder. Karpat, *a.g.e.* , s. 171.

söylenemez. Yine de bu dönemde 1.000.000 ila 1.200.000 arasında Kırım ve Kafkasyalının Osmanlı ülkesine geldiği iddia edilebilir⁴⁸.

B. Osmanlı Devleti'nin Kırım ve Kafkas Göçleri Karşısındaki Tutumu

1. Muhacir İskânıyla İlgili Kuruluşlar

Osmanlı Devleti'nde muhacir iskânıyla ilgili hususlar, Kırım Savaşı (1853-1856) ve sonrasında başlayan kitle göçlerine değin, ya ilticalar yaşandıkça doğrudan doğruya sınır eyaletlerine gönderilen talimatnameler ya da bizatihi muhacirlerin Babıali'ye başvuruları neticesinde verilen kararlar çerçevesinde yürütüldü. Kırım Savaşı ile başlayan kitle göçleri sonrasında ise muhacir iskân işleri “*Şehremaneti*” tarafından yürütölmeye başlandı.⁴⁹.

Şehremaneti, Ticaret Nezareti ile koordineli çalışmaktaydı ve görevi İstanbul ile sınırlıydı. Şehremaneti; muhacirlerden fakir olanlarının gemi nakliye ücretlerinin ödenmesi, muhacirlerin geçici iskân mahallinin tespiti, yevmiye tahsisi ve yiyecek içecek gibi zaruri ihtiyaçların karşılanması, Anadolu veya Rumeli'ye gönderilecek olan muhacirlerin sevk işlemleri gibi konularla ilgilenmekteydi. Eyaletlerdeki iskân

⁴⁸ Saydam, *a.g.e.* , s. 90-91. Karpas, göç eden muhacir sayısının 1.500.000 civarında olduğunu değerlendirmektedir. Bkz. Karpas, *a.g.e.* , s. 170. Shaw ve Shaw ise yalnızca Kırım'dan göç eden muhacir sayısının 1.400.000 olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, (3. Baskı), çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 2010, s. 152-153. Justin McCharty, 1.200.000 Kafkasyalının dışa göç ettiğini fakat bunlardan yalnızca 800.000'inin sağ olarak Osmanlı topraklarına ulaştığını değerlendirmektedir. Bkz. McCarthy, *a.g.e.* , s.40.

⁴⁹ Eren, *a.g.e.* , s. 39.

işleri ise Ticaret Nezaretinin kontrolünde taşra yöneticileri tarafından yürütüldü. Bununla birlikte taşrada, gerek merkezden iskân memurları gönderilerek gerekse yoğun olarak muhacir iskân edilen bölgelerde mahalli idarece görevliler tayin edilerek iskân işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine çalışıldı⁵⁰.

Muhacir iskânıyla ilgili hususlar 1859 yılına kadar Şehremaneti tarafından yürütüldü. Paris Antlaşması'nın (1856) ardından Rusların başlattığı Kafkas harekâtı neticesinde yüz binlerce Kafkasyalının peyderpey Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başlamasıyla muhacir iskân işleriyle ilgili hususlar yoğunlaştı. Şehremaneti bu yoğunlukla başa çıkamadı. Bu nedenle Babıali, 5 Ocak 1860'ta, Ticaret Nezareti bünyesinde bir "*Muhacirîn Komisyonu*" kurularak muhacir iskânıyla ilgili hususların bu komisyona devredilmesine karar verdi. Komisyonun kurulmasındaki temel amaç muhacirlere yapılan yardımları koordine etmek, iskân işlerinin ivedilikle gerçekleştirilip söz konusu yardımların muhacirlere ulaştırılmasını sağlamaktı⁵¹.

Muhacirin Komisyonu, 1861-1865 yılları arasında bağımsız bir kurum şeklinde çalışmalarına devam etti. Komisyon, genel olarak iskân işlerinin planlı bir şekilde ve herhangi bir aksaklığa mahal vermeden yürütmeye çalıştı. Bu çerçevede, Trabzon ve Samsun gibi önemli merkezlerde "*Muhacirîn Komisyonları*" oluşturuldu, hemen her iskân merkezinde muhacirlerin iskân işleriyle ilgilenmek üzere iskân memurları görevlendirildi⁵².

⁵⁰ Saydam, *a.g.e.* , s. 105-119.

⁵¹ Eren, *a.g.e.* , s. 54-58.

⁵² Saydam, *a.g.e.* , s. 111.

Muhacirin Komisyonu, kitle göçlerinin durmaya başladığı 1865'te muhacirlerle ilgili işlerin azaldığı gerekçe gösterilerek Meclis-i Vâlâya bağlandı, personel sayısı azaltıldı ve bağımsız bir kurum olma hüviyetini kaybetti. 1867'de Meclis-i Vâlânın lağvedilmesiyle Şûrâ-yı Devlete bağlanan komisyon 1875'te lağvedilerek Zaptiye Nezaretine bağlı bir daire hâline getirildi⁵³.

2. Muhacir İskânıyla İlgili İdari Düzenlemeler

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başında bir nüfus kıtlığıyla karşı karşıya kaldı. Verimli toprakların çoğu toprak imtiyazındaki karışıklık, siyasi ve askeri politika yüzünden ekilip biçilemiyordu. Buna karşın gıda ve hammadde talepleri hızla artmaktaydı. Bu taleplerin büyük bölümü ise hızla sanayileşen Avrupa devletlerinden gelmekteydi. Bu etkenler Osmanlı Devleti'nin "*büyük bir nüfusu*", yalnızca dış düşmanlara karşı savunma amaçlı değil ekonomik gelişme için bir ön koşul olarak değerlendirmesine yol açtı⁵⁴.

Nüfusun artmasına katkı sağlayacak önemli unsurlardan biri dış göçtü. Osmanlı Devleti, ekonomiyi hareketlendirmek ve tarımdan elde edilen gelirleri arttırmak adına Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyenlerle ilgili 1 Ocak 1857'de bir kararname yayımladı. Bu kararnamenin çıkarılmasındaki en önemli etken birkaç Prusyalı çiftçinin Osmanlı Devleti'nden "*tabiiyet ile toprak*" talebinde bulunmasıydı⁵⁵. Babıali, bu çiftçilere ve daha sonra yaşanacak muhtemel başvurulara

⁵³ Saydam, *a.g.e.* , s. 118.

⁵⁴ Karpat, *a.g.e.* , s. 152-153.

⁵⁵ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Topraklarına Avrupa'dan Muhacir İskânı (1856-1859)", *İlmi Araştırmalar*, (3), 1996, s. 53-54.

rehber olması için kimlere hangi usul ve esaslar üzere vatandaşlık hakkı ve bu bağlamda işlemek üzere toprak verileceğini çıkarılan bu kararnameyle şekillendirdi. “*Kabul-i tabiiyyet ile hariçten Devlet-i Aliyye memâlikine gelip tavattun etmek arzu eden familyalar hakkında tanzim buyurulan nizamname*” şeklinde tanımlanan ve 14 maddeden oluşan kararnamede şu hususlar yer almaktaydı: Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen Avrupalı muhacirler Osmanlı vatandaşlığına geçecek, padişaha sadakat yemini edecek ve Osmanlı kanunlarına uymayı kabul edeceklerdi (*Madde 1-2*). Buna karşılık hiçbir engellemeye maruz kalmadan hangi dine mensup iseler ibadetlerini özgürce yerine getirebilecek, eğer bulundukları mahalde uygun ve yeterli sayıda ibadethane yoksa izin almak kaydıyla ibadethanelerini inşa edebileceklerdi (*Madde 3*). Devlet, bedelsiz olarak muhacirlere arazi verecek, Rumeli’de iskân edilenler altı yıl Asya’da iskân edilenler on iki yıl şahsi vergilerden, askerlik görevinden (veya bunun bedelinden) muaf tutulacaktı. Söz konusu sürelerin tamamlanmasından sonra muhacirler, diğer Osmanlı vatandaşları gibi, tüm vergi ve yükümlülüklerden sorumlu tutulacaklardı (*Madde 4-5-6-7*). Muhacirler kendilerine tahsis edilen araziye yirmi seneden önce satamayacaktı. Eğer bu süre bitiminden önce ülkeyi terk eder veya vatandaşlıktan çıkarlar ise kendilerine verilen arazi ve bu arazi üzerinde bulunan emlakı karşılıksız olarak devlete terk edeceklerdi (*Madde 8-9*). Muhacirler, iskân edildikleri köy ve kasaba hangi kaza ve sancak dâhilinde ise oranın mülki amirlerinin muhafazası ve idaresi altında bulunacaklardı (*Madde 10*). Muafiyet süresi dolmadan ülke içinde başka bir mahalle yerleşmek isteyen muhacirlere ruhsat verilecek fakat muafiyet süreleri ilk iskân tarihinden itibaren işlettirilecekti (*Madde 11*). Muhacirlerin kendi ülkelerinde suça karışmamış, hakkında bilgi alınabilecek, namuslu “*erbâb-ı ziraat ve sinayiden*” olmaları şarttı. Şayet iskândan sonra

muhacirlerden herhangi birinin bu şartlara haiz olmadığı tespit edilirse devlet bu kişileri sınır dışı edebilecekti (*Madde 12*). Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyenler aileler Osmanlı elçilikleri ve konsoloslukları aracılığıyla kaç kişi olduklarını, isimlerini, sermayelerini, mesleklerini gösterir bir başvuru formu düzenleyeceklerdi. Başvuruda bulunacak her ailenin en az 60 altın mecdiye miktarı sermayesi olması şarttı (*Madde13*). Bu ailelere ait eşyaların nakli hususunda Osmanlı konsoloslukları ve Osmanlı sınırları içerisinde ilgili memurlar gerekli kolaylığı sağlayacaklardı (*Madde 14*)⁵⁶.

Farklı dillere çevrilerek Avrupa basınına servis edilen bu kararname büyük ses getirdi; Avrupalılar konuya epey ilgi gösterdi. 1856-1859 yılları arasında Prusya, Avusturya, Fransa ve İtalya'dan çok sayıda insan bu kararnamenin sunduğu imkânlar çerçevesinde Babıali'ye başvuruda bulundu⁵⁷. Fakat bu başvuruların çoğu olumsuz bir şekilde neticelendi. Zira başvuruların alındığı süreçte Kırım ve Kafkas göçleri hız kazanmış, arazi dağıtımında öncelik mağdur durumdaki muhacirlere verilmişti.

⁵⁶ Bu kararnameye, 15 Nisan 1858 tarihinde bir zeyil yapıldı. Bu zeyilde; muhacirlere verilen arazinin yirmi seneliğine ödünç olarak tahsis edildiği, bu süre içerisinde vefat eden muhacirlere ait arazilerin süreyi tamamlamayı kabul ederlerse mirasçıları, etmezlerse yeni gelen bir başka muhacire verileceği belirtilmişti. Yirmi sene süresince kendisine verilen araziye ekip biçen muhacirlere söz konusu arazinin tasarruf hakkı tamamen verilecekti. Bu zeyilde dikkat çeken en önemli husus ise muhacirlere tasarruf hakkı tamamen bırakılan arazilerin göç ettikleri ülkede bulunan mirasçılarına bırakılamayacağını kararlaştırılmış olmasıydı. *Takvim-i Vekayi*, Def'a: 562, 9 Şevval 1274 [23 Mayıs 1858]. Bu zeyil ve kararnamenin tam metni için bkz. **Ek-1**.

⁵⁷ Gülsoy, *a.g.m.*, s. 63.

Esasen Osmanlı idarecileri de milliyetçi duyguların gittikçe kızıştığı bir dönemde, her ne kadar vatandaşlığa kabul edilecek olsalar da, başka milletten birilerine toprak verilmesine sıcak bakmıyorlardı. Bu nedenle çoğu başvuru sürüncemede bırakılan resmi prosedürler nedeniyle sonuçsuz kaldı⁵⁸.

Bu kararname, Osmanlı Devleti'nin dıştan gelen göçe olan bakış açısını ve bu bağlamda Kırım ve Kafkas göçlerine karşı tutumunu anlamak adına önemliydi. Nitekim Kırım ve Kafkas muhacirlerine karşılıksız olarak arazi, ziraat için gerekli alet edevat, tohum gibi malzemelerin dağıtılması kısacası muhacirlerin bir an evvel üretici pozisyona geçmelerinin temini arzusu kararnameyle paralellik göstermekteydi.

Kırım ve Kafkas muhacirlerinin iskânı sürecinde yapılacak işler, muhacirlere hangi usul ve esaslar üzere arazi dağıtılacağı, evler inşa edileceği ve muhacirlere yapılacak yardımların hangi esaslar çerçevesinde gerçekleştirileceği ayrıca düzenlenen “*talimatnameler*” ile belirlendi. Bu tarz talimatnamelerden ilki, Kırım muhacirlerinden Rumeli'ye yerleştirilecek olanlar hakkında, 3 Mayıs 1856'da Silistre valiliğine gönderilmişti⁵⁹. İlerleyen süreçte muhacir iskân ettirilen diğer eyaletlere iskân sürecinde yapılacakları detaylı şekilde izah eden talimatnameler gönderildi.

Bu talimatnamelerden en dikkat çeken 1861'de Konya ve civarına iskân memuru olarak gönderilen Vehbi Paşa'ya verilen talimatnameydi. Talimatname, Muhacirin Komisyonunun aldığı kararlar ve bu kararların uygulanış şeklini detaylı

⁵⁸ Taner Timur, “13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Tarihinde Göç Olgusu”, *Toplumsal Tarih*, (165), 2007, s. 31.

⁵⁹ Eren, *a.g.e.* , s. 41; Saydam, *a.g.e.* , s.119.

bir şekilde yansıtması yönüyle önemliydi. Talimatname genel hatlarıyla değerlendirildiğinde öne çıkan hususlar şu şekildeydi: Öncelikle muhacirlerin iskân edilmelerinin geciktirilmesinin açacağı zararlardan bahsedilmekte ve muhacirlerin bir an önce iskânlarının gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı. İkinci olarak muhacirlerin rızaları alınarak iskân edilmek üzere kaza ve köylere taksim edilmeleri, söz konusu kaza ve köylerdeki hâlî arazilerin muhacirlere dağıtılması, şayet mümkün ise boş ve kullanılmayan hanelerin muhacirlere tahsis edilmesi istenmekteydi. Muhacir iskân edilecek kaza ve köylerde boş ve kullanılmayan hane mevcut değilse iskân bölgesinin yerli ahalisinin, eşraf aracılığıyla teşvik edilerek, muhacirlere hane yapımı hususunda harekete geçmeleri sağlanacaktı. Her iki hâlde de muhacirlere mesken temin edilemezse masrafları devlet bütçesinden karşılanmak üzere hane inşasına başlanacaktı. Her bir hane yapımı için 250 kuruşa kadar ruhsat verilmişti fakat masrafların mümkün olduğunca düşürülmesine çalışılacaktı. Üçüncü olarak her haneye devlet bütçesinden beşer kile tohumluk zahire ile her iki haneye edevatıyla birlikte bir çift öküz verilecekti. Nüfusu on beşten fazla olan hanelere bir çift öküz verilecek, üç veya dört hanenin nüfusu on beş kişiyi buluyorsa bunların tamamına bir çift öküz verilecekti. Muhacirlere dağıtılacak öküzler orta halli olacak ve çift edevatlarıyla birlikte fiyatı 1.000 kuruşu geçmeyecekti. Dördüncü olarak muhacirlere dağıtılacak olan arazi ve meralar sınırlarıyla birlikte bir deftere kaydedilecek, bu defterde aynı zamanda muhacirler için sarf edilen öküz, çift edevatı ve hane masrafları da yer alacaktı. Beşinci olarak muhacirlere iskân edildikten sonra istedikleri yere gidebilecekleri yalnız böyle bir durumda bir daha yardım alamayacakları duyurulacaktı. Altıncı olarak şehirlerde iskân olunacak zanaat erbabı ve din adamlarına, köylerde iskân edilen muhacirlere sağlanan zahire ve öküz bedeli

desteğine mukabil kişi başına 150 kuruş hâlinde nakdî yardım yapılacaktı. Din adamları arasında ehliyetli görülenlere imam ve müezzinlik gibi görevler verilecekti. Zanaatkârlara ise imkânlar dâhilinde ev ve dükkân kiralanacak veya satın alınacak kalfa ve çıraklık ile esnafın yanında istihdam edilmeleri hususunda kolaylık sağlanacaktı⁶⁰.

Muhacir iskânı için çıkarılan talimatnamelerde öne çıkan en önemli husus iskân bölgesindeki yerli ahalinin taşra yöneticileri aracılığıyla muhacirlere yardım hususunda teşvik edilmesiydi. Muhacir iskân ettirilen eyalet ve sancaklardaki idareciler, muhacirlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için bulundukları yöredeki hayırsever ahaliyi harekete geçirmeye çalıştılar. Bu çabalar olumlu sonuçlar elde edilmesini sağladı: Birçok şehirde muhacirlerin yeni bir hayata başlamaları için gerekli tüm ihtiyaçlar hayırsever ahali tarafından karşılandı. Muhacir iskân sürecinin devlete malî anlamda herhangi bir yük olmasına engel olunmaya çalışıldı. Babîâli, bu yardımların artması için halkı teşvik etmeye gayret etti. Bu bağlamda muhacirlere yardımda bulunan hayırsever ahali basın aracılığıyla halka duyurularak onure edildi⁶¹.

⁶⁰ Yılmaz, *a.g.t.* , s. 91-93.

⁶¹ Muhacirlere, iskân edildikleri bölgelerde halk tarafından yapılan yardımlarla ilgili örnekler için bkz. İhsan Satış, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (1), 2012, s. 517-531; Ferhat Berber, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, (31), 2011, s. 17-49; Jülide Akyüz, “Göç Yollarında, Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, *Bilig*, (46), 2008, s. 37-56.

C. Kırım Savaşı Öncesinde Bursa Sancağına İskân Edilen Kırım ve Kafkas Muhacirleri

1. Köylerde İskân Edilen Muhacirler

Rusya'nın XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanan ileri harekâtı, kitlesel göç hareketi öncesinde de Kırım ve Kafkas coğrafyasından Osmanlı topraklarına peyderpey muhacir gelmesine yol açtı⁶². Bu göçler dâhilinde Bursa sancağına, köylerde iskân edilmek üzere, ilk Kırım ve Kafkas muhacir grubu 1845 yılında geldi. Bu muhacirler İstanbul ve muhtelif vilayetlerde dağınık hâlde bulunan 60 haneden ibaret Çerkezlerden oluşmaktaydı. Muhacirler, Mihaliç Nahiyesine bağlı Uluabat Karyesinde iskân edildiler. Uluabat'ın seçilmesindeki etken Uluabat'ta Yıldırım Bayezid Vakfı'na ait, atıl vaziyette bulunan önemli miktarda vakıf arazinin bulunması ve bu arazilerin ziraata elverişli olmasıydı. Bu vakfa ait araziler, “*imar edilmek*” ve “*yıllık münasip miktar icar ödemek*” şartıyla muhacirlere dağıtıldı. Muhacirlere, ileride sorun yaşamamaları adına, dağıtılan arazilerin tapu senetleri de verildi⁶³.

Babıali, muhacirlerin vakit kaybetmeksizin iskânlarını ve ziraata başlamalarını istemekteydi. Bununla birlikte, 1845'te muhacir iskânıyla ilgili uygulamaya konulabilecek herhangi bir idari kararın bulunmaması nedeniyle muhacirlerin, gerek evlerini inşa etmeleri gerekse ziraat yapabilmeleri için lüzumlu ihtiyaçlarının nereden ve ne şekilde karşılanacağı net olarak belli değildi. Meclis-i Vâlâ, geçici bir çözüm olmak üzere bu ihtiyaçlara dair masrafların muhacirlere,

⁶² Saydam, *a.g.e.*, s. 95.

⁶³ BOA, İ. MVL., 73/1394, 12 Muharrem 1262 [10 Ocak 1846].

“*müteselsil kefil*” göstermek ve “*sened-i kavî*” (güvenilir bir senet) vermek şartıyla iskân merkezinin mal sandığından borç olarak ödenmesini kararlaştırdı. Meclis-i Vâlâ, aynı zamanda bedeli hazinece karşılanmak üzere *tohum, buğday, arpa, darı* gibi temel ihtiyaç maddelerinin “*atiyye-i seniyye*” olarak (karşılıksız) muhacirlere dağıtılmasına karar verdi⁶⁴.

Babıali, muhacirlere borçlarını ödeme kolaylığı ve vergi muafiyeti sağladı: Muhacirlere borç olarak verilen 79.000 kuruş, dörde bölünerek yıllık taksitler hâlinde devlet tarafından tahsil edildi. Bu 4 yıllık süreçte muhacirlerden öşür de alınmadı⁶⁵. Bu süre bitiminde muhacirler, vergi ödeyebilecek mali güce ulaştıkları kabul edilerek vergi hususunda yerli ahali gibi mükellef tutuldular⁶⁶.

Çerkezlerin Uluabat’a iskân edilmeleri, köyün yerli halkı olan Rumların tepkisine yol açtı. İki grup arasında kavgaya varan sürtüşmeler yaşandı ki bu olay Bursa’da muhacirler ile “*ahali-i kadime*” olarak nitelendirilen yerli halk arasında yaşanan ilk sorun olması nedeniyle önemliydi. Rumlar bu durum karşısındaki hoşnutsuzluklarını birtakım hukuksuz uygulamaları içeren iddialarla birlikte Rusya sefaretine iletiler. Rum ahalinin iddialarına göre Çerkezler yerli halka zulmediyor ve bu durum karşısında Osmanlı idarecileri Çerkezlerden taraf oluyordu. Çerkezler başlarında han adını verdikleri zatın sözünün dışına çıkmıyorlardı. Bu hanın yerel yöneticilerle irtibatını sağlayan tercümanı dahi bulunmaktaydı. Mihaliç Ağası olan

⁶⁴ Muhacirlere evlerini inşa etmeleri ve ziraata başlamaları için gerekli ihtiyaçlar için 39.000 kuruş verildi. Ayrıca bu tutara ek olarak sermaye adı altında 40.000 kuruşluk bir ödeme daha yapıldı. BOA, İ. MVL. , 73/1394, 12 Muharrem 1262 [10 Ocak 1846].

⁶⁵ BOA, İ. MVL. , 299/012169, 20 Cemaziyelevvel 1270 [18 Şubat 1854].

⁶⁶ BOA, İ. MVL. , 231/8005, 8 Cemaziyelevvel 1268 [29 Şubat 1852].

zabit, bu hanla işbirliği yapmaktaydı. Osmanlı hükûmetinin son yaşanan depremden sonra Çerkeslere 60.000 kuruş bağış göndermesine karşın Rum ahaliye yardım etmemesi tepkinin daha da büyümesine sebep olmuştu. Babıali, iddiaları araştırdı. Bu araştırma neticesinde iddiaların yersiz olduğu anlaşıldı. Fakat şikâyetler devam etmekteydi. Babıali, meselenin Rusya sefaretine intikal etmiş olmasını da göz önünde bulundurarak sorunun daha fazla büyümesini engellemek için Çerkezlerin uyarılmasına karar verdi⁶⁷.

Uluabat'ta Çerkes muhacirlere uygulanan iskân politikası ilerleyen süreçte gelen diğer muhacirler için bir emsal teşkil etti. Babıali, 1852'de bir kısmı İstanbul'da bir kısmı da muhtelif vilayetlerde bulunan 47 Çerkes muhacirinin kalıcı olarak bir merkezde iskân edilmelerine karar verdi. Bu muhacirlerin iskânı için “*daimi bir usul*” yani bir muhacir iskân politikası belirlenmesi gerekiyordu. Çünkü gelen muhacir sayısının artacağı yönünde güçlü bir beklenti mevcuttu. Muhacirlerin devlete çok fazla masraf yaratmadan bir an evvel iskân edilmeleri ve üretici pozisyona geçmeleri de bir muhacir iskân politikasının oluşturulmasını zorunlu kılmaktaydı. Bu çerçevede alınan karara göre muhacirlere miri araziden yer verilecek, eğer bu mümkün değilse özel mülkiyet olup işlenmeyen toprakların sahipleriyle ortakçılık suretiyle ziraatla uğraşmaları sağlanacaktı. Aynı zamanda evlerini inşa etmeleri ve ziraat yapmaları için gerekli alet edevatın temini hususunda

⁶⁷ BOA, HR. MKT. , 17/19, 12 Safer 1263 [30 Ocak 1847]; BOA, MVL. , 11/52, 28 Rabiulahir 1263 [15 Nisan 1847].

iskân edildikleri bölgenin mal sandığından yardımda bulunulacaktı. Dört beş yıl kadar tüm vergilerden de muaf tutulacaklardı⁶⁸.

Babıali'nin belirlediği bu iskân politikası aslında Mihaliç'te daha önce iskân edilen muhacirlere uygulanan iskân sürecinin bir özetiydi. Benzer şekilde bu muhacirlerin de iskân için Mihaliç'e gönderilmeleri kararlaştırıldı. İstanbul'a toplanan muhacirler peyderpey Bursa'ya gönderildiler. Bursa'ya ilk gelen grup Hacı İslam Efendi ve familyasıydı. Hacı İslam Efendi kendisine muvakkat bir maaş tahsis edilmesini istedi. Fakat bu talebi reddedilerek ya “*ziraat ve hirasetle*” ya da “*ticaretle*” işgal etmesi gerektiği bildirildi. Hacı İslam'a yapılan bu tebligat daha sonra Bursa'ya gönderilecek olan diğer aile reislerine de iletildi. Muhacirlerin tamamının Bursa'ya gelmeleriyle birlikte muhacirler iskânları için kendilerine uygun alan aramaya başladılar. Mihaliç'te epey yere bakındıktan sonra Uluabat'a yerleşmekte karar kıldılar. Muhacirler, burada daha önce iskân edilen Çerkezlerle “*ortakçılık usulü*” üzere ziraat yapmak hususunda anlaştılar⁶⁹.

Beş aileden oluşan muhacirler maddi imkânsızlıklarını dile getirerek iskânları hususunda aile başına 3.000 kuruş nakdi yardım talebinde bulundular. Hüdavendigâr Eyaleti, muhacirlerden söz konusu yardımın ödenmesi hususunda kefil talep etti. Muhacirlerden sadece iki aile reisi kefil bulabildi. Kefil bulamayan muhacirler eyalet yönetimine başvurarak daha evvel iskân edilen muhacirlere sağlanan kolaylıklardan yararlanmak istediklerini belirttiler. Bunun üzerine kayıtlar incelendi ve daha önce

⁶⁸ BOA, İ. MVL. , 299/012169, 20 Cemaziyelevvel 1270 [18 Şubat 1854].

⁶⁹ BOA, İ. MVL. , 299/012169, 20 Cemaziyelevvel 1270 [18 Şubat 1854].

yapılan yardımın dökümü çıkartıldı. Bu dökümlerden muhacirlere kefil gösterilmesi şartıyla yardımın ödendiği anlaşıldı⁷⁰.

Hüdavendigâr Eyalet yönetimi, kefil gösteremeyen fakir muhacirlerin durumunu Babıali'ye sordu. Babıali, verilecek borca kefil gösterilmesi şartıyla söz konusu yardımın yapılmasını, arazi dağıtımı, borcun taksitler hâlinde ödenmesi ve vergi muafiyeti hususunda daha önceki muhacirlere sağlanan kolaylıkların bu muhacirlere de sağlanması gerektiği cevabını verdi. Kefil gösteremeyen muhacirlere söz konusu tutarın devlet tarafından ödenemeyeceğini “*zira bu durumun bundan sonra gelecek muhacirlere örnek teşkil edebileceğini*” düşünen Babıali; bu muhacirlerin kefil sorununun ise mahalli idarenin teşvikiyle yerli ahalinin, muhacirlere kefil olmaları sağlanarak halledilebileceği yönünde bir çözüm ortaya koydu⁷¹.

Uluabat'ta iskân edilen Çerkes muhacirlere uygulanan iskân politikası Babıali'nin, Kırım Savaşı ve sonrasında yaşanan kitlesel göçler öncesinde, Kırım ve Kafkasya muhacirlerinin köylerde iskân edilenlerine karşı tavrına örnek teşkil etmesi açısından önemliydi. Özellikle muhacir iskân ettirilen yöre ahalisinin muhacirlere yardım etmelerinin teşviki hususunda mahalli idareyi harekete geçirme arzusu Babıali'nin ilerleyen süreçte uygulamaya koyacağı politikaların değişmez esası olacaktı.

⁷⁰ BOA, İ. MVL. , 00299/012169, 20 Cemaziyelevvel 1270 [18 Şubat 1854].

⁷¹ BOA, İ. MVL. , 00299/012169, 20 Cemaziyelevvel 1270 [18 Şubat 1854].

2. Şehir Merkezinde İskân Edilen Muhacirler

Kırım Savaşı öncesinde Bursa şehir merkezine de muhacir iskân edildi. Bu muhacirlerin tamamı Dağıstanlıydı. 1845'te İstanbul'a 200'ü aşkın Dağıstan muhaciri geldi. Bu muhacirlerden maddi durumu yerinde olanların Hicaz'a giderek oraya yerleşmeleri temin edildi. İstanbul'da kalanlar ise Üsküdar'daki "*Mihrimah Sultan Cami*" ve "*Ahmediye Cami*" medreselerinde yaşamaya başladılar⁷².

İstanbul'da kalan Dağıstan muhacirlerinin, her ne kadar güvenilir insanlar olsalar da kontrol altında tutulmaları gerektiği öne sürülerek, Bursa'ya gönderilmeleri kararlaştırıldı. Bu muhacirler, Dağıstan'ın Şeky Kasabası ahalisinden Nakşibendi tarikatının "*Halidiye*" koluna mensup Şeyh Ahmet Efendi ile Şeyh Mehdi Efendi'nin akraba ve talebelerinden oluşan 74 kişiden ibaretti⁷³. Dağıstan muhacirlerinin Bursa'ya iskânları sonrasında Şeyh Ahmet Efendi, akraba ve talebelerinden oluşan 37 kişi ile Bursa'dan ayrılarak Mekke'ye göç etti⁷⁴.

Dağıstan muhacirlerine İstanbul'da bulundukları süre zarfında kaydıhayat şartıyla beşer kuruş yevmiye tahsis edildi. Bu yardım, Şeyh Mehdi Efendi'nin "*Seraskerlik*" nezdinde yaptığı girişimler neticesinde kazanılmıştı⁷⁵. Muhacirlerin Bursa'ya iskânlarıyla birlikte Dağıstan muhacirlerine tahsis edilen 5 kuruş

⁷² BOA, İ. DH. , 114/5757, 28 Zilhicce 1261 [28 Aralık 1845].

⁷³ BOA, İ. DH. , 114/5757, 28 Zilhicce 1261 [28 Aralık 1845].

⁷⁴ BOA, A. MKT. MVL. , 5/3, 13 Cemaziyelevvel 1263 [29 Nisan 1847].

⁷⁵ BOA, İ. DH. , 114/5757, 28 Zilhicce 1261 [28 Aralık 1845].

tutarındaki yevmiye, Bursa’da geçimin İstanbul’a göre biraz daha kolay olması nedeniyle, 3 kuruşa indirildi⁷⁶.

Bu dönemde Dağıstan’dan toplu hâlde gelen bir diğer muhacir grubu, yine Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden, Şeyh Hacı Abdürrahim Efendi ile yakınları ve talebeleriydi. Bu muhacirlere de “*meşayih, ulema ve talebe*” zümresinden olmaları nedeniyle maaş tahsis edildi⁷⁷. Fakat Şeyh Hacı Abdurrahman Efendi, yaklaşık altı ay Bursa’da kaldıktan sonra yakınlarını ve talebelerini alarak Medine’ye göç etti⁷⁸.

Kırım Savaşı’na kadar Bursa şehir merkezine gönderilen muhacirlerin din adamları ile aileleri ve yakınlarından oluştuğu görülmektedir. Bu muhacirlerden Bursa’da kalmayı tercih eden yalnızca Şeyh Mehdi Efendi ile ailesi ve yakınlarıdır. Bu muhacirler, ilerleyen süreçte - resmi belgelerde - “*Atık Dağıstan Muhacirleri*” namıyla anıldılar ve kendilerine tahsis edilen yevmiyeyi - ki daha sonra maaşa tahvil edilmiştir⁷⁹ - de kaydihayat şartıyla almaya devam ettiler.

D. Kırım Savaşı Sonrasında Bursa Sancağına İskân Edilen Kırım ve Kafkasya Muhacirleri

1. Köylerde İskân Edilen Muhacirler

Bu dönemde Bursa sancağına köy yerleşimi olarak iskân edilen muhacirlerin çoğunluğunu “*Kırım Tatar ve Nogayları*” oluşturmaktaydı. Kırım Tatar ve

⁷⁶ BOA, İ. DH. , 114/5757, 28 Zilhicce 1261 [28 Aralık 1845].

⁷⁷ BOA, A. MKT. MVL. , 21/92, 12 Muharrem 1266 [28 Kasım 1849].

⁷⁸ BOA, A. AMD. , 18/47, 25 Cemaziyelahir 1266 [8 Mayıs 1850].

⁷⁹ BOA, İ. MVL. , 554/24873, 23 Muharrem 1283 [7 Haziran 1866].

Nogayları, Bursa sancağına ilk olarak 1860'ta geldiler. 13 Ağustos 1860 tarihinde Hüdavendigâr Mutasarrıflığına, İstanbul'da bulunan 1700 hane Kırım muhacirinin 300 hanesinin kış gelmeden iskân edilmek üzere Bursa sancağına gönderileceği bildirildi. Mutasarrıflığa gönderilen yazıda, bu muhacirlerin "*Millet-i İslamiye*"nin misafirleri oldukları, uygun şekilde ağırlanmaları ve kısa süre içerisinde münasip mahallere iskân edilmeleri gerektiği tebliğ edilmişti. Muhacirler birkaç gün içerisinde İstanbul'dan vapurlara bindirilerek Gemlik iskelesine doğru yola çıkacaklardı⁸⁰.

Mutasarrıf Nurettin Paşa yeterli miktarda araba ve hayvan tedarik ederek peyderpey İstanbul'dan yola çıkan muhacirlerin Gemlik'ten alınıp Bursa'ya nakledilmelerini sağladı. Gelen muhacirler, ilkbahara kadar misafir edilmek üzere Bursa ve civarındaki köylerde misafir edildiler⁸¹.

Hüdavendigâr Eyaleti "*Arazi Memuru*" Rihaben Efendi ve "*Ebniye-i Hassa hulefasından*" olup Bursa'da görevlendirilen Şemseddin Efendi, Hüdavendigâr Eyaleti Meclis-i Kebiri kararıyla Mihaliç ve Kirmasti'de muhacirlerin iskânı için uygun arazileri araştırdılar. Rihaben Efendi ile Şemseddin Efendi'ye bu görevleri sırasında Mihaliç ve Kirmasti'nin ileri gelenleri de eşlik etti. Bu araştırmalar neticesinde Mihaliç ve Kirmasti'deki "*çitflikât-ı şahane*" dâhilinde bulunan birtakım mera ve arazilerin muhacirlere verilmesi kararlaştırıldı⁸².

⁸⁰ BOA, A. MKT. MHM. , 420/30, 25 Muharrem 1277 [13 Ağustos 1860].

⁸¹ BOA, A. MKT. MHM. , 210/59, 15 Şaban 1277, [26 Şubat 1861].

⁸² BOA, A. MKT. MHM. , 219/37, 6 Zilkade 1277, [16 Mayıs 1861].

Muhacirler, alınan karar gereği Mihaliç'teki Sakalar Bayırı ile Kirmasti'de Akhisar ile Sarıbey köyleri arasında kalan arazide iskân edileceklerdi. Mutasarrıf Nureddin Paşa, Babıali'ye iskân mahallini bizzat gezdiğini ve muhacirlerin iskânı için uygun olduğunu bildirdi. Muhacirlere ziraata uygun alanlardan her hane için 60 kile tohum ekilebilecek kapasiteye sahip arazi dağıtıldı. Bunun yanı sıra her on nüfus için bir çift öküz, hane başına beş kile tohumluk ve zahire ile çift edevatı verildi⁸³.

Muhacirlerin ilk etapta geçici olarak Mihaliç ve Kirmasti'de atıl durumda bulunan evlerde iskânı düşünüldü. Fakat yapılan inceleme neticesinde bu evlerin yıkılmaya yüz tutmuş olduğu tespit edildi. Muhacirlerin can güvenliğinin tehlikeye gireceğinden endişe edilerek bu karardan vazgeçildi. Mihaliç ve Kirmasti civarında kereste ve diğer inşaat malzemelerinin pahalı olması nedeniyle muhacirler için inşa edilecek her bir haneye yaklaşık 250 kuruşa ihtiyaç duyulmaktaydı. Vilayetçe yapılan teşvikler neticesinde Mihaliç ve Kirmasti halkı, muhacirlere hane inşası için yardımda bulundular: Kirmasti'den 8.500, Mihaliç'ten ise 22.575 kuruş yardım toplandı⁸⁴. Kirmasti ve Mihaliç halkı, yapmış oldukları bu yardım nedeniyle basın aracılığıyla halka duyurularak onure edildi⁸⁵.

⁸³ BOA, İ. MVL. , 454/20329, 5 Safer 1278 [12 Ağustos 1861].

⁸⁴ BOA, İ. DH. , 477/32073, 16 Safer 1278 [23 Ağustos 1861].

⁸⁵ “Kırım muhacirlerinden ve Keçe ahalisinden Kirmasti kazasına sevk ve izam olunan yüz dört hane nüfusun intihap olunan arazi-i hâliyede iskânları için ahali-i kaza tarafından üç adet karyeye haneler inşasına mübaşeret olunduğu mahallinden inhâ olunmuş ve ahali-i merkûmenin bu babda vukua gelen gayret ve hamiyetleri doğrusu şayan-ı takdir ve tahsin görünmüş olmakla ilan-ı keyfiyete iptidar olunmuştur.” *Tercüman-ı Ahval*, (107), 16 Cemaziyelevvel 1278 [19 Kasım 1861].

Bursa Sancağına gelen ilk Kırım Tatar ve Nogay muhacir grubu olan 110 hane Kırım (Kefe) muhaciri, Kirmasti'nin Sarı Bey köyü civarında bulunan “*arazi-i emiriyede*” iskân edildi. Kurdukları yerleşim birimine “*İhsaniye*” adı verildi. Mihaliç'te iskân edilen bir diğer grup, Kırım'ın Sûd ahalisinden 140 hane muhacir ise Sakalar Bayırı adı verilen yüksek ve verimli bir arazide iskân edildi. Bu yerleşim birimine de “*Lütfiye*” adı verildi⁸⁶.

İhsaniye köyü tek bir yerleşim birimini ifade etmiyordu. İhsaniye adı altında üç farklı köye yeni haneler inşa edilmişti. Bu köyler “*Durumtay, Dümberez (Sazlıca) ve Çatallar*” idi. Durumtay'daki iskân birimi için “*İhsaniye-i Üst*”, Sazlıca'daki iskân birimi için “*İhsaniye-i Kebir*”, Çatallar'daki iskân birimine ise “*İhsaniye-i Sağır*” denmekteydi⁸⁷.

Kırım Tatar ve Nogaylarının iskânı sürecinde kurulan Lütfiye köyü iskândan kısa bir süre sonra orada yaşayan muhacirlerin “*Makri*” köyüne nakledilmesiyle ilga edildi. Lütfiye köyüne iskân edilen muhacirlere, köyün civarındaki arazilerin aktif olarak kullanılan vakıf arazisi olması nedeniyle arazi tahsis edilememiştir. Tabiidir ki ekecek biçecek arazisi olmayan muhacirlerin içine düştüğü geçim sıkıntısı ve göç sürecinin ortaya çıkardığı uyum problemleri ölümleri de beraberinde getirdi:

⁸⁶ BOA, A. MKT. MVL. , 133/77, 8 Rabiulahir 1278 [13 Ekim 1861].

⁸⁷ HVS, Def'a: 18, Matbaa-i Vilayet, Bursa, R. 1307 [M. 1891-1892], s. 124. Günümüzde bu köylerden Durumtay ve Dümberez (Sazlıca) köyleri hâlâ varlığını devam ettirmektedir ve bu köylerde Kırım Tatarları yaşamaktadır. Çatallar köyü ise köy vasfını kaybetmiştir. Bu köyden geriye Durumtay Köyü civarında bulunan Çatallar mevkiindeki birkaç çiftlikten ibaret bir yerleşim birimi kalmıştır. Durumtay ve Dümberez köylerinde yaşayan Kırım Tatarları hakkında bkz. Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar...*, s. 220-229.

İşkândan üç sene sonra yapılan nüfus sayımında köye iskân edilen 874 muhacirden geriye 169 kişinin kaldığı görüldü⁸⁸.

Lütfiye köyünde iskân edilen muhacirler, bu trajik gidişatın önünü almak adına, Lütfiye köyüne bir buçuk saat uzaklıktaki Makri köyde atıl durumda bulunan vakıf arazilerinin kendilerine tahsis edilmesini istediler. Bu talep üzerine, bir defaya mahsus olmak üzere, büyük çoğunluğu “*Mihrişah Valide Sultan*” vakfına ait olan Makri köydeki vakıf arazileri muhacirlere dağıtıldı⁸⁹.

Lütfiye köyünden ayrılan muhacirlere vakıf arazilerinin dağıtılması, benzer problemleri yaşayan diğer muhacirlerin sıkıntılarının giderilmesine aracı oldu. Babıali, vakıf arazilerinin her ne kadar Lütfiye köyündeki muhacirlere bir defaya mahsus olmak üzere dağıtılmasını ön görmüşse de, Mihaliç ve Kirmasti’de iskân olunan Kırım muhacirlerine 5 Rabiulahir 1285 (26 Temmuz 1868) önemli miktarda vakıf arazisi tahsis edilmesine müsaade etti. Mihaliç, Kirmasti ve Kite’de “*Eyüp Sultan, Şehzadegân, Yıldırım Bayezid ve Mihrimah Sultan*” vakıflarına ait araziler muhacirlere dağıtıldı⁹⁰.

Bu arazi tahsisi Kırım Tatar ve Nogay nüfusunun Mihaliç, Kirmasti ve Kite’nin değişik köylerine dağılmasına sebep oldu. Muhacirlere taksim edilen arazi miktarını, arazinin bulunduğu mevkiyi gösteren deftere göre Kırım Tatar ve Nogay nüfusu, Mihaliç’in; “*Makri Köy, Emre Köy, Akçahisar*” Kirmasti’nin; “*Orman*

⁸⁸ BOA, MVL. , 690/9, 15 Şevval 1281 [13 Mart 1865].

⁸⁹ BOA, MVL. , 690/9, 15 Şevval 1281 [13 Mart 1865].

⁹⁰ BOA, EV. d. , Defter No: 39076, 5 Rabiulahir 1285 [26 Temmuz 1868].

Tepeceği, Orman Kadı, Güllüce, Beylik, Tepecik, Çatallar, Mudam” ve Kite’nin “*Yörük Yenicesi*” köylerine yayıldı⁹¹.

Lütfiye köyünde yaşanan trajedi kadar olmasa da İhsaniye köyünde yaşayan muhacirler de sıkıntılı günler geçirdiler. İskânın üzerinden henüz beş altı ay geçmiş iken İhsaniye köyünde ahaliden toplanan yardımlarla zar zor inşa edilen on iki hane, içerisinde bulunan eşyalarla birlikte, kazaen çıkan yangında küle döndü⁹². Yine iskândan birkaç yıl sonra yörede ortaya çıkan bir salgın hastalık neticesinde muhacirlere ait hayvanların çoğu telef oldu⁹³.

2. Şehir Merkezinde İskân Edilen Muhacirler

Bursa Sancağına köylerde iskân edilen muhacirleri, yeni iskân biriminin çeşitli ihtiyaçları ve sorunları için yapılan yazışmalar sayesinde takip etmek kısmen de olsa mümkündür. Fakat şehir merkezine yapılan göçleri tespit ve takip etmek güçtür. Şehir merkezindeki muhacirlerin, zamanla başka bir şehre veya şehirden köye doğru ikinci bir göç hareketine giriştikleri görülmektedir. Hatta izinli veya izinsiz göç ettikleri ülkeye tekrar dönen muhacirler dahi bulunmaktadır. İstatistiki veriler olmadan bazen bireysel bazen aile bazında gerçekleşen bu göçleri değerlendirmek zordur.

⁹¹ BOA, *EV. d.* , Defter No: 39076, 5 Rabiulahir 1285 [26 Temmuz 1868].

⁹² BOA, A. MKT. UM. , 569/25, 28 Zilkade 1278 [27 Mayıs 1862].

⁹³ Babıali, muhacirlere ziraattan geri kalmamaları için yardımda bulundu. Bedeli daha sonraki yıllarda ödenmek üzere mal sandığından temin edilen para ile muhacirlere hayvan satın alındı. BOA, İ. MVL. , 547/24556, 10 Kânunusani 1281 [22 Ocak 1866]; BOA, MVL. , 711/62, 29 Şevval 1282 [17 Mart 1866].

Kırım ve Kafkasya coğrafyasından Osmanlı Devletine ne kadar muhacir göç ettiğine dair genel istatistiklere sıkça rastlanmakla birlikte taşrada iskân edilen muhacirlere dair istatistiki verileri içeren arşiv kayıtlarına nadiren ulaşılabilmektedir⁹⁴.

Arşiv araştırması sürecinde Bursa sancağına iskân edilen muhacirlere dair tutulan bir deftere ulaşılmıştır. Hüdavendigâr Vilayeti İdare Meclisi'nin düzenlediği defter 26 Temmuz 1863 tarihli dir. Defterde şehir merkezinde iskân edilen muhacirlerin isimleri ve göç ettiği mahalle ilgili bilgiler yer almaktadır. Deftere göre o tarihte Bursa şehir merkezinde bulunan muhacir sayısı 200'dür ki bu muhacirlerin 47'si Kırım Savaşı öncesinde iskân edilen “*Atık Dağıstan*” muhacirleridir. Defterde köylerde iskân edilen muhacirler hakkında da veriler bulunmaktadır. Fakat köylerde iskân edilen muhacirlerin isimlerine yer verilmemiştir. Yalnızca iskân edilen muhacir sayısı belirtilmiştir. Buna göre Mihaliç ve Kirmasti'de kurulan Lütfiye ve İhsaniye köylerindeki muhacir sayısı 805'tir. Aslında defterin tanzim edildiği tarihe kadar iskân edilen muhacir sayısı 1546'dır. İskânın ardından bu muhacirlerden 24'ü İstanbul'a göç etmiş, 517'si ise vefat etmiştir⁹⁵.

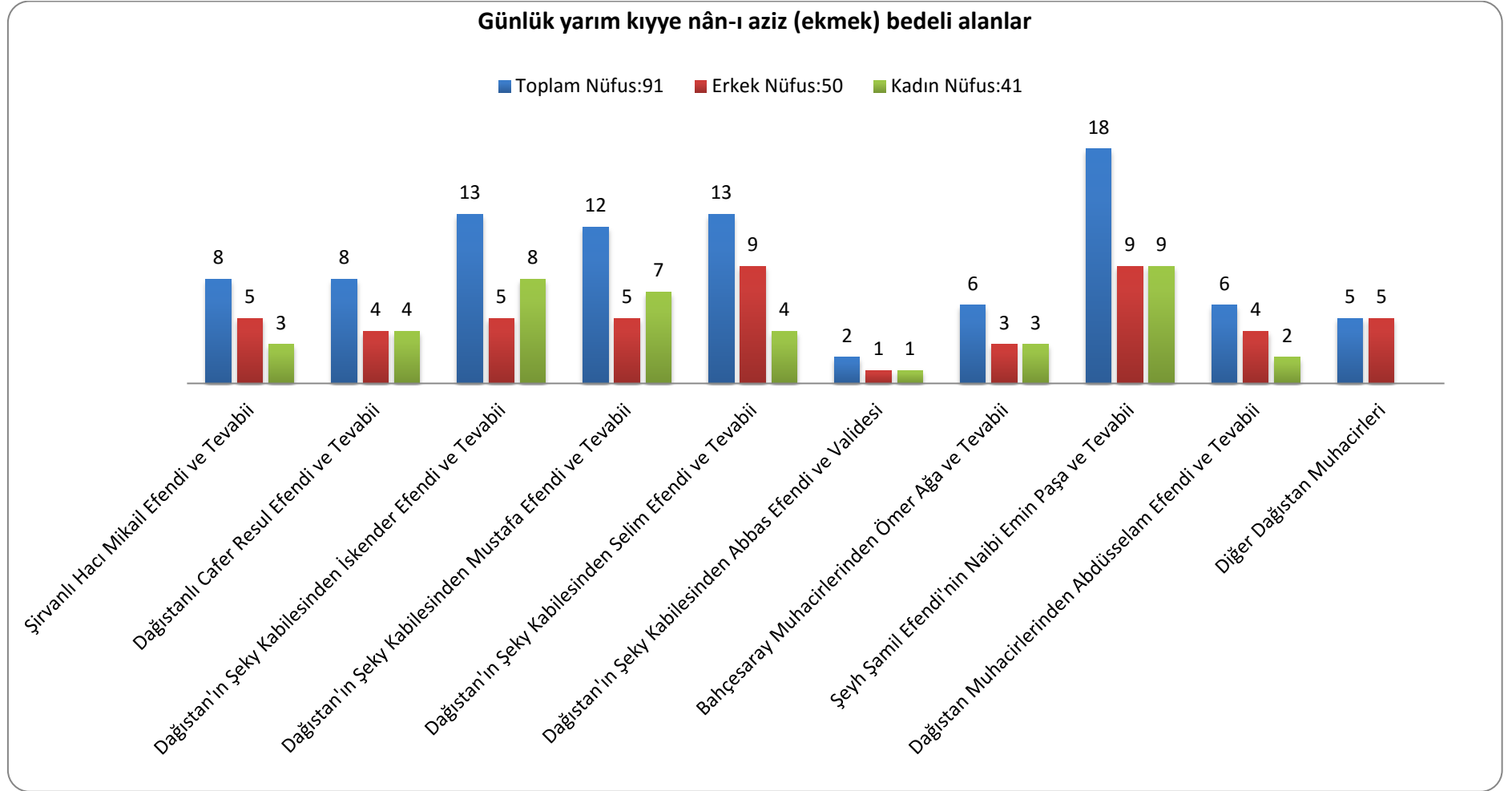
Bu defter sayesinde Babıali'nin şehirlerde iskân edilen muhacirlere karşı tavrını analiz etmek mümkündür. Köylerde iskân edilen muhacirlere ziraat yapabilmeleri için sağlanan destek (*öküz ve tohum bahası*), şehir merkezinde iskân

⁹⁴ Bu istatistiklere dair ilginç bir örnek için bkz. Derya Paşabeyoğlu Derin, “Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-1878) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies, Prof.Dr. Halil İnalcık Armağanı*, 5 (2), 2013, s. 347-386.

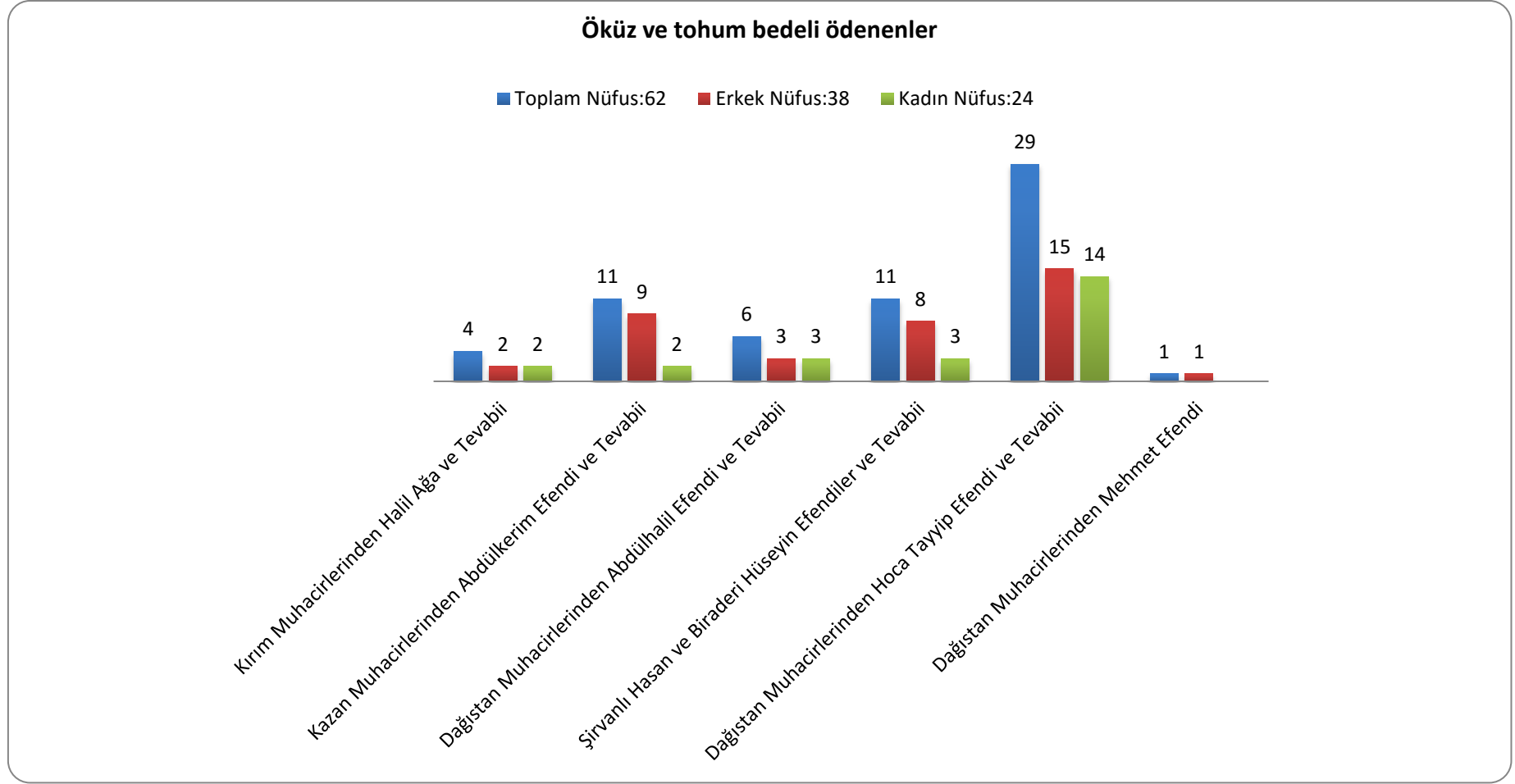
⁹⁵ BOA, ML. CRD. d. , Defter No: 1870, 9 Safer 1280 [26 Temmuz 1863].

edilen muhacirlere 150 kuruşluk nakdî bir yardım şeklinde verilmiştir. Meskenlerine yerleştirilen fakat 150 kuruşluk nakdî yardımı henüz ödenmeyen muhacirlere günlük yarım kıyye (yaklaşık 650 gram) ekmek yardımı yapılmıştır. “*Çerçilik*” ve “*hurda-fürûşluk*” gibi seyyaren yapılan işlerle uğraşan yani yerleşik yaşam biçimini benimsemeyen muhacirler, ekmek tayınatı ile 150 kuruşluk nakdî destekten yararlandırılmamıştır⁹⁶.

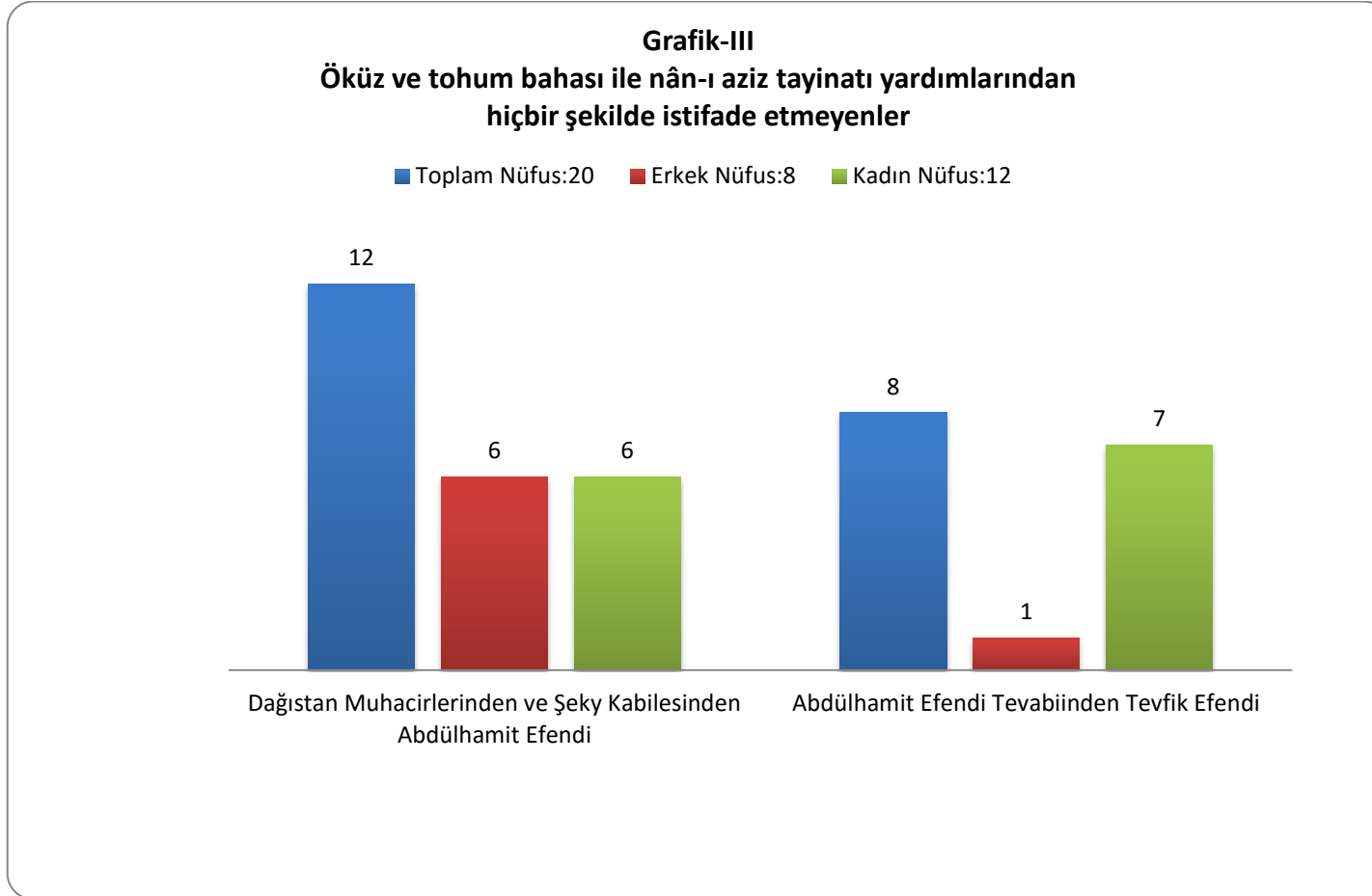
⁹⁶ BOA, *ML. CRD. d.* , Defter No: 1870, 9 Safer 1280 [26 Temmuz 1863].

Grafik 1: Kırım ve Kafkas Göçleri Sürecinde Bursa Şehir Merkezine İskân Edilen Muhacirlere Yapılan Yardımlar-I

Grafik 2: Kırım ve Kafkas Göçleri Sürecinde Bursa Şehir Merkezine İskân Edilen Muhacirlere Yapılan Yardımlar-II

Grafik 3: Kırım ve Kafkas Göçleri Sürecinde Bursa Şehir Merkezine İskân Edilen Muhacirlere Yapılan Yardımlar-III

Şehir merkezinde iskân edilen muhacirler, ilk etapta kiraladıkları evlerde veya hanlarda yaşamlarını sürdürmek zorunda kaldı. Bu durum muhacirlerin özellikle de herhangi bir işi gücü veya zanaat erbabı olmayan din adamlarının kiralalarını ödeme hususunda güçlük yaşamalarına sebep oldu. Bu durumda olan muhacirler Babıali'den yardım talebinde bulundu. Babıali, bu yönde gelen talepleri yerel idarecilerin inisiyatifine bıraktı. Yerel idareciler de ya halktan topladıkları yardımlarla ya da uygun bir gider kalemi bulunursa eyalet gelirlerinden bu masrafları karşılamaya çalıştı⁹⁷.

Şehir merkezinde iskân edilen zanaat ve ticaret erbabının din adamlarına göre işleri daha zordu. Bu gruptaki muhacirler yanlarında getirebildikleri son sermayelerini Osmanlı taşrasının en eski ve hareketli şehirlerinden birinde iş yeri açmak veya ticaret yapmak için harcamak durumundaydı. Bu durumun birtakım riskleri de beraberinde getirmesi muhtemeldi.

Bu hususta dikkat çekici bir örneğe değinmekte yarar vardır. Bursa Uzun Çarşı'da bezzazlık (kumaş alıp satan kimse) ve attarlıkla (ilaç vb. şeyleri satan kimse) uğraşan Dağıstan muhacirleri Halil, Hasan ve Hüseyin efendilerin dükkânları çıkan bir yangında telef oldu. Halil, Hasan ve Hüseyin efendiler iki sene zarfında ödemek şartıyla Babıali'den 30.000 kuruş yardım talebinde bulundular. Muhacirlerin

⁹⁷ Bursa şehir merkezinde iskân edilen muhacirlerin bir kısmına, şehrin önde gelenlerinin yardımlarıyla, birer hane inşa edilmesi planlanmıştı. Fakat 1855 Depremi'nin yol açtığı zararlar ile birkaç yıl hasat mevsiminde yeterli ürün alınamayışı bu düşüncenin sadece sözde kalmasına yol açtı. BOA, A. MKT. MHM. , 228/57, 22 Muharrem 1278 [30 Temmuz 1861].

bu talepleri Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü ve söz konusu yardımın kefil gösterebilmeleri durumunda muhacirlere ödenmesi kararlaştırıldı. Hüdavendigâr Eyaleti Meclis-i Kebir'i muhacirlerin durumunu görüşmek üzere toplandı. Meclis-i Kebir'e çağrılan muhacirlere, Meclis-i Vâlâ'nın aldığı karar tebliğ edildi. Lakin muhacirler, daha yeni yeni tanınmaya ve uyum sağlamaya başladıkları şehirde kendilerine kefil olabilecek herhangi birini bulamayacaklarını beyan ettiler. Elllerinde bulunan bir miktar bağ ve bahçeyi kefil göstermek istediler. Hüdavendigâr Eyalet Meclis-i Kebir'i olumsuz görüş bildirerek durumu Sadaret'e bildirdi⁹⁸. Halil, Hasan ve Hüseyin efendiler uzun müddet Babıali'den yardım alabilmek için çaresiz mücadele etmek zorunda kaldılar⁹⁹.

Bu süreçte Bursa Eyalet Meclis-i Kebiri'nin konuya yaklaşımı oldukça dikkat çekiciydi. Meclis-i Kebir, Sadaret'e gönderdiği yazıda henüz iki yıldır Osmanlı tabiiyetinde bulunan bu muhacirlere maddi yardım hususunda şayet bir ayrıcalık tanınırsa asırlardır Osmanlı tabiiyetinde bulunanların da benzer taleplerine müspet cevap verilmesi gerektiğine hükmetmişti. Böyle bir durumda ise devletin ortaya çıkacak yardım taleplerine cevap verebilmesinin mümkün olmadığı vurgulanmıştı¹⁰⁰. En nihayetinde söz konusu muhacirlerin yangında zarar gören yerli halka ne yardım yapıldıysa aynı yardımlardan istifade edebilmesi gerektiğinde karar kılındı.

⁹⁸ BOA, MVL. , 423/128, 1 Safer 1280; BOA, MVL. , 652/120, 21 Safer 1280 [7 Ağustos 1863].

⁹⁹ BOA, MVL. , 507/107, 26 Cemaziyelevvel 1283 [6 Ekim 1866]; BOA, MVL, 727/20, 4 Receb 1283 [12 Kasım 1866].

¹⁰⁰ BOA, MVL. , 652/120, 21 Safer 1280 [7 Ağustos 1863].

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Babıali, Kırım Savaşı'ndan sonra göç eden muhacirlere, on yıllık bir vergi muafiyeti ile yirmi beş yıllık bir süre için askerlik muafiyeti hakkı tanıdı¹⁰¹. Pek tabii bu muafiyetler, muhacirlerin ekonomik anlamda güç kazanmaları adına önemli bir kazanç olarak değerlendirilmelidir.

Bursa sancağına, incelediğimiz defterin düzenlenme tarihi olan Temmuz 1863 ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında başlayan kitle göçlerine kadar fazla muhacir gelmedi. Bu dönemde Bursa şehir merkezine, genel itibarıyla Dağıstan muhacirlerinin akrabaları ve tanıdıklarının göç etmek istedikleri görülmektedir. Yine benzer şekilde köylerde iskân edilen Çerkes veya Kırım Tatar ve Nogay akrabalarının yanına gitmek isteyen muhacirler de bulunmaktadır. Yani etnik köken ve aile bağları çerçevesinde münferit göç hareketleri yaşanmıştır. Babıali, muhacirlerin Bursa'da iskân edilme taleplerini, daha önce herhangi bir yerde iskân edilmemiş olmaları şartıyla olumlu karşılamıştır¹⁰².

¹⁰¹ Saydam, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁰² Dağıstan muhacirlerinden Hacı Davut Efendi üç nefer familyasıyla Bursa'daki hemşerilerinin yanına gitmek istedi. Bu talebi olumlu karşılandı. BOA, MVL. , 509/97, 11 Cemaziyelahir 1283 [21 Ekim 1866]; Dağıstan muhacirlerinden Şeyh Mehmet Efendi 5 nüfus hanesiyle Bursa'daki hemşerilerinin yanına gitmek istedi. Bu talebi olumlu karşılandı. BOA, MVL. , 508/77, 20 Cemaziyelahir 1283 [30 Ekim 1866]; Dağıstan muhacirlerinden Trabzon'a gelen 8 hanede 36 nüfus, iskân edilmek üzere Bursa'ya gitmek istedi. Talepleri olumlu karşılandı. BOA, A. MKT. MHM. , 238/6, 23 Cemaziyelevvel 1278 [26 Kasım 1861]; Çerkes muhacirlerinden Mehmet Ağa dokuz nüfus akrabasıyla Mihaliç'teki Çerkes köyüne (Uluabat Köyü) yerleşmek istedi. Talebi olumlu karşılandı. BOA, A. MKT. MHM. , 229/22, 26 Muharrem 1278 [3 Ağustos 1861].

3. Naip Mehmet Emin Paşa

Bursa'ya iskân edilen Kırım ve Kafkas muhacirleri arasında Kafkasya'da Ruslara karşı verilen mücadelenin simgesi olan Şeyh Şamil'in "*Kuzeybatı Kafkasya Naibi*" Mehmet Emin Paşa da bulunmaktaydı. Mehmet Emin Paşa, Kafkasya'daki mücadelenin sona ermesinin ardından Osmanlı Devleti'ne göç etmiş ve sonrasında Bursa'ya iskân edilmişti.

Mehmet Emin Paşa, Ruslara karşı ciddi şekilde mücadele etmiş önemli bir isimdi. Paşa, Kafkasya'da merkezi bir otorite tesis edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Bunu gerçekleştirmenin yolunu ise demokratik bir idare tarzı ile güçlü bir ordu teşkilatı kurmakta görüyordu. Bu çerçevede Batı Kafkasya'yı yüz idari mıntıkaya bölmüş her mıntıkaya askeri ve idari görevler yüklemişti. Bu gayreti Ruslara karşı yüzü aşkın tesirli akın ve baskın yapmasını sağlamıştı. Paşa aynı zamanda esaslı bir sanayi hareketini hayata geçirmeyi de arzuluyordu. Bu nedenle Rus uzmanları kendi hükûmetine iltica etmeye teşvik etmiş özellikle de Rus esirlerin arasında bulunan uzmanlara iyi davranarak onları saflarına çekmeye çalışmıştı. Hatta paşanın bu çalışmaları Kafkasya dışında da duyulmuş, Polonyalı bir topçu yüzbaşısı Kafkasya'ya gelerek bir imalathane dahi açmıştı¹⁰³.

Mehmet Emin Paşa, tüm bu gayretlerine rağmen "*Kafkaslı'larca*" pek sevilen biri değildi. Özellikle merkezi otorite tesis etme gayreti aristokrat kabile reislerinin düşmanlığını kazanmasına neden oldu. Fakat bu durumun asıl sebebi, Mehmet Emin Paşa'nın Şeyh Şamil'in esir düşmesinin ardından Doğu Kafkasya'nın Rusların kontrolüne geçmesi üzerine, Batı Kafkasya'nın da aynı akıbete uğrayacağı

¹⁰³ Berkok, *a.g.e.* , s. 485.

endişesiyle Şeyh Şamil gibi Ruslarla anlaşma yapma yoluna gitmesiydi. Paşa bu düşüncesini gerçekleştirmek için bir kongre tertip ederek halkın desteğini almaya çalıştı. Fakat bu çağrıya Ubıhlar, Şapsığlar ve Abhezlerden yalnızca Abhezler karşılık verdi. Diğerleri bu kararı şiddetle reddetti. Bunun üzerine Mehmet Emin Paşa, Abhez-Rus Antlaşması'nı imzaladı ve Rusya'ya iltica etti. Rusya Devleti, Mehmet Emin Paşa'ya maaş tayin etti ve 1860'ta hacca gitmek bahanesiyle İstanbul'a gitmesine yani Osmanlı Devleti'ne göç etmesine izin verdi¹⁰⁴.

Mehmet Emin Paşa, belki Kafkasya'da kalıp mücadeleye devam etseydi büyük bir kahraman gibi anılacaktı. Fakat Kafkasya'dan ayrılması bir korkaklık ve kaçış olarak değerlendirildi. Ona göre Ruslara karşı Kafkas kabilelerinin yalnız başlarına mücadele etmesi olanaksızdı. Bu yüzden İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Kafkasya'dan gelerek kendisine tekrar dönmesi için ricacı olanlara memleketlerine dönmelerini ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yönelik göçlere mâni olmalarını tavsiye etti¹⁰⁵.

Mehmet Emin Paşa, İstanbul'da bir süre ikamet ettikten sonra Bursa'ya geldi. Paşa'nın beraberinde eşi, annesi, bir kız çocuğu, bir erkek çocuğu ve üç cariyesi bulunmaktaydı. Ailesi dışında Hacı Bekir Efendi ile Şemhal Ağa adında iki adamı ve

¹⁰⁴ Mehmet Emin Paşa düzenlediği halk kongresinde vaziyeti şu şekilde özetlemişti: *“Yüzlerce köyümüz yakılıp yıkıldı. Halk yerinden sürüldü. Her savaşın sonucunda binlerce kadın dul, çocuklar ise yetim kaldı. Daha büyük bir felakete uğramamak için barış yapalım. Lütfen iyi düşünün! Gururumuz yüzünden, varlığımızı ve şerefimizi yok etmeyelim.”* Bi, a.g.e. , s. 796-797.

¹⁰⁵ Barlas, a.g.e. , s. 258-259.

bunların ailelerinden oluşan on kişilik bir hane halkı da Paşa ile birlikte Bursa'ya gelmişti¹⁰⁶.

Mehmet Emin Paşa, Bursa şehir merkezinde bulunan Mecnun Dede Mahallesi'nde iskân edildi. Fakat daha sonra Emrud köyünden (Armutköy) çiftlik ve tarla satın alarak bu köye yerleşti. Emrud köye yerleştikten sonra paşanın Kafkasya'da bulunan yakın akrabaları da peyderpey Bursa'ya göç etti¹⁰⁷.

Mehmet Emin Paşa'nın durumu diğer muhacirlere göre oldukça iyiydi. Rusya Devleti, paşaya kaydihayat şartıyla yaklaşık yıllık 500 lira (4 ayda bir 110 lira) gibi hatırı sayılır bir maaş bağlamıştı¹⁰⁸. Öyle ki paşa, bu maaş nedeniyle Osmanlı vatandaşlığına geçmek dahi istemedi. 1881'de II. Abdülhamit, ülke genelinde bir nüfus sayımı yapılmasını istedi. Öncelikli amaç ülkenin asker kaynakları hakkında bilgi toplama ve bu noktadan hareketle orduyu yeniden düzenlemektir. Bu amaçla başlanan sayım neticesinde her bireye bir nüfus tezkeresi taşıma mecburiyeti

¹⁰⁶ BOA, ML. CRD. d. , DeFTER No: 1870, 9 Safer 1280 [26 Temmuz 1863]. Paşanın tam olarak ne zaman Bursa'ya geldiğine dair bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak söz konusu tarihte tutulan bu defterden paşa ve beraberindekilerin o tarihte geçici olarak iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Bu bilgiden hareketle paşanın 1863 yılı başlarında Bursa'ya geldiği tahmin edilmektedir.

¹⁰⁷ BOA, DH. MKT. , 1609/49, 23 Receb 1306 [25 Mart 1889]. Armutköy günümüzde Bursa'nın Osmangazi ilçesine bağlı bir mahalle konumundadır. Paşanın kabri bu mahallede bulunan Armutköy Camisi haziresi içerisinde yer almaktadır.

¹⁰⁸ BOA, DH. MKT. , 1631/28, 26 Şevval 1306 [25 Haziran 1889].

getirildi. Bu tezkere Osmanlı vatandaşlığının bir tesciliydi¹⁰⁹. Söz konusu sayım sırasında Mehmet Emin Paşa'ya da bir tezkere verilmek istendi. Fakat Mehmet Emin Paşa bu tezkereyi, Rusya'dan aldığı maaşın kesilmesine sebep olacağı iddiasıyla almak istemedi. Şayet aynı miktar maaş kendisine Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilirse tezkereyi alabileceğini aksi hâlde Rusya sefaretine müracaat edeceğini dile getirdi. Babıali, paşanın bu itirazını haklı gördü ve Paşa'ya tezkere verilmesinin doğru olmadığına karar verdi¹¹⁰.

Mehmet Emin Paşa'nın Osmanlı vatandaşlığını sırf maddi kaygılar yüzünden reddettiğini söylemek güçtür. Zira Paşa'nın Rusya'dan aldığı maaş yanında Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilmiş yine yıllık olarak ödenen bir maaşı daha vardı¹¹¹. Bu maaş gelirleri yanında Bursa şehir merkezinde bulunan bir ev ile bir dükkândan elde ettiği kira gelirleri de bulunmaktaydı¹¹².

Mehmet Emin Paşa'nın Bursa'da bulunduğu süre içerisinde kendi hâlinde bir yaşam sürdürdü. Lakin yaşının ilerlemesine bağlı olarak “*cünun-ı mutbik*” (uzun süreli akıl hastalığı) hastalığına yakalandı ve akli dengesini yitirdi. Bursa Şer'i Mahkemesi, paşanın bakımını üstlenmesi ve gelirlerini idare etmesi için İbrahim Bey adında birini vasi tayin etti¹¹³. Bu vasinin düzenlemiş olduğu bir muhasebe kaydına göre paşanın gelirleri; Rusya'dan aldığı 81 aylık maaşı olan 243.540 kuruş, Osmanlı

¹⁰⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (2.Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 96-103.

¹¹⁰ BOA, DH. MKT. , 1631/28, 26 Şevval 1306 [25 Haziran 1889].

¹¹¹ BOA, İ. MVL. , 502/22692, 10 Cemaziyelahir 1280 [22 Kasım 1863].

¹¹² BŞS, C. 154, Kayıt No: 193, 15 Ramazan 1317 [3 Ocak 1900].

¹¹³ BŞS, C. 167, Kayıt No: 255, 23 Receb 1313 [9 Ocak 1896].

Devletinden aldığı beş yıllık maaşı olan 70.960 kuruş, yaklaşık beş yıllık kira geliri olan 38.762 kuruştan ibaretti¹¹⁴.

Sonuç olarak Mehmet Emin Paşa hiçbir zaman Osmanlı tabiiyetine geçmedi. Her ne kadar resmi kaydına ulaşamasak da Paşa 1901’de vefat etti. Paşanın mahkeme kayıtlarına geçen resmi mirasçıları, eşleri Hatice ve Gülizar ile Mehmet ve Ziya adında iki oğluydu¹¹⁵.

¹¹⁴ BŞS, C. 154, Kayıt No: 193, 15 Ramazan 1317 [3 Ocak 1900].

¹¹⁵ BŞS, C. 159, Kayıt No: 476, 10 Rabiulahir 1318 [7 Ağustos 1900]. Ek bilgi olarak, yine aynı kayda göre, Paşanın oğullarından Ziya Bey’in o tarihte Osmanlı Ordusunda kolağası olarak görev yaptığını belirtmekte yarar vardır.

II. BÖLÜM

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBİ) SONRASINDA

BURSA SANCAĞINA İSKÂN EDİLEN MUHACİRLER

(1877-1908)

A. Balkan Uluslarının Bağımsızlıklarını Kazanması ve Göçler

Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan “uluslaşma akımı”, Osmanlı yönetimindeki Balkan uluslarına hızlı bir şekilde tesir etti. Paris’te basılan devrim dokümanları Sırpçaya, Yunancaya, Ermeniceye ve de Osmanlıcaya çevrilerek Osmanlı Avrupası ve Akdeniz adalarına dağıtıldı. Babıali’nin Fransa ile arasının en iyi olduğu dönemde bile Fransız ajanlar Dalmaçya’ya, Sırbistan’a, Yunanistan’a, Girit’e ve Kıbrıs’a giderek cumhuriyetçilik ve özgürlüğün erdemlerinden bahsettiler. Böylece ihtilalin devrimci öğretisi, Balkan uluslarına ilk elden ulaşma şansı buldu¹¹⁶.

Esasen Osmanlı Devleti’nin bölgede uyguladığı idare tarzı Balkan uluslarına, uluslaşma yolunda son derece müsait şartlar sunmaktaydı: Osmanlı Devleti; Balkanlar’da, Anadolu’da, Levant’ta (bugünkü Suriye ve Lübnan’da) bulunan Hristiyan toplulukların kiliselerini eskisinden daha da imtiyazlı durumda bırakmıştı. Ortodoks Hristiyan halkın mahalli cemaat örgütlerini de muhafaza etmişti. Köylerde

¹¹⁶ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 270.

bu özerk yönetim altında Sırların, Bulgarların, Rumların, Arnavutların arasında Hristiyan olarak kalmış olanların “ulusal” nitelikleri canlı bırakılmıştı¹¹⁷.

Balkan uluslarını, uluslaşma sürecine giden yolda yüreklendiren, harekete geçiren güç Rusya oldu. Rusya, dış politikasına yön verirken sürekli olarak Ortodoks mezhebini bir araç olarak kullandı ve bu yolla Osmanlı Hristiyanlarını yanına çekmeye çalıştı. Bu emeline 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan sonra muvaffak oldu. Fakat İngiltere ve Fransa’nın da Osmanlı topraklarında Hristiyanlık üzerinden nüfuz elde etmeye çalışmaları Rusların çabalarını tesirsiz bıraktı. Rusya bunun üzerine bölgedeki çıkarlarına hizmet edecek yeni bir vasıta buldu: “Ulusçuluk”. Rusya, ulusçuluk sayesinde Slav ırkının hayat bulabileceğini iddia etmeye başladı. Böylece Balkan yarımadasında Slav milleti düşüncesine yani “Panslavizm”e taraftar olanların sayısı bir anda arttı¹¹⁸.

Batı ve Orta Avrupa’da gelişen ulusçuluk akımı; sanayi devrimine bağlı gelişmeler, kent nüfusunun artması ve kitle toplumuna geçiş, işçi örgütlerinin büyümesi ve siyasi bilinç kazanmaları ile zorunlu eğitim sürecinin başlaması gibi

¹¹⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (15.Baskı), yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 149.

¹¹⁸ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, yay. haz. Akın Bedirhan, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 326. Panslavizm tabiri ilk kez Slovak yazar J. Herkel tarafından 1826’da kullanıldı. Herkel, bu tabirle bütün Slav kavimlerinin kültürel etkileşim içinde olmalarını ve tek bir devlet etrafında siyasi birliktelik sağlamalarını kastetmekteydi. Bu fikrin kökleri ise XI. Yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştı. Akdes Nimet Kurat, “Panslavizm”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 11 (2. ve 4. sayılardan ayrı basım), 1953, s. 242.

unsurlar etrafında gelişti. Balkanlarda ise bu gelişmelerden söz etmek mümkün değildi. Balkan ulusçuluğu daha ziyade kilisenin eğitim sistemi üzerinden halkı bilinçlendirmesiyle oluştu¹¹⁹. Bu nedenle Balkanlarda ulusçuluğun ilk etkisi ağırlıklı olarak “*kültürel alanda*” kendini gösterdi.

XVIII. yüzyılda vatansever duygularla başlayan tarih ve dil araştırmaları, Fransız İhtilali'nden evvel Balkan uluslarına bağımsızlık fikrini aşılama başlamıştı. Bu süreçte Ortodoks Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne indirdiği her darbe bağımsızlık ümidini daha da güçlendirdi ve Balkan uluslarına cesaret verdi¹²⁰. Entelektüeller Balkanların bölgesel dillerini standardize etmek ve halka mal olmasını sağlamak için büyük gayret gösterdiler. Bunu yaparken çoğu zaman Osmanlı fetihleri öncesi Balkanlardaki Ortaçağ devletlerine atıf ve bağlantı yaptılar. Kısa süre içerisinde milliyetçiliğin vurgusu politik hale geldi. Milli birliklerini sağlama yönünde güçlü istek duymaları, Balkan uluslarını Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirdi¹²¹.

Osmanlı Devleti'ne karşı ilk ayaklananlar 1804'te Sırp'lar oldu. Aslında basit bir köylü ayaklanması olan bu ilk hareket, eski bir “*Hapsburg*” subayı ve bir domuz tüccarı olan “*Karageorgeviç*” tarafından Hristiyan bir siyasi harekete dönüştürüldü. Karageorgeviç başlangıçta Rusya'dan destek aldı. Ancak Rusya, daha sonra merkezi bir Sırp devletinin oluşturulmasına karşı çıkan Karageorgeviç'i desteklemeyi bıraktı

¹¹⁹ Meltem Begüm Saatçi, “Balkan Ulusçuluklarına Dair Bir Değerlendirme: Farklı Uluslar Farklı Usûller”, *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (23), 2009, s. 15-16.

¹²⁰ Halil İnalcık, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (3.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 46.

¹²¹ Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 1.

ve “*Miloş Obrenoviç*”i destekledi. Obrenoviç, 1815’te Sırbistan için bir ölçüde özerklik ve kendisi için de Sırbistan’ın “*Baş Knezi*” unvanını almayı başardı. Rusların galibiyeti ile neticelenen 1828’teki Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından imzalanan Edirne Barışı (1829), Obrenoviç’in 1830’ta Sırbistan’ın özerkliğini genişletmesini sağladı¹²².

Balkan ulusçuluğu için asıl önemli gelişmeyi Sırbistan’ın özerkliğinden ziyade Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması sağladı. XIX. yüzyılın başında kıta Yunanistan’ın tarımsal üretimi üç kat artmıştı. Bu artıştan toprak sahipleri kadar Karadeniz ve Akdeniz limanlarında yaşayan Rum armatörler de istifade etmişti¹²³. Güçlenen Rum burjuvazisi okullar açarak, kütüphaneler kurarak, sağladıkları burslarla öğrencilere maddi kaynak yaratarak laik eğitimin gelişmesine katkı sağladı. Bu sayede Avrupa’daki fikir atmosferinin özellikle de o dönem revaçta olan ulusçuluk düşüncesinin Rumlara ulaşmasına zemin hazırlandı¹²⁴.

Rum burjuvazisi bu faaliyetlerin organizesi için çeşitli cemiyetler kurdu. Bu cemiyetlerden 1814’te Odesa’da Karadeniz limanlarındaki ve Rusya’daki Yunan aydın ve tüccarların bir araya gelerek kurdukları “*Philike Hetairia Cemiyeti*” (Filiki Eteria Dostluk Cemiyeti) Yunanistan’ın bağımsızlığına önemli katkı sağladı¹²⁵. Filiki

¹²² Kemal Karpaz, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (2.Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 45.

¹²³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s. 58.

¹²⁴ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “Yunan İsyanı Sırasında Sırp-Yunan İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (44), 2008, s. 69.

¹²⁵ Ortaylı, *aynı yer*.

Eteria Cemiyeti'nin görünürdeki amacı eğitim ve öğretimi Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar arasında yaymaktı. Fakat asıl amaç İstanbul'daki patriğin idaresinde Bizans'ı yeniden canlandırmaktı¹²⁶. Bu bağlamda cemiyetin en büyük destekçisi Fener Patrikhanesi'ydi. Kilisenin, fikir adamlarının, ulusal şairlerin desteğiyle cemiyetin etkisi kısa sürede geniş bir halk kitlesine ulaştı. Avrupalı yazarlar aracılığıyla cemiyetin adı dünya kamuoyuna duyuruldu ve cemiyete uluslararası alanda da destek sağlandı¹²⁷.

Filiki Eteria Cemiyeti, “*Memleketeyn*” (Eflak ve Boğdan) prenslerinden Fenerli Konstantin İpsilanti'nin oğlu, Aleksandr İpsilanti'nin cemiyetin başına geçmesinden sonra Osmanlı Devleti içinde taraftar buldu. Aleksandr İpsilanti, öğrenim görmek için gittiği Rusya'da kalmış ve Rus ordusunda görev yapmıştı. İpsilanti, Rus çarının danışmanı Fenerli iş adamı Capodistrias'ın da gayretiyle Rusya'nın desteğini arkasına almış ve 1820'de cemiyetin başına geçmişti¹²⁸.

İpsilanti'nin liderliği cemiyete önemli bir siyasi güç kazandırdı. İpsilanti, Rusya'nın desteğine güvenerek 1821'de Eflak ve Boğdan'da bir Yunan ayaklanması başlattı. Ayaklanmanın Eflak ve Boğdan'da başlatılmasının sebebi Eflak ve Boğdan'ın coğrafi olarak Rusya'ya olan yakınlığıydı ki böylece Rusya'nın ayaklanmaya vereceği muhtemel destek kısa sürede ulaşabilecekti. Esasen Eflak ve Boğdan'daki bir ayaklanmaya Osmanlı Devletinin Rusya'nın onayı olmadan

¹²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, (9.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 109-110.

¹²⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*, C.I, (2.Baskı), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 504.

¹²⁸ Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 44.

müdahale edemeyeceği öngörülmekteydi. Bununla birlikte bu bölgedeki bir ayaklanmanın diğer Ortodoks ulusları da Babıali'ye karşı harekete geçireceği düşünülmüştü¹²⁹.

Bu ayaklanmaya, cemiyetin beklentilerinin aksine, diğer Ortodoks uluslar destek vermediler; Eflak ve Boğdan'daki ayaklanma Haziran 1821'de büyümeden bastırıldı. Fakat Mora yarımadasına ve Ege adalarına sıçrayan ayaklanma devam etti. Bu sırada Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa isyanı ortaya çıktı. Bu isyan nedeniyle bölgede kontrolü tamamen kaybeden Osmanlı Devleti, ayaklanmayı bastırmak için Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı. Mehmet Ali Paşa kendisine Mısır Valiliği'nin oğluna da Girit Valiliği'nin verilmesi karşılığında isyanı bastırmak üzere oğlunun komutasında bir orduyu 1824'te Girit'e gönderdi. İbrahim Paşa, uzun süren Girit isyanının bastırılmasının ardından 1827'de Atina'ya girerek Mora isyanını da bastırdı¹³⁰.

Mora İsyanı bastırıldığı sırada İngiltere, Fransa ve Rusya aralarındaki ihtilafları bir yana bırakarak bağımsız bir Yunanistan'ın kurulması konusunda harekete geçtiler ve 1827'de Osmanlı ve Mısır donanması Navarin'de yaktılar¹³¹.

¹²⁹ Meral Bayrak, "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 71.

¹³⁰ Karal, *a.g.e.*, s. 112-116.

¹³¹ Farklı kolonyalist planlar ve beklentiler sebebiyle daha evvel birbirleriyle çatışan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın mevzubahis Yunanistan'ın bağımsızlığı olduğunda fikir ve iş birliği etmeleri aralarındaki hassas ve kırılgan dengeleri muhafaza etmek istemelerinden gelmekteydi. Bu bağlamda Yunanistan'ın bağımsızlığına verilen uluslararası destek söz konusu ülkelerin Doğu Akdeniz'deki nüfuz mücadeleleriyle ilgiliydi. Erdal Çetintaş, "Doğu

Olayın ardından Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'dan tazminat istedi. Bunun üzerine her iki devlet Osmanlı ile olan ilişkilerini kesti. Rusya ise Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Savaş sonucunda Rusya galip geldi ve Edirne Antlaşması (1829) ile Yunanistan'ın bağımsızlığı sağlanmış oldu¹³².

Yunanistan'ın bağımsızlığı şüphesiz Osmanlı tarihinde yaşanan ilk toprak kaybı değildi. 1699'dan bu yana Osmanlı sınırları sürekli olarak daralmaktaydı. Hatta 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı da kaybedilerek ilk İslâm toprağı da elden çıkmıştı. Sırpların özerklik elde etmeleri göz önüne alınırsa uluslaşma sürecindeki ilk hadise de değildi. Fakat Yunan bağımsızlığı, “*Avrupa müdahalesiyle desteklenen*” ilk geniş çaplı ulusal ayaklanmaydı. Bu ayaklanma, bağımsızlığa giden yolda diğer Balkan ulusları için yeni bir dönemin başlangıcıydı¹³³.

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünün açık bir göstergesiydi. Bu hadisenin ardından Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın, yaşanan başarısızlığa rağmen, kendisine ve oğluna vaat edilenleri istemesiyle başlattığı isyanı bastırmak için Babıali'nin Rusya'dan yardım istemek zorunda

Akdeniz Politikaları Çerçevesinde Avrupalı Devletlerin Yunan İsyanına Desteğı; Kamuoyu Desteğı, Diplomatik Destek, Silahlı Destek”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (22), 2007, s. 84.

¹³²Edirne Antlaşması'nın imzalanmasını hazırlayan şartlar ve antlaşma metninin detayları için bkz. Şerafettin Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9 (1-2), 1951, s. 111-151.

¹³³ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserleri III*, (3.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 113-114.

kalması bu tespiti teyit eder nitelikteydi. Söz konusu yardım neticesinde imzalanan “*Hünkâr İskeleyi Antlaşması*” (1833) ile Osmanlı Devleti savaş zamanında Çanakkale Boğazı’nın yabancı savaş gemilerine kapatacağını garanti etti. Bu durum aslında uzun zamandan beri cari olan bir Osmanlı uygulamasıydı. Fakat antlaşmanın Rusça metni Rusya’nın istediği vakit savaş gemilerini imparatorluğun kalbine kadar gönderebilmesine imkân tanımaktaydı. Esasen bu durum Rusya’nın Osmanlı Devleti’ni “*metbû bir devlet hâline getirmek istediğini*” işaret etmekteydi. Bununla birlikte Rusya, diğer Avrupa devletleriyle savaşa girmeyi göze alabilecek durumda olmadığı için bu antlaşmayla elde ettiği bu hakkı 1841 Londra Boğazlar sözleşmesi ile feda etti¹³⁴.

Rus Çarı I. Nikola (1796-1855), her ne kadar Londra Boğazlar Sözleşmesini kabul etmiş olsa da, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinden vazgeçmiş değildi. I. Nikola, Osmanlı Devleti’nin çökmesi veya bir devletin saldırısına maruz kalması durumunda İngiltere’nin tepkisinin ne olacağını ve bu durumda birlikte hareket etmelerinin mümkün olup olmadığını öğrenmek adına 1844’te İngiltere’ye gitti. Yapılan görüşmeler neticesinde her iki ülke Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunması yönünde gayret edeceklerini, bahsi geçen senaryonun gerçekleşmesi durumunda ise birlikte hareket edeceklerini karara bağladılar. Fakat İngilizler Rusların niyetlerinin ne olduğunu bildikleri için alınan kararı kabinede müzakere etmediler. Hatta alınan bu karar dış işleri arşivi yerine başbakanının kendi

¹³⁴ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar, Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 386.

arşivinde muhafaza edildi¹³⁵. Hâsılı İngilizler Rusların Osmanlı Devleti'ne müdahalesine sıcak bakmıyorlardı.

Rusya'nın İngiltere dışında çekindiği ve çıkarlarının çatıştığı bir diğer güç Fransa'ydı. Fransa'da 1848 ihtilalleri neticesinde iktidara gelen III. Napolyon Avrupa'daki dengeleri değiştirmek için harekete geçmişti. Napolyon'un önceliği Avusturya'yı pasifize ederek kıtada yeniden güçlü bir konuma geçmekti. Bu çerçevede Levant'taki kutsal yerlerde bulunan Hristiyanların hamiliğinin Katoliklerde mi yoksa Ortodokslarda mı kalacağına dair çıkan ihtilafta Katolik davasının savunuculuğunu üstlendi. Böylece Katolik Avusturya'yı Ortodoks Rusya'dan ayıracak, muhafazakâr devletlerin yani Rusya ve Avusturya'nın ortaklığını zayıflatacaktı¹³⁶.

Babıali başlangıçta Hristiyanların kendi iç meselesi olarak gördüğü bu tartışmaya taraf olmak istemedi. Ancak Babıali'nin, "*Beytüllahim Kilisesi*"ne ait anahtarları Fransa'nın desteklediği Katoliklere vermesi Rusya'nın tepkisini çekti. Rusya ortaya çıkan krizi İstanbul'a gelen "*Prens Mençikov*"un kabul edilemez tutum ve davranışları, akıl almaz talepleriyle derinleştirdi. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'dan destek göreceği umuduyla Rusya'ya savaş açma kararı aldı¹³⁷.

¹³⁵ Alan Palmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999, s. 14-15.

¹³⁶ Clive Ponting, *Kırım Savaşı, Efsanenin Arkasındaki Hakikat*, çev. Hakan Abacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 26-27.

¹³⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, (6.Baskı), Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 350-357.

Kırım Savaşı (1853-1856) başlangıçta bir Osmanlı-Rus savaşı iken İngiltere, Fransa ve daha sonra Sardunya'nın da katılmasıyla uluslararası bir hâl aldı. Rusya, müttefikler güçler karşısında başarılı olamadı; Rusya için Kırım Savaşı (1853-1856) bir hezimete dönüştü. Balkanlar üzerindeki Rus tehdidi geçici bir süreliğine bertaraf edildi. Fakat savaş sonrasında imzalanan 1856 Paris Barış Antlaşması, Balkan uluslarının bağımsızlığa giden yolda ellerini daha da güçlendirdi. Sırbistan'ın özerkliği perçinledi. Eflak ve Boğdan özerk bir statüye kavuştu. Islahat Fermanı'nın ilanı ile dolaylı olarak Balkan uluslarının bağımsızlık yolundaki taleplerinin yerine getirilmesi Büyük Güçlerin teminatı altına alındı¹³⁸.

Babıali, 1804 Sırp isyanının başlamasından bu yana yaşanan gelişmelere tümüyle seyirci kalmadı. Fransız İhtilali'nin fikri temelleri ve bunun mevzubahis akisleri, Sanayi inkılabının kapısını aralayan Avrupa devletlerinde birtakım siyasi hak ve talep iddialarıyla ortaya çıkan ekoller ve siyasi partilerin siyasi hakları geniş halk kitlelerine yaymaya başlaması Osmanlı devlet adamlarını, “*Tanzimat*” adı altında kapsamlı bir reform hareketine girişmeye mecbur bıraktı¹³⁹. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu bu reform sürecinin ilk aşamasıydı. Bu ferman ne bir anayasa ne de bir kanundu; Babıali'nin kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden sıkı sıkıya bağlamak isteğinin bir göstergesi, Büyük Güçlerin müdahaleleri altında

¹³⁸ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1994*, (4.Baskı), Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 203-211.

¹³⁹ Ahmet Hamit Ongunsu, “*Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış*”, *Tanzimat I*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1940, s. 4.

bulunan gayrimüslim cemaatin, Türk ve diğer Müslüman cemaatlerle bir arada yaşayabilecekleri bir devlet birliği oluşturulması yönünde atılmış bir adımdı¹⁴⁰.

Babıali, Kırım Savaşı'nın ardından ilan ettiği “*Islahat Fermanı*” ile reform sürecini devam ettirdi. Babıali, 1856'dan sonra dağılmakta olan bir devleti askeri, ekonomik, toplumsal, entelektüel, hukuksal ve siyasal alanlarda Batılı fikir ve kurumların benimsenmesini veya uyarlanmasını içeren bir çeşit iç reorganizasyonla bir arada tutmaya çalıştı. Daha da önemlisi Tanzimat devlet adamları temsili yönetim ile yönetimde nihai sekülerizasyona temel oluşturan Batı fikirlerinin benimsenmesi yönünde gayret ettiler. Bu uğurda Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliğine dayanan ortak bir vatandaşlık duygusunu yani “*Osmanlılık*” kavramını yaratmaya çalıştılar¹⁴¹. Ancak Avrupa'da özellikle 1830 ve 1848 liberal ihtilallerinin tesiriyle ortaya çıkan siyasi konjonktür Tanzimat devlet adamlarının attıkları adımların semeresiz kalmasına yol açtı. Kırım Savaşı'nın ardından kıta Avrupa'sında hayat bulan iki yeni güç tüm dengeleri değiştirdi: Almanya ve İtalya.

Balkan uluslarının milli birliklerini sağlamalarında, en önemli aşamayı Avrupa'daki liberal ihtilaller sürecinden sonra Almanların ve İtalyanların milli birliklerini tamamlamaları teşkil etti. İtalyanların 1861 ve Almanların 1871 yıllarındaki başarıları Balkan ulusları için “*büyük bir ilham kaynağı*” oldu. Avrupa'nın göbeğinde ortaya çıkan iki yeni güç Almanya ve İtalya, Fransa ve

¹⁴⁰ Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (3.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 548.

¹⁴¹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (2.Baskı), çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 6-7.

Avusturya-Macaristan gibi köklü iki imparatorluğu savaş alanlarında âdeta bozguna uğratmıştı. Balkan ulusları, İtalyan ve Alman birleşmesinin askeri yönlerini izleyerek kendilerine birer örnek oluşturdu. Her Balkan halkı ulusal idealarına temel aldıkları Ortaçağ imparatorluklarının restorasyonunu hayal etmeye başladı. Bulgarlar Birinci ve İkinci Bulgar imparatorluklarının sınırlarının ardından koşarken, Yunanlar Bizans İmparatorluğu’nun canlanmasını, Karadağlılar ve Sırpalar ise “*Stephan Duşan*”ın imparatorluğunun yayıldığı yerleri tekrar elde etmenin peşine düştü¹⁴².

Almanlar ve İtalyanların milli birliklerini sağlamaları Kırım Savaşı’ndan sonra Balkanlarla ilgili planlarına geçici süreliğine rafa kaldıran Rusya’yı da etkiledi. Rusya, Fransa’nın 1871 Sedan Muharebesi’nde Prusya’ya yenilmesinin ardından Avrupa’da değişen dengeleri lehine çevirmek için harekete geçti. Öncelikle Karadeniz’de savaş gemisi bulundurmasını men eden 1856 Paris Antlaşması’nın hükümlerini tanımadığını ilan etti. “*Bismacrk*”ın önerisiyle Londra’da Osmanlı, Devleti, Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa ve İtalya’nın katıldığı bir konferans düzenlendi ve Karadeniz hakkında “*Londra Sözleşmesi*” (13 Mart 1871) imzalandı. Bu antlaşma ile Rusya’nın Karadeniz’de donanma bulundurmasına ve tersane kurmasına imkân tanındı¹⁴³.

Rusya, bir yandan donanmasını kurarken bir yandan da yine Kırım Savaşı ile yarıda bıraktığı Balkanlar’daki Slav birliği çalışmalarına hız verdi. Rusya, Panslavizm’in hayata geçirilmesi yolunda zayıf Slav topluluklarının başına geçerek onları Osmanlı Devleti’ne karşı isyana teşvik etmeye başladı. Başta İstanbul’daki

¹⁴² Hall, *a.g.e.* , s. 2.

¹⁴³ Armaoğlu, *a.g.e.* , s. 475-482.

Rus elçisi olmak üzere Rus diplomatların bölgedeki çalışmaları ilk meyvelerini Bosna ve Hersek'te verdi. Bosna ve Hersek'teki Hristiyanların vergiden şikâyetle çıkardıkları isyan kısa sürede tüm Balkanları sardı. 1876'da Bulgarlar isyan etti ardından Sırlar ve Karadağlılar onları takip etti¹⁴⁴.

Osmanlı Devleti, isyanı kısa sürede bastırdı. Fakat önce Rusya ardından Avrupa devletleri namına İngiltere kabinesi Osmanlı Devleti'ni uyardı. Babıali geri adım atmak zorunda kaldı. Zira büyük güçlerin birlikte hareket etmeleri hâlinde vaziyet daha da kötü bir hâle gelebilirdi. Rusya'nın tesiriyle İstanbul'da İngiltere, Fransa, Prusya ve Osmanlı Devleti temsilcilerinin katıldığı bir konferans düzenlendi. Konferansta Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık, Bulgaristan ile Bosna ve Hersek'e özerklik vermesi gerektiği hususunda görüş birliğine varıldı. Bu sırada Midhat Paşa'nın girişimleriyle I. Meşrutiyet ilan edilerek kriz giderilmeye çalışıldı. Fakat başarılı olunmadı¹⁴⁵.

Konferans sonrasında “*Rus General Ignatiyev*” Avrupa başkentlerini dolaşarak Osmanlı Devleti'ne karşı başlatacakları savaş için destek aramaya başladı. Bu çerçevede Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tarafsızlığını teyit eden “*Peşte Antlaşması*” (15 Ocak 1877) imzalandı. Rusya'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tarafsızlığının yanı sıra büyük devletlerin müsaadesini de alması

¹⁴⁴ Yuluğ Tekin Kurat, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Sebepleri”, *Belleten*, 26 (103), 1962, s. 569-570; Bekir Sıtkı Baykal, “Doksanüç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti İle Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 1945, s. 183-184.

¹⁴⁵ I. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan şartlar ve Kanun-ı Esasi'nin maddeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, “93 Meşrutiyeti”, *Belleten*, 6 (11-12), 1942, s.45-83.

gerekiyordu. İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya'nın katılımlarıyla Londra'da bir konferans düzenlendi. 31 Mart 1877'de imzalanan “*Londra Protokolü*” ile Rusya savaş için istediği desteği almış oldu. Babıali, Londra Protokolü'nü kabul etmedi. Bunun üzerine Rusya, savaş kararını bir beyanname ile Avrupa devletlerine bildirdi. Beyannamede Osmanlı Devleti'nin Hristiyanlarla ilgili reformları gerçekleştirmediği ve bu hususta yapılan uyarıları dikkate almadığı belirtilmekteydi¹⁴⁶.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın savaş kararına mecburen mukabele etti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı veya “*93 Harbi*” olarak adlandırılan bu savaş sonucunda Osmanlı Devleti ağır bir yenilgiye uğradı. Bu savaşla birlikte Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki toprakları tam anlamıyla parçalandı. Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsız birer devlet statüsüne kavuştu. Bulgaristan ise muhtar bir prenslik hâline geldi. Özerk Bulgaristan Tuna'dan Balkan Dağlarına kadar uzanacak, yönetiminde Hristiyan bir prens bulunacak, ayrı ordu ve yönetimi olacak ve padişaha yıllık vergi ödeyecekti. Balkanların güneyinde Doğu Rumeli vilayeti adı altında siyasi ve askeri bakımdan Osmanlı denetiminde olan fakat halkının büyük çoğunluğu Müslüman olmasına karşın Hristiyan bir vali tarafından yönetilecek özel bir yönetim birimi kuruldu. Bosna-Hersek, Avusturya'nın işgal ve denetimine bırakıldı. Girit Adası'nın özerkliği teyit edildi. Niş ile Yunan sınırı arasında kalan Makedonya bölgesi reform yapılmak üzere Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Kısacası Osmanlı Devleti, toplam

¹⁴⁶ Armaoğlu, *a.g.e.* , s. 730-732.

toprağının beşte ikisi ile nüfusunun - yaklaşık yarısı Müslüman olan - beşte birini yani “*beş buçuk milyon kişiyi*” kaybetti¹⁴⁷.

Savaş sonunda Balkanlarda ortaya çıkan bu yeni ulus devletler Türk-Müslüman nüfus üzerinde baskı yaratarak kitlesel nitelikli göç hareketinin yaşanmasına sebep oldular. Yeni kurulan ulus devletler, bir imparatorluk gibi farklı etnik ve dini gruplara hoşgörü ile bakamıyorlardı. Esasen gelişimleri de egemen grup ve aynı zamanda büyük oranda toprak sahibi olan Türk-Müslüman kesime düşmanlık üzerinde şekillenmekteydi. Ulusal hâkimiyetlerinin nüfusun homojenleştirilmesi ile perçinleneceğine inanıyorlardı. Bu nedenle Türk-Müslüman kesimin gücünün azaltılması amacıyla göçe zorlanmasını gerekli görüyorlardı¹⁴⁸.

Yeni kurulan ulus devletler başlangıçta azınlık statüsündeki Müslümanlara kısmî bir özgürlük sağladılar. Bu süreçte Müslümanların bazıları azınlık statüsünün yüklediği zorluklara alışamamaktan veya halife sultanın idaresi altında yaşamayı tercih etmelerinden dolayı göç ettiler. Ancak verilen bu kısmî özgürlük gün geçtikçe milliyetçi ve intikamcı bir tavırla ya sınırlandırıldı ya da tamamen kaldırıldı. Bu devletler ekonomik bakımdan geri kalmalarını beş yüz yıllık Türk baskısına bağladılar ve Müslümanları eski rejime dönme taraftarları olarak yaftaladılar. Bu yaftayı, Müslümanlara baskı uygulamanın haklı bahanesi olarak gördüler. Bu şartlar dâhilinde Müslümanlara göç etmekten başka çare kalmadı¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Shaw ve Shaw, *a.g.e.* , s. 237-238.

¹⁴⁸ Tekeli, *a.g.e.* , s. 148-149.

¹⁴⁹ Karpat, *Etnik Yapılanma ...* , s. 245.

Esasen Balkan Müslümanları 1804'teki Sırp isyanından itibaren göç gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalmışlardı. Bu isyan sırasında baskı altında kalan bazı Müslümanlar Bosna-Hersek'e ve Rumeli'ye göç etmek zorunda bırakılmıştı. Benzer hadiseler Balkanlarda cereyan eden 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında da yaşandı. Bu savaşlar sırasında bazı Müslümanlar daha güvenli bölgelere göç ettiler¹⁵⁰. Yunan isyanı ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında ise durum tam anlamıyla etnik bir temizliğe dönüştü. Yunan ayaklanmasının başladığı 1821'den Türklerin bölgeyi terkine bir sene zaman tanıyan 1832 tarihli antlaşma maddesinin süresi dolana değin Mora, Eğriboz ve Atina ile bunların civarında yaşayan Türkler peyderpey Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldılar¹⁵¹.

Balkan Müslümanları 93 Harbi ile gerçek anlamda bir kitle göçüne tanıklık ettiler. Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi sonrasında geride bıraktığı Müslüman nüfus daha savaş devam ederken zorunlu göçe tabi tutuldu. Müslüman nüfusun yanı sıra, sayıları pek fazla olmamakla birlikte, Osmanlı vatandaşı Yahudiler de 1878'te

¹⁵⁰ İpek, *a.g.e.* , s. 2-3.

¹⁵¹ Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2009, s. 253-254. Osmanlı arşiv belgelerinde Mora ve Eğriboz muhacirleri olarak adlandırılan bu muhacirlerin sayısı hakkında net bir rakam vermek güçtür. Muhacirlerin İstanbul ve Batı Anadolu şehirlerinde iskân edildikleri bilinmektedir. Bu şehirlerden biri de Bursa'ydı. Mora ve Atina civarından iskân edilmek üzere Bursa'ya 100-150 hane civarında muhacir gönderilmişti. Bu muhacirler Bursa şehir merkezi, İnegöl, Yenişehir, Gemlik ve Mihaliç'e iskân edilmişti. Bkz. Satıcı, *a.g.t.* , s. 77-78.

Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ı terk ederek Balkanlarda kalan Osmanlı vilayetleri ile Anadolu, Suriye ve Filistin'e göç ettiler¹⁵².

Babıali, Anadolu ve Rumeli'deki topraklarını "93 Muhacirleri" olarak adlandırılan muhacirler için iskâna açtı. İşkodra, Manastır ve Kosova vilayetlerine Karadağ ve Sırbistan'a terk edilen bölgelerden ve Bosna-Hersek'ten göç eden muhacirler yerleştirildi. Bulgaristan, Romanya ve Girit'ten göç eden muhacirler ise Batı ve Orta Anadolu'da iskân edildi. Bu süreçte sadece Balkanlarda yaşayan Türk-Müslüman nüfus değil Kafkasya'da yaşayan Türk-Müslüman nüfus da Ruslar tarafından zorunlu göçe tabi tutuldu. Bu bölgeden gelen muhacirler ise Doğu ve Orta Anadolu'da iskân edildiler. 1876-1894 tarihleri arasında 512.343'ü erkek, 502.672'si kadın olmak üzere bir milyonu aşkın muhacir Osmanlı topraklarına göç etti. Bu göç hareketi, *Balkan Savaşları (1912-1913)* ve sonrasında başlayan kitlesel nitelikli göçlere kadar peyderpey devam etti. Fakat gerek muhacirlerden bir kısmının "Muhacirin Komisyonu" defterlerine kaydedilmemesi ve gerekse de sürece dair yeterli istatistiklerin bulunmaması nedeniyle bu zaman aralığında ne kadar muhacir geldiğine dair net rakam vermek oldukça güçtür¹⁵³.

¹⁵² Karpat, *Etnik Yapılanma ...*, s. 297.

¹⁵³ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, s. 331. Bu dönemde peyderpey devam eden göçler yanında kitlesel nitelikli bir göç hareketi de yaşandı. Bu göç Teselya Savaşı (1897) sonrasında Yunanistan'a bırakılan bölgelerde yaşayan Müslümanların göçüydü. Özellikle Girit'in Yunanistan'a terki (1898) sonrasında göç eden muhacir sayısı arttı. Ne yazık ki bu göçler hakkında da rakam vermek güçtür. Girit'ten göç eden muhacirler hakkında bkz. Sawsan Agha Kassab, "II. Abdülhamid

B. Osmanlı Devleti'nin 93 Muhacereti ve Sonrasında Yaşanan Göçler Karşısındaki Tutumu

1. Muhacir İskânıyla İlgili Kuruluşlar

Kırım ve Kafkas göçleri sürecinde muhacir iskân işleriyle ilgilenmek üzere kurulan “*Muhacirîn Komisyonu*”, kitle göçlerinin azalmasına paralel olarak fonksiyonunu yitirmiş ve 1875'te lağvedilerek Zaptiye Nezareti'ne bağlı bir daire hâline dönüştürülmüştü. Fakat 93 Harbi ile kitle göçünün başlaması üzerine yeniden bir komisyon kurulması zaruri hâle geldi. Bu nedenle muhacir iskân işlerini yürütmek üzere Haziran 1878'de Şehremaneti'ne bağlı “*İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu*” kuruldu¹⁵⁴.

Muhacirîn komisyonu; “*İdare-i Umûr-ı Hesabiye*” ve “*İdare-i Umûr-ı İskâniye*” adlı iki daire ile İstanbul'daki yirmi belediye dâhilinde açılacak şubeleriyle faaliyetlerini yürütmek üzere örgütlendi. Bu yapılanmaya görevi farklı fakat giderleri komisyonca karşılanan “*Muhacirîn Umûr-ı Sıhhiye Dairesi*” de dâhil edildi. Muhacir iskân edilen vilayetlere, komisyona bağlı çalışan geçici memurlar gönderilerek komisyonun taşra teşkilatı da oluşturuldu¹⁵⁵.

Muhacirîn Komisyonu, İstanbul'da bulunan muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya ve ortaya çıkan sıkıntılarla ilgili tedbirleri almaya çalıştı. Muhacirlerin taşraya sevkiyle birlikte vilayetlerle gerekli koordinasyonu sağlayarak iskân

Döneminde Osmanlı Vilayetleri'ne İskân Edilen Giritli Göçmenler”, *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 697-702.

¹⁵⁴ Kocacık, *a.g.m.* , s. 159.

¹⁵⁵ Dersaadet Muhacirîn İdaresi'nin örgütlenmesi ve işleyişiyle ilgili talimatın tam metni için bkz. Eren, *a.g.e.* , s. 93-116.

sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesine gayret etti¹⁵⁶. Daha sonra görülen lüzum üzerine muhacir iskân edilen vilayetlere birer iskân-ı muhacirin memuru ve kâtip tayin edilerek taşrada da muhacirin komisyonları vücuda getirildi. Vilayet merkezindeki komisyona bağlı olacak şekilde, muhacir iskân edilen kaza ve nahiyelerde de fahri üyelerden oluşan yerel muhacirin komisyonları oluşturuldu¹⁵⁷.

Muhacirin Komisyonu faaliyetlerini 1894 yılına kadar sürdürdü. Bu tarihte gelen muhacir sayısının azaldığı gerekçe gösterilerek komisyon lağvedildi. Muhacir iskânıyla ilgili hususlara bakmak üzere Dâhiliye Nezareti bünyesinde bir şube kuruldu ve komisyonun tüm evrakı buraya devredildi¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Göç ve iskân sürecinde komisyonun merkez teşkilatının yapılanmasında ve personel sayısında zaman zaman değişikliklere gidildi. Muhacirîn Komisyonunun teşkilat yapılanmasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya ...*, s. 68-73.

¹⁵⁷ İskân sürecinin başında merkezden memur gönderilerek yerel idarecilerle gerekli koordinasyon sağlanmaya çalışıldıysa da taşrada muhacir iskân sürecinin yoğunlaşmasına paralel olarak muhacir iskân edilen vilayet ve kaza merkezlerinde muhacirin komisyonları oluşturuldu. 1882'de taşradaki iskân sürecini teftişle görevli Ali Kemal Paşa'ya verilen talimatın öncelikli maddelerinden biri de muhacir iskân edilen şehir ve kazalarda muhacirin komisyonlarının oluşturulmasıydı. BOA, Y. PRK. KOM. , 3/70, 20 Zilkade 1299 [3 Ekim 1882]. Talimatın tam metni için bkz. Kemal Gurulkan, Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş (yay. haz.), *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 127-137.

¹⁵⁸ Kocacık, *a.g.m.*, s. 161. Vilayet ve kazalarda kurulan muhacirin komisyonlarının 1894'ten sonraki durumu hakkında kapsayıcı bir değerlendirme yapmak güçtür. Fakat en

Kitle göçünün başlangıcında Muhacirîn komisyonunun yanı sıra muhacirlerin iskân ve iâşeleri ile iskân mahallerinin belirlenmesi hususlarına dair genel politikaları belirlemek üzere padişahın himayesinde “*Umûm Muhacirîn Komisyonu*” adı altında bir komisyon daha kuruldu. Bu komisyon söz konusu hususlarda çalışmalarını tamamladıktan sonra Nisan 1878 tarihinde lağvedildi¹⁵⁹.

Umûm Muhacirîn Komisyonu, 1897’de yaşanan Osmanlı-Yunan Savaşı sonrasında yaşanan göç sürecinde yine padişahın himayesinde fakat “*Muhacirîn Komisyon-ı Âlîsi*” adı altında 1899’da yeniden oluşturuldu. Komisyonun görev tanımı genel hatlarıyla; gelen muhacirlerin kayıt altına alınması, toplanan yardımların muhacirlere ulaştırılması, muhacirlerin iskân mahallerine nakli ve nakil masraflarının mahallî idarelerden karşılanması, kurulacak olan muhacir köylerinin uygun şekilde inşası için mahalli idarelerce hazırlanan krokilerin incelenmesi, muhacirlerin geride bıraktıkları taşınmazların tasfiyesi için dava vekillerinin temini şeklinde yapılmıştı¹⁶⁰.

Muhacirîn Komisyon-ı Âlîsi, yaşanan göçlere paralel olarak çalışmalarına sürdürdü. 22 Aralık 1905’te kabul edilen nizamnamesiyle tam anlamıyla teşkilatlandırılan komisyon, 1907 yılı başlarında Dâhiliye nezareti bünyesinde görev

azından Hüdavendigâr vilayeti ve Bursa sancağı özelinde bu komisyonların incelediğimiz dönemin sonuna kadar çalışmalarına devam ettikleri Hüdavendigâr Vilayeti salnamelerinden anlaşılmaktadır.

¹⁵⁹ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya ...* , s. 73.

¹⁶⁰ Yılmaz, *a.g.t.* , s. 15-16.

yapan muhacirin idaresinin işlerini de devralarak göç ve iskân sürecinin tüm işlemlerini yürütmeye başladı¹⁶¹.

Muhacirin Komisyon-ı Âlîsi, 1908’te lağvedildi. Bu tarihten sonra muhacirlerle ilgili hususlar Dâhiliye Nezareti bünyesinde oluşturulan bir müdüriyet dairesinde yürütölmeye başlandı¹⁶².

2. Muhacirlere Yardım Faaliyetleriyle İlgili Kuruluşlar

Babıalı’nın göç ve iskân sürecindeki yükünü hafifletmek amacıyla kitle göçünün başında bazı yardım kuruluşları faaliyet gösterdi. Bu kuruluşlar, Babıalı ile koordineli bir şekilde muhacirlere yardım toplama faaliyetlerini yürüttüler ve İstanbul’da zor şartlar altında bulunan muhacirlere yardımda bulundular. Bunların başında Şehremaneti’ne bağılı olarak çalışan “*Muhacirin İlane Komisyonu*” gelmekteydi. Bu komisyon halktan ayni ve nakdi yardım toplamakta, muhacirlerin durumlarını gözlemleyerek tespit edilen ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. 13 Ağustos 1877 ile 28 Şubat 1878 tarihleri arasında faaliyet gösteren komisyon, muhacirin

¹⁶¹ Erdal Taşbaşı, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2011, s. 157-158.

¹⁶² Osmanlı Devlet Salnamelerinde, H. 1326 [M. 1908-1909] ile H. 1336 [M. 1917-1918] yılları arasını kapsayan on yıllık devrede, Muhacirin Komisyonu’na dair bir bilgi yoktur. Bununla birlikte 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında yeniden kitlesel nitelikli bir göç hareketinin başlaması üzerine muhacirlerle ilgili hususları yürütmek üzere “*Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi*” kurulduğu bilinmektedir. Bu müdüriyet Cumhuriyetin kurulmasının ardından İçişleri Bakanlığı’na bağılı İskân-ı Muhacirin Umum Müdürlüğü’ne daha sonra da İmar ve İskân Bakanlığı’na devredilmiştir. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 155-157.

komisyonu tam anlamıyla teşkilatlanınca tüm mal varlığını muhacirin komisyonuna devrederek lağvedildi¹⁶³.

Muhacirlerin İstanbul'daki perişan hâlleri Mebusan Meclisi'nin üyelerini de harekete geçirdi. Bursa mebusu Rıza Efendi başkanlığında yirmi azadan oluşan “*Muhacirine Muavenet Cemiyeti*” kuruldu. Cemiyet üyeleri muhacirler için yardım topladılar. Aynı zamanda Sirkeci İskeleyi'nde gece gündüz nöbet tutarak muhacirlere hizmet vermeye çalıştılar¹⁶⁴. Mebusan Meclisi kapandıktan sonra “*İlane-i Muhacirin Encümeni*” adı altında faaliyetlerini sürdüren cemiyet, 27 Nisan 1879 tarihinde Muhacirin Komisyonuna bağlandı.¹⁶⁵

Muhacirlerin içine düştükleri sıkıntılı durum, yalnızca Osmanlı vatandaşlarının değil bizatihi vaziyeti müşahade eden İstanbul'da mukim yabancıları da harekete geçirdi. 22 Ocak 1878'de Avusturya-Macaristan konsolosunun başkanlığında “*Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi*” kuruldu. Üyeleri İstanbul'da bulunan konsoloslar, tüccarlar, bankerler, muhabirler, şirket ve kurum temsilcileri ve de serbest meslek sahiplerinden oluşan komitenin Türk üyesi yoktu. Komite 9 Nisan 1879'da feshedilene kadar muhacirlere, hem yurt içinden hem de yurt dışından önemli oranda yardım topladı. Komite, dağıttığı nakdî yardımın yanı sıra İstanbul'da muhacirler için 114 fırın çalıştırdı, üç milyon tayın dağıttı ve 770 yatak kapasiteli 9 hastane hizmete açtı¹⁶⁶.

¹⁶³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya ...*, s. 75-76.

¹⁶⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya ...*, s. 74.

¹⁶⁵ Erkan, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁶⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya ...*, s. 76-77.

Muhacirler için yurt dışından da cemiyetler kuruldu. Ünlü yazar Charles Dickens'ın tavsiyesi ile miras yoluyla edindiği servetini hayır işlerine harcayan “*Burdett Coutts*” adında hayırsever bir hanımefendi, Londra’da “*Turkish Compassionate Fund*” adında bir cemiyet kurdu. Muhacirlere yardım için oluşturulan bu cemiyet basın aracılığıyla yardım topladı. Cemiyet topladığı yardımlarla İstanbul’da günde 10.000 muhacire ekmek tayını verildi, Hilal-i Ahmer Cemiyetinin kurduğu muhacir kadınların tedavi edildiği hastanenin masrafları ile elli kadar yetim muhacir çocuğunun bakım masrafları karşılandı. Yine İngiltere’de Sutherland Dükü’nün başkanlığında kurulan bir başka cemiyet “*Stafford House Komitesi*” de muhacirler için yardım topladı. Bu cemiyetin topladığı yardımlarla da Sirkeci garına gelen muhacirlere çay, çorba ve ekmek dağıtımı yapıldı¹⁶⁷.

3. Muhacir İskânıyla İlgili İdari Düzenlemeler

Babıali, göç yoluyla Osmanlı vatandaşlığına geçmek arzusunda bulunan gayrimüslim Avrupa ülkeleri vatandaşlarından kimlerin başvurusunun kabul edileceğine ve bunlara tanınacak muafiyetlere dair 1 Ocak 1857’de bir kararname

¹⁶⁷ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya ...* , s. 77-78; Şimşir, *a.g.e.* , C. I, s. 207, 208, 231.

İstanbul, 93 Harbi sırasında yaşanan kitle göçüyle gelen muhacirlerin büyük bir kısmına ev sahipliği yaptı. Muhacirler buradan taşraya özellikle de kısa mesafe gemi ulaşımının mümkün olduğu İzmir, Bursa, Samsun ve Trabzon limanlarına sevk edildiler. Fakat bu süreçte azımsanamayacak sayıda muhacir hayatını kaybetti. Bu muhacirlerden bir kısmı da İstanbul’da kaldı. Muhacirler İstanbul’un sosyal, ekonomik, demografik ve topografik yapısında önemli değişime yol açtılar. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Kasım Bolat, *Turkish Migrations From the Balkans to İstanbul 1877-1890*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

yayımlamıştı. Bahsi geçtiği üzere bu kararname, her ne kadar planlı bir dış göç hareketini organize edememiş olsa da, Osmanlı Devleti'nin dış göçle alakalı politikasını yansıtmaması ve bu hususla ilgili mevzuat anlamında ilk olması bakımından önemliydi.

Gerek Kırım ve Kafkas göçleri gerekse de 93 Muhacereti uzun müddet Babıali'nin dış göç politikasını gözden geçirmesine imkân tanımadı. Fakat 93 Harbi'nden sonra Rusya'ya göç eden Osmanlı Ermenileri ile Rusya Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne göç etmeye çalışmaları dış göçle ilgili mevzuatın revize edilmesini zorunlu kıldı. Babıali, Rusya tarafından gelecek Ermenileri kabul etmeyeceğine dair karar almıştı. Buna rağmen Ermenilerin Müslüman kisvesi altında Osmanlı Devleti'ne göç etmeye çalıştıkları tespit edilmişti. Bu nedenle günün şartlarına göre diğer devletlerin özellikle de Rusya'nın göçle ilgili politikaları incelenerek bir göç kanunu hazırlanması gerekmekteydi¹⁶⁸.

Pek tabii kararnamenin revize edilmesindeki tek sebep bu değildi. Söz konusu kararname, gayrimüslim Avrupa ülkeleri vatandaşlarının göç etme ihtimalleri göz

¹⁶⁸ 93 Harbi'nden sonra Rusya'ya bırakılan Batum, Çıldır ve Kars sancaklarına, savaş sırasında Ruslarla işbirliği yapan veya kendilerini emniyette hissetmeyen Osmanlı Ermenileri göç etti. Söz konusu bölgelere giden Ermenilerden bazılarının daha sonra geri dönmek istemeleri ve de Rusya Ermenilerinin bir şekilde Osmanlı topraklarına göç etmek istemeleri iki ülke arasında, bağlayıcı uluslararası hukuk kuralları olmaması nedeniyle, bir sorun hâline geldi. Bu durum söz konusu kararnamenin revize edilmesinin geri planındaki temel etkenlerden birini teşkil etti. Osmanlı Ermenilerin Rusya'ya göçü ve bu durumun ortaya çıkardığı sonuçlarla ilgili bkz. Candan Badem, "Kars Vilayeti'ne Ermeni Göçü (1878-1914)", *Kebikeç*, (35), 2013, s. 151-168.

önüne alınarak hazırlanmıştı. Oysaki geline nokta Avrupa ülkeleri vatandaşlarının Osmanlı Devleti'ne göç etmeye sıcak bakmadıkları ortadaydı; Osmanlı topraklarına yalnızca Müslüman muhacirler göç etmekteydi. Bu nedenle gayrimüslimler için birtakım ayrıcalıklar içeren maddelerin gözden geçirilmesi gerekiyordu. Ayrıca Hive, Buhara, Çin, Afganistan, Belûcistan, Fas gibi Osmanlı Devleti'nin diplomatik ilişkisinin bulunmadığı yerlerden göç etmek isteyenler için de bir düzenleme yapılması zaruridi¹⁶⁹.

Kararnamenin revize edilmesiyle ilgili çalışmaları “*Hariciye Nezareti İstişare Odası*” yürüttü. Bu çalışmalar neticesinde 26 Mart 1902 tarihli bir “*iskân kanunu layihası*” oluşturuldu. 14 maddeden oluşan layihada şu hususlar yer almaktaydı: Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyen muhacirler altı ay öncesinden bulundukları ülkenin Osmanlı sefareti aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne başvuruda bulunacaklardı. Muhacirler başvuru sırasında sunacakları dilekçeye mensubu oldukları ülke vatandaşlığından çıkmalarına bir mani olmadığına, herhangi bir şekilde suçla karışmadıklarına dair resmi bir izin belgesi ekleyecekler ve varsa diğer belgeleri de dilekçeyle birlikte sefarete sunacaklardı. Başvuruda bulunan muhacirlerin dilekçeleri Hariciye Nezareti'nden Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlîsine sevk edilecek, ilgili dilekçeler komisyonda incelenerek muhacirlerin iskân edilecekleri mahaller tayin edilecekti. Böylece muhacirler doğrudan iskân mahallerine gönderilecekti (*Madde 1*). Babıali ile muhacirlerin mensubu olduğu ülkenin İstanbul'da bulunan sefareti arasında karşılıklı defterler tutulacak, muhacirlerin isimleri bu defterlere kaydedilecekti. Muhacirler Osmanlı topraklarına giriş yaptıklarında ellerindeki

¹⁶⁹ Kararnamenin tam metni için bkz. BOA, Y. A. RES. , 16 Zilhicce 1319 [26 Mart 1902]; Gurulkan v. dğr. , *a.g.e.* , s. 197-209. Ayrıca bkz. **Ek-2**.

mevcut pasaportları iptal edilerek ilgili sefarete teslim edilecek, bunun yerine kendilerine Osmanlı vatandaşlığına geçtiklerini gösterir tezkire-i Osmanî verilecekti. Osmanlı Devleti ile antlaşması olmayan veya İstanbul'da sefareti bulunmayan ülke vatandaşlarının işlemleri ise başvuruda sundukları resmi izin belgesi çerçevesinde Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlîsine yürütülecekti (*Madde 2*). Osmanlı vatandaşlığına geçecek muhacirler padişaha sadakat yemini edecek, kayıtsız ve şartsız Osmanlı vatandaşlığını kabul ederek her hususta Osmanlı idarecileri ile mevcut ve gelecekte yürürlüğe girebilecek tüm kanunlara uymayı kabul edeceklerdi (*Madde 3*). Babıali, muhacir ailelerinin her birine karşılıksız olarak arazi verecekti. Muhacirin-i Komisyon-ı Âlîsine belirlenecek bu arazilerin verimli olmasına, muhacirlerin tabiatına uygun bulunmasına dikkat edilecekti (*Madde 4*). Muhacirler on iki sene gerek arazilerine gerekse şahıslarına isabet eden tekâlif-i miriyeden muaf tutulacaklardı. Bu süre bitiminde vergi hususunda diğer Osmanlı vatandaşları gibi sorumlu tutulacaklardı (*Madde 5*). Askerlik muamelesine tabi olan yerlere iskân edilen erkek muhacirler askerlik hizmetinden muaf tutulacaklardı. Fakat bu muhacirlerin iskândan sonra doğan erkek çocukları askerlik hizmetiyle mükellef olacaklardı (*Madde 6*). Muhacirler kendilerine tahsis edilen araziye yirmi seneden önce satamayacaktı. Eğer bu süre bitiminden önce ülkeyi terk eder veya vatandaşlıktan çıkarlar ise kendilerine verilen arazi ve bu arazi üzerinde bulunan emlakı karşılıksız olarak devlete terk edeceklerdi (*Madde 7*). Muafiyet süresi dolmadan ülke içinde başka bir mahalle yerleşmek isteyen muhacirlere ruhsat verilecek fakat muafiyet süreleri ilk iskân tarihinden itibaren işlettirilecekti (*Madde 8*). İskân edilen muhacirlerden geldikleri ülkede suçla karışmış ve kötü ahlak sahibi oldukları tespit edilenler istenildiğinde sınır dışı edebilecekti (*Madde 9*).

Muhacirlerin ve onlara ait eşyaların nakli hususunda Osmanlı konsoloslukları ve Osmanlı sınırları içerisinde ilgili memurlar gerekli kolaylığı sağlayacaklardı. Konsolosluklar muhacirlerin pasaportlarını ücretsiz olarak vize edeceklerdi (*Madde 10*). Muhacirlere verilen arazi yirmi seneliğine ödünç (âriyyet) olarak tahsis edilecekti. Bu süre içerisinde vefat eden muhacirlere ait araziler süreyi tamamlamayı kabul ederlerse mirasçıları, etmezlerse yeni gelen bir başka muhacire verilecekti. Yirmi sene süresince kendisine verilen araziye ekip biçen muhacirlere söz konusu arazinin tasarruf hakkı tamamen verilecekti (*Madde 11*). Muhacirlerin göç ettikleri ülkede bulunan mirasçılarına vefat hâlinde akrabalarından arazi intikal edemeyecekti (*Madde 12*). Vatandaşlık talebiyle Osmanlı Devleti'ne göç etmek üzere diğer ülkelerden göç edecek aileler hakkında Babıali'ce daha önce tanzim olunan 5 Cemaziyevvel 1274 tarihli nizamname ile söz konusu nizamnamenin 18 Receb 1274 tarihli zeyli yürürlükten kaldırıldı (*Madde 13*). Bâb-ı Vâlâ-yı Serkaskerî ile Hariciye, Dâhiliye, Maliye nezaretleri ve Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlîsi kararnamenin icrasıyla görevlendirildi (*Madde 14*).¹⁷⁰

Bu iskân kanunu layihası, Babıali'nin dış göçle alakalı politikasını belirlemesi adına önemliydi. Babıali'nin biraz da zorunlu bir şekilde dış göçe daha temkinli ve duyarlı bir şekilde yaklaştığının ve uluslararası normlara uygun bir göç politikası izleme gayreti içerisinde olduğunun bir göstergesiydi. Bu nedenle kanun, sadece

¹⁷⁰ Kararnamenin 12. Maddesi, Gurulkan v. dğr. , s. 206'da "*Muhâcirînin vatan-ı aslîlerinde mukîm olup tâbiyyet-i Osmaniye de olmayan veresenin burada vefat eden mûrisleri arazisinde veresenin hakk-ı intikali olacaktır.*" şeklinde verilmiştir. Burada cümleinin sonunda "*olamayacaktır*" ibaresi kullanılması gerekirken sehven "*olacaktır*" ibaresi kullanılmıştır.

teoride kalmadı; pratikte de karşılık buldu. Muhacirlerin göç taleplerinde mevzubahis şartlar dâhilinde mensubu olduğu ülkenin onayını almaları ve geçerli bir pasaporta sahip olmaları göz önünde bulunduruldu. Usulsüz bir göçe mani olmak için zaman zaman kısa süreli seyahat için pasaportla Osmanlı topraklarına giriş yapanlar sıkı bir şekilde takip edildi. Zira geçici süreli seyahat için gelen birçok kişi süresi bitiminde gitmiyor ve muhacir statüsüne geçmek için başvuruda bulunuyordu. Bu gibi kişilerin vize müddetleri bitiminde sınır dışı edilmelerine çalışıldı¹⁷¹. Fakat Babıali, süreç içerisinde bu tarz başvuruların sayısının artması karşısında çaresiz kaldı. Bu yolla muhacir statüsü için başvuruda bulunanlara son çare olarak hiçbir şekilde yardım ve muafiyet talep etmeyeceklerine dair senet imzalatıldı ve o şekilde başvuruları kabul edildi¹⁷².

Kırım ve Kafkas göçleri sırasında muhacir iskân sürecinin sağlıklı bir şekilde devamı için talimatnameler düzenlenmiş ve her iskân bölgesine ayrı ayrı talimatnameler gönderilmişti. Bu talimatnamelerle iskân sürecinde yapılacak işler, muhacirlere hangi usul ve esaslar üzere arazi dağıtılacağı, evler inşa edileceği ve muhacirlere yapılacak yardımların hangi esaslar çerçevesinde gerçekleştirileceği belirlenmişti. Bu tarz talimatnameler, 93 Harbi sonrasında başlayan göç sürecinde de düzenlendi. Bunlardan ilki *İdare-i Umûmiye-i Muhacirîn Komisyonu*'nun kurulması sürecinde tertip edilen Dersaadet Muhacirîn İdaresi talimatıydı. Bu talimat ile Muhacirîn komisyonunun görev tanımı ve teşkilat yapısı belirlenmiş aynı zamanda

¹⁷¹ BOA, DH. MKT. , 1046/10, 5 Zilhicce 1323 [31 Ocak 1906].

¹⁷² BOA, DH. MKT. , 2663/47, 24 Şevval 1326 [19 Kasım 1908].

İstanbul'da bulunan muhacirlere yapılacak yardımlar ve muhacirlerin taşraya sevk edilmeleriyle ilgili hususlar tespit edilmişti (16 Temmuz 1877)¹⁷³.

Taşrada iskân edilecek muhacirlerin iskân sürecinde yapılacaklarla ilgili ayrıca talimatnameler düzenlendi. Bunlardan ilki Nisan 1878 tarihliydi. Talimatname, Kırım ve Kafkas göçleri sürecinde çıkarılan talimatnamelerden içerik ve kapsam itibarıyla pek farklı değildi. Talimatname ile iskân sürecinde yapılacaklar detaylı bir şekilde anlatılmıştı. Talimatname genel olarak değerlendirildiğinde öne çıkan hususlar şunlardı: Muhacirlerin sevk olunacakları limanlardan iskân bölgelerine gidebilmeleri için gerekli vasıtalar yerel idareciler tarafından temin edilecek ve bu işin masrafları konusunda yardımsever ahaliye müracaat edilecekti. Muhacirlere yolculukları esnasında tayinat verilecek bu tayinat masrafları iskân bölgesinin mal sandığından karşılanacaktı (*Madde 1*). Muhacirler iki şekilde iskân edileceklerdi. Ya iskân edilmek üzere iskân bölgesindeki kasaba ve köylere dağıtılacaklar ya da uygun arazi varsa müstakil köyler kuracaklardı. İskân edilmek üzere kasaba ve köylere dağıtılacak muhacirlerden yardıma muhtaç olanlar ziraat alet ve edevatı temin edinceye kadar ortakçılık ve rençberlik yaparak geçimlerini sağlayacaklar veya yardımsever ahalinin yardımına başvuracaklardı. Müstakil köyler kuran muhacirlere civar köyler ahalisinden yardım toplanarak hane inşa edilecek eğer yeterli destek sağlanamazsa her bir hane için 250 kuruşu geçmeyecek şekilde devletçe hane inşa edilecekti (*Madde 2*). Muhacirlerden yardıma muhtaç olanlara günlük yarımşar kıyye ve bunların on yaşına kadar olan çocuklarına da yüz dirhem ekmek tayinatı verilecekti. Bu yardıma muhtaç olanlar, muhacirlerin hoca ve ihtiyarları nezaretinde tespit edilerek mahkemece tayin edilecek kâtip aracılığıyla

¹⁷³ Söz konusu talimatname için bkz. Eren, *a.g.e.* , s. 93-116.

düzenlenen deftere kayıt edileceklerdi. Yardımdan istifade eden muhacirler herhangi bir geçim kaynağı temin ederlerse yardımları kesilecekti (*Madde 3*). Muhacirlere dağıtılabilecek boş araziler ile ahalisi kalmayan harap olmuş köylere ait araziler tespit edilecek elinde tapusu olmadan bu tarz arazilere el koymuş olanlarla bunlara ait orman ve meralardan muhacirlerin istifade etmesini engelleyemeye çalışan civar köy ahalilerine fırsat verilmeyecekti (*Madde 4*). Muhacirlerden beş kişi bir hane sayılacak ve bu çerçevede her iki haneye bir çift öküz verilecekti. Öküz yardımı kendilerine ulaştırılamayan muhacirlerin tarlaları bir defaya mahsus köy ahalisinin yardımıyla sürülecekti (*Madde 5*). Muhacirlere bir defaya mahsus hane başına beş kile tohumluk verilecekti (*Madde 6*). Muhacirlerden din adamı veya sanat erbabı olanların vasıflarını uygun işlerde çalışmalarına yardımcı olunacak bunlardan şehir merkezinde iskân edilmek isteyenlere hane, öküz-tohumluk ve tayın bedeli olarak bir defaya mahsus 150 kuruş verilecekti (*Madde 7*). Muhacirler üç yıl boyunca öşür vesaire mirî vergilerden muaf tutulacaklardı (*Madde 8*). Muhacirlerden bir şekilde akrabalarından ayrı şekilde iskân edilmiş olanların yer değiştirilmelerine, nüfusça az olanın çok olanın yanına gitmesi şartıyla, izin verilecekti (*Madde 9*). Muhacir iskân edilen bölgelerin kaza ve vilayet idare meclislerince düzenlenmiş istatistikler (ne kadar muhacir iskân edildiği, ne kadar masraf yapıldığı, halkın ne kadar yardımda bulunduğu gibi) Babıali'ye gönderilecekti. Bu istatistikler dışında muhacirlere verilen arazi ve meraların tapu senetleri düzenlenecek köylerin hudutlarını da açıkça ilan edilecekti (*Madde 10*)¹⁷⁴.

¹⁷⁴ BOA, Y. PRK. KOM. , 1/26, 30 Rabiulevvel 1295 [3 Nisan 1878]; Gurulkan v. dğr. , a.g.e. , s. 95-97.

Göç süreci devam ederken başka talimatnameler de düzenlendi. Bu talimatnameler, iskân sürecinde yaşanan aksaklıklar ve ihtiyaçlara binaen mevcut talimatnamelere yapılan eklerle oluşturuldu. 1882’de Anadolu’daki iskân sürecini fevkalâde memur sıfatıyla teftiş etmekle görevlendirilen Ali Kemal Paşa’ya verilen talimat¹⁷⁵ ile 1889 tarihinde muhacir iskân edilen bölgelerdeki idareciler, vilayet ve kaza idare meclisleri, iskân memurları ve muhacir komisyonlarının görev, yetki ve sorumlulukları hakkında düzenlenen talimat bu çerçevede çıkarıldı.

Ali Kemal Paşa’ya verilen talimat, vilayet ve kaza merkezlerinde kurulacak olan muhacirin komisyonlarının kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi vermesi; 1889 tarihli talimatname ise iskân süreciyle ilgili Babıalı’nın görevlendirdiği memurların ve yerel idarecilerin sorumluluklarını, vilayetlerde ve kaza merkezlerinde kurulacak olan komisyonların işlevlerini, muhacirlerin iskân bölgelerine sevki, muhacirlere tayinat verilmesi, hane inşa edilmesi, arazi ve ziraat için gerekli alet edevatın dağıtılması hususlarını en ince detaylarına kadar izah etmesi yönüyle önemliydi¹⁷⁶. Her iki talimatnamenin ilk talimatnameden ayrılan yönü muhacirlere, arazi dağıtımı ve sınırlı oranda tayinat verilmesi dışında devletçe herhangi bir yardımın garanti edilmemiş olmasıydı. Bu tarz yardımlar için yerel idarecilere, mevcut imkânlar dâhilinde ellerinden gelen yardımı yapmaları, bununla birlikte özellikle hayırsever ahalinin desteğine başvurmaları öğütlenmişti.

¹⁷⁵ BOA, Y. PRK. KOM. , 3/70, 20 Zilkade 1299 [3 Ekim 1882]; Gurulkan v. dğr. , *a.g.e.* , s. 127-132.

¹⁷⁶ BOA, Y. PRK. DH. , 2/93, 29 Zilhicce 1305 [6 Eylül 1888]; Gurulkan v. dğr. , *a.g.e.* , s. 148-156.

Muhacir iskân sürecinin önemli talimatnamelerinden biri de Muhacirin Komisyon-ı Âlîsinin 1899'da kuruluşu sırasında düzenlendi. Bu talimatname diğerleri gibi müstakil bir talimat olmayıp komisyonun kuruluş nizamnamesi içerisinde yer alan hususlardan oluşmaktaydı. Bu nizamnamede komisyonun görev tanımı ve işleyişiyle ilgili hususlar yer verildiği gibi muhacir iskân süreciyle ilgili hususlara da yer verilmişti. 18 maddeden oluşan nizamnamenin muhacir iskân süreciyle ilgili hükümleri şöyleydi:

Muhacirlerin iskân mahallerine varana kadar ödeyecekleri vapur, demiryolu ve araba ücretleri gibi yol masrafları iskân edildikleri vilayetçe karşılanacaktı (*Madde 10*). Muhacirlere verilecek arazilerin ziraata elverişli olup olmadığını tespit etmek için Orman ve Maadin Nezaretince ziraat mektebinde eğitim görmüş bir memur görevlendirilecekti. Muhacirler için kurulacak köylerin krokileri muntazam şekilde düzenlenecek, evler bölgenin iklim ve hava koşullarına ve de hayvanların muhafazasına uygun şekilde inşa edilecekti. İskân bölgelerine köylerin resim ve planlarını düzenlemek için bir mühendis gönderilecekti. İskân edilen muhacirlere ziraat için gerekli alet edevat ve hayvanatın sağlanması için gerekli tedbirler alınacaktı (*Madde 11*). İhtiyaç sahibi muhacirlerin iaşeleri, iskân süreci tamamlanana değin, en fazla iki seneye kadar Muhacirin-i İslamiye Komisyonunca karşılanacaktı. Muhacirlerden zanaat ve sanat erbabı olanların şehirlerde iskân edilmesine çalışılacaktı (*Madde 12*). Bu çerçevede doğrudan limanlara gelen muhacirlerin bir komisyon vasıtasıyla meslekleri tespit edilecek ve bu hususta komisyona bilgi verilecekti (*Madde 13*). Muhacirlerin iskân edileceği vilayetler Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından belirlenecekti. Vilayetlerde iskâna açılacak arazilerin tespiti ise vilayetlerle yapılacak yazışmaların ardından düzenlenecek cetvellerle

belirlenecekti (*Madde 14*). İstanbul'da veya Anadolu'da bulunan limanlardaki muhacirlerin iskân bölgelerine sevkine değin geçici iskânları sağlanacak, sefalet düşmemeleri için gerekli tedbirler alınacaktı. Bu hususta komisyonla koordineli bir şekilde hareket edilecekti (*Madde 15*)¹⁷⁷.

C. Bursa Sancağına İskân Edilen 93 Muhacirleri

93 Harbi sırasında kitle göçünün başlamasıyla birlikte Bursa'ya peyderpey muhacir gönderilmeye başlandı. Bu süreçte vilayet yönetiminin, Babıali tarafından gerek şehre ne kadar muhacir gönderileceği gerekse muhacir gönderme faaliyetinin ne zaman sonlandırılacağı hususunda yeterince bilgilendirilmemesi gerekli tedbirlerin alınmasını zorlaştırdı. Pek tabii Babıali'nin yaşanan kargaşada bu hassasiyeti göstermesi zordu. Lakin Babıali'nin, vilayet yönetiminin iskân sürecinde yaşadığı sıkıntıları çözmek için yaptığı girişimleri dikkate almaması tam anlamıyla bir kriz ortamının doğmasına yol açtı. Muhacirler geçici olarak nerede iskân edilecekti? Muhacirlerin kalıcı olarak iskân edilecekleri yerler nasıl tespit edilecekti? Muhacirler kalıcı iskân bölgelerine ne zaman ve nasıl sevk edilecek, süreç kimin gözetiminde gerçekleşecekti? Bu süreçte muhacirlerin iâşe sorunu nasıl halledilecekti? Şehrin gıda stokları gittikçe artan muhacir nüfusunu besleyebilecek düzeyde miydi? Bu temel sorulara vilayet yönetimi ciddi anlamda cevap bulmakta zorlandı.

Vilayet yönetimi, muhacirlerin geçici olarak iskânı için, ilk etapta, Bursa demiryolları idaresinin ambarında bulunan yüz altmış çadırı kullandı¹⁷⁸. Fakat kısa

¹⁷⁷ *Düstur*, Tertip: I, C. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943, s. 309-313.

¹⁷⁸ BOA, DH. MKT. , 1323/103, 28 Cemaziyelahir 1295 [29 Haziran 1878].

bir süre sonra bu tedbirin yetersiz olduğu görüldü. Bunun üzerine başta okullar olmak üzere kamuya ait diğer binalar geçici olarak muhacirlere tahsis edildi¹⁷⁹. Bu tedbir de yeterli gelmeyince şehirde bulunan boş evler vilayetçe kiralandı ve içlerine muhacirler yerleştirildi¹⁸⁰. Bazı muhacirler ise alınan tüm bu tedbirlere rağmen sığınabildikleri virane medrese, han ve hamam köşelerinde yaşamaya başladı¹⁸¹.

Göç yolculuğunun sıkıntıları ve salgın hastalıklar, geçici iskân sürecinde birçok muhacirin hayatını kaybetmesine neden oldu. Nitekim şehir dâhilindeki muhacirlere vilayetçe yapılan masrafin iki kaleminden birini muhacirlerin “*teçhiz ve tekfin*” masraflarının oluşturması bu durumun bir göstergesiydi. Bu durumdan en çok etkilenenler ise kimsesiz, başlarında onları muhafaza edecek bir aile reisi bulunmayan dul kadınlar ve yetimler oldu. Yaşanan kargaşada dul kadınlar ve yetimlerden bazılarının ölüleri defnedilemedi. Ortada kalan cesetleri köpeklerin parçaladığı vahim hadiseler dahi yaşandı¹⁸².

Şehir dâhilinde muhacir iskânıyla beraber ortaya çıkan bir diğer problem iaşe sıkıntısıydı. Savaş ekonomisinin yol açtığı nakit darlığına şehirde yeterli gıda maddesinin kalmaması da eklenince yerli ahali dahi açlıktan telef olmaya başlamıştı. Buna rağmen devlet tarafından muhacirlere yapılan yardımın iki katına yakın bir miktar hayırseverlerden toplandı. Halktan toplanan yardımlar ve devletin verdiği

¹⁷⁹ BOA, MF. MKT. , 53/113, 20 Safer 1295 [23 Şubat 1878].

¹⁸⁰ BOA, Y. A. HUS. , 161/37, 17 Cemaziyelahir 1296 [8 Haziran 1879].

¹⁸¹ BOA, Y. PRK. KOM. , 3/7, 8 Rabiulahir 1298 [10 Mart 1881].

¹⁸² BOA, Y. PRK. MYD. , 1/34, 20 Eylül 1295 [2 Ekim 1879].

destekle muhacirlerin “*yardıma şiddetle muhtaç olanlarına*” kalıcı iskân bölgelerine gidene değin günlük ekmek tayını verildi¹⁸³.

Vilayet yönetimince muhacirler için yapılan harcamanın önemli bir kısmını bu tayın bedeli oluşturdu. Bu masraf dışında diğer harcama kalemi ise daha önce ifade edildiği gibi vefat eden muhacirlerin “*teçhiz ve tekfin*” masraflarıydı. Bursa ve mülhakatı mal sandıklarından bir yıl için (R. 1293/ M. 1877-1878) bu iki gider kalemine karşılık 1.083.797 kuruş 35 pare toplanmıştı¹⁸⁴.

Muhacirlere, iaşe hususunda önemli bir destek Bursa’daki İngiliz konsolosluğundan geldi. Muhacirlerin kalıcı iskân bölgelerine sevk edilmeleri gecikince vakıflar ve hayırsever ahali tarafından iaşeleri üstlenilen sefalet içerisindeki beş yüz kadar muhacire yapılan yardımlar ödenemez hâle geldi. Muhacirler, hükûmet konağına, çarşı ve pazara giderek huzursuzluk çıkardılar. Bunun üzerine olaya el atan İngiltere’nin Bursa konsolos vekili, ihtiyaç sahibi yaklaşık beş yüz muhacirin büyüklerine kırk, küçüklerine yirmi parelik günlük ekmek dağıtımını yapılmasını sağladı¹⁸⁵.

Bu süreçte Bursa’daki konsolos vekilinin yanı sıra İstanbul’daki İngiltere elçisi de Bursa’daki muhacirlere yardım etmek için faaliyette bulundu. İngiltere

¹⁸³ Bu rakam çocuklar için 100 dirhem (3.207X100=320. 7 gram) büyükler için 200 dirhem (3.207X100=641. 4 gram) olarak belirlenmişti. BOA, İ. DH. , 799/64767, 20 Kânunuevvel 1295 [1 Ocak 1880].

¹⁸⁴ BOA, İ. DH. , 799/64767, 20 Kânunuevvel 1295 [1 Ocak 1880].

¹⁸⁵ BOA, Y. PRK. KOM. , 3/7, 8 Rabiulahir 1298 [10 Mart 1881].

elçisi, gelirini Bursa'daki muhacirlere göndermek üzere, şehzadelerin de katılacağı bir konser tertip etti¹⁸⁶.

İngilizlerin Bursa'daki muhacirlere yardım etmelerinde dönemin valisi Ahmet Vefik Paşa'nın önemli rolü vardı. Ahmet Vefik Paşa Edirne valiliği sırasında muhacirlerin yardıma muhtaç hâllerini görmüş ve bu hususta İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi aynı zamanda kadim dostu olan Layard aracılığıyla İngiltere kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarmıştı. Bu girişimle başlayan yardım faaliyetleri ile 93 muhacirlere İngiltere'den önemli oranda yardım toplanmıştı¹⁸⁷. Anlaşılan o ki Ahmet Vefik Paşa, bu girişimlerini Bursa valiliği sırasında da devam ettirdi ve başarılı oldu.

Bursa'da geçici iskân sürecinde, genel itibariyle barınma ve iâşe hususları sıkıntılı geçti. Fakat asıl sıkıntılı süreç şehir merkezinde bekleyen muhacirlerin civar köylere ve kazalara sevk edilmesi sürecinde yaşandı. Kalıcı iskânın ilk aşaması muhacirlerin önde gelenlerinin civar köy ve kazalarda kendilerine uygun yer araştırmaları süreciydi. Pek tabii bu süreçte yanlarında onlara rehber olabilecek ve de vilayetle koordinasyonu sağlayabilecek resmi görevliler yoktu. Esasen Çerkezler, Gürcüler ve Boşnaklar gibi farklı bir dil kullanan muhacirlerle iletişim kurmak dahi güçtü. Muhacirlerin Bursa'da iskânıyla ilgili merkezden gönderilen yalnızca bir iskân memuru bulunmaktaydı. Hâl böyle olunca muhacirler kimi yerde devlete ait

¹⁸⁶ BOA, Y. PRK. EŞA. , 2/57, 24 Rabiulahir 1298 [26 Mart 1881].

¹⁸⁷ Sena Hatip Dinçyürek, *A "Compassionate" Episode in Anglo-Ottoman History: British Relief to the 93 Refugees (1877-1878)*, Libra Kitap Yayınları, İstanbul, 2013, s. 126-128.

çiftliklere kimi yerde yerli ahalinin tasarrufundaki arazilere gidip yerleşmeye çalıştılar¹⁸⁸.

Vilayet yönetimi, bu girişimleri engellemeye çalıştı fakat çabalar sonuç vermedi. Vilayet idare meclisi bünyesinde, muhacirlere iskânları için arazi tespit etmek üzere “*muhacirin komisyonu/encümeni*” teşkil edildi¹⁸⁹. Fakat muhacirlerden bazıları vilayetçe gösterilen yerlerde iskân edilmek istemedi. Çerkezler ve Gürcüler gibi bazı muhacirler ise sayıları binlerle ifade edilen kabileleriyle birlikte tek bir merkezde iskân edilmek istedikleri için huzursuzluk çıkardılar. Bu hususta muhacirlerin geçerli sebepleri vardı. Kabile yaşantısı içinde kimsesiz kalan kadınlara ve çocuklara bakmak için kolektif bir çaba gösteriliyordu. Eğer dağınık bir şekilde iskân edilirlerse kimsesiz kadın ve çocuklara bakmakta güçlük çekeceklerini dile getiriyorlardı. Ki geçici iskân sürecinde birçoğu ilgisizlikten vefat etmişti. Fakat devlet güvenlik problemleri yaşanacağı endişesiyle toplu hâlde iskâna sıcak bakmıyordu. Özellikle de dönemin valisi Ahmet Vefik Paşa bu hususta ciddi şekilde ayak diretiyordu. Çözümü sıkıntıya sokan bu tartışmalara bir de Babıali’nin sürekli bölgeye muhacir sevk etmeye çalışması eklenince olumlu yönde bir ilerleme kaydedilemedi¹⁹⁰.

¹⁸⁸ BOA, Y. PRK. KOM. , 2/84, 7 Eylül 1296 [19 Eylül 1880]; BOA, Y. PRK. MYD. , 1/34, 20 Eylül 1295 [2 Ekim 1879].

¹⁸⁹ BOA, YEE. , 10/4, 11 Muharrem 1300 [22 Kasım 1882].

¹⁹⁰ Vilayetten Babıali’ye çekilen bir telgrafta, şehrin daha fazla muhacir gönderildiği takdirde bu yükü kaldıramayacağı belirtilmiş, şayet hâlâ şehre muhacir gönderilmesi düşünülüyorsa bu hususun gözden geçirilmesi istenmişti. Fakat şehre muhacir sevkine devam edilmişti. BOA, DH. MKT. , 1325/61, 15 Zilkade 1295 [10 Kasım 1878].

Muhacirlerin şehir merkezinden taşraya sevk edilmesi sürecinin uzaması yerli ahali ile muhacirler arasında sürtüşmeler yaşanmasına neden oldu. Babıali'ye giden istihbarat bilgilerinde Bursa'da bulundukları hanelerden çıkmak istemeyen muhacirlerin hanelerinin gaz dökülerek yakıldığı iddia ediliyordu. Babıali durum hakkında vilayetten rapor istedi. Vilayet yönetimi verdiği cevapta muhacirlerin kira karşılığı hanelerde oturduklarını dolayısıyla da ev sahiplerinin böyle bir teşebbüste bulunmalarının mümkün olmadığını dile getirdi. Fakat Kirmasti'nin Dere-i Kebir Karyesi ahalisine ait arazilerin Manyas'ta iskân edilen muhacirlerce talan edilmesi yüzünden iki taraf arasında kavgaların yaşandığı, çıkan arbedede muhacirlere ait çitten yapılma kulübelerle kümeslerin yerli ahali tarafından yıkıldığı bildirildi. Aynı raporda muhacirlerin taşraya sevkinde yaşanan gecikmeler hakkında, yeterli nakliye vasıtalarının olmaması ve de başvurular gerçekleştikçe yani muhacirlerin arazi araştırma süreci sonlandıkça sevk edilebildiği gerekçe gösterildi¹⁹¹.

Olayı araştırmak üzere *Muhacirîn Komisyonu* azasından Cemil Paşa Bursa'ya gönderildi. Cemil Paşa, vilayetçe kendilerine yer gösterildiği hâlde kalıcı iskân bölgelerine gitmek istemeyen muhacirlerle görüştü. Muhacirlerin bu tavrının, bahsi geçen sebepler nedeniyle toplu hâlde iskân edilmek arzusuna bağlı olduğu anlaşıldı. Cemil Paşa'nın incelemeleri doğrultusunda Babıali, muhacirlerin mümkün mertebe talepleri doğrultusunda toplu şekilde iskân edilmeleri gerektiğini vilayete bildirdi¹⁹².

Hüdavendigâr Vilayeti valisi Ahmet Vefik Paşa, gerek iskân merkezi seçiminde muhacirlerle vilayet yönetimi arasında yaşanan tartışmalar gerekse kalıcı

¹⁹¹ BOA, Y. A. HUS. , 161/37, 17 Cemaziyelahir 1296 [8 Haziran 1879].

¹⁹² BOA, Y. A. HUS. , 161/37, 17 Cemaziyelahir 1296 [8 Haziran 1879].

iskân sürecinin yavaş ilerlemesi nedeniyle yaşanan kargaşayı çözmek adına, “*Anadolu Muhacir İskân Memuru*” Ahmet Hamdi Paşa’nın ivedilikle Bursa’ya gelmesi gerektiğini Babıali’ye bildirdi¹⁹³. Bu talep üzerine Ahmet Hamdi Paşa, Bursa’ya gönderildi.

Harbiye Nezareti’nce görevlendirilen Ahmet Hamdi Paşa’nın gelişinin ardından kalıcı iskân süreci kısa bir süre içerisinde rayına oturdu. Ahmet Vefik Paşa, Dâhiliye Nezareti’ne yazarak durumdan duyduğu memnuniyetini dile getirdi ve Ahmet Hamdi Paşa’nın görev süresinin uzatılmasını talep etti¹⁹⁴. Hakikaten Ahmet Hamdi Paşa’nın gelişiyile kriz durumu ortadan kalkmış, kazalardaki muhacir iskân süreci incelendiğinde görüleceği üzere ilk anda şehir merkezinde yoğunlaşan muhacir nüfusu, 1880 yılıyla birlikte kazalara doğru aktarılmaya başlanmıştı.

Pek tabii bu kriz ortamı sadece Bursa’ya münhasır değildi. Muhacir iskân edilen diğer vilayetlerde de iskân sürecinin sağlık bir şekilde işlediğini söylemek güçtü. Nitekim 1882’de Anadolu’daki iskân sürecini teftişle görevlendirilen Ali Kemal Paşa’ya verilen talimat çerçevesinde, vilayetlerde iskân işlerini düzene koymak için muhacirîn komisyonları oluşturulması kararlaştırıldı. Bu karar doğrultusunda Bursa’da da bir muhacirîn komisyonu oluşturuldu ve iskân sürecinin daha düzenli bir şekilde yürütülmesine çalışıldı¹⁹⁵.

¹⁹³ BOA, Y. PRK. KOM. , 2/84, 7 Eylül 1296 [19 Eylül 1880].

¹⁹⁴ BOA, DH. MKT. , 1337/32, 12 Şaban 1297 [20 Temmuz 1880].

¹⁹⁵ Muhacirîn Komisyonu’nun Bursa Sancağındaki teşkilatlanmasına ilk defa H. 1305 [M. 1877-1878] tarihli salnamede rastlanmaktadır. Bu salnamede Mihaliç Kazası, Atranos Kazası ve Atranos’a bağlı Gökçedağ Nahiyesi bünyesinde muhacirîn komisyonlarının oluşturulduğu

İskân sürecinin başında muhacirlere, beş kişi bir hane kabul edilerek yetmiş dönümden yüz otuz dönüme kadar tarım arazisi dağıtılması kararlaştırılmıştı. Arazinin oranının belirlenmesinde göz önünde bulundurulan husus verimlilikti. Tarım arazisi yanında her haneye barınma ihtiyacı için de ayrıca arazi tahsis edildi. Tabii süreç içerisinde arazi dağıtımı yapılırken bu hususlara pek fazla riayet edilmedi. Kitle göçünün başında iskân memurlarının muhacirlerin bir an evvel iskân edilmesi endişesiyle aceleci davranmaları, arazi dağıtımı hususunda bir adaletsizliğe yol açtı. İlerleyen süreçte de pek bir değişiklik olmadı yine memurların bilinçsizce yaptıkları hatalar, bilinçli bir şekilde yaptıkları suiistimaller neticesinde standart bir uygulama oluşturulamadı; kimi yerde az kimi yerde çok muhacirlere farklı oranlarda arazi dağıtıldı¹⁹⁶.

Kırım ve Kafkas göçleri sürecinde köylerde iskân edilen muhacirlere ziraat yapabilmeleri için gerekli alet edevat ile çift hayvanı, şehirlerde iskân edilen muhacirlere ise nakdî destek sağlanmıştı. Bu desteğin finanse edilmesi için önemli ölçüde mahalli kaynaklardan istifade edilmişti. Bununla birlikte gerek halktan

görölmektedir. *HVS*, Def'a: 15, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1305 [M.1887-1888], s. 41-52. H.1306 [M.1888-1889] tarihinden itibaren vilayet merkezinde daimî hâle getirilen bir muhacirîn komisyonu teşkil edilmiştir. Bu komisyon, incelediğimiz dönemin sonuna değin çalışmalarını sürdürmüştür. *HVS*, Def'a: 17, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1306 [M.1888-1889], s. 54.

¹⁹⁶ Örneğin İslahiye Köyünde iskân edilen 50 hane muhacir için hane başına 91 dönüm tarım arazisi verilirken, Üçpınar Köyünde iskân edilen 20 hane muhacir için 348 dönüm yani hane başına 17,4 dönüm tarım arazisi verilmişti. *BOA*, Ş. D. , 1551/49, 17 Zilhicce 1309 [13 Temmuz 1892]; *BOA*, Ş. D. , 1568/6, 18 Receb 1314 [23 Aralık 1896].

toplanan yardımlarla gerekse devletin sağladığı destekle muhacirlere hane inşası için de yardım sağlanmıştı.

93 Muhacereti sürecinde Bursa Sancağına iskân edilen muhacir sayısı Kırım ve Kafkas göçleri sürecinde iskân edilen muhacir sayısı ile kıyas kabul görmeyecek oranda fazlaydı. Ne mahalli kaynaklar ne de halkın vereceği destek süreci finanse edecek bir yapıya sahip değildi. Babıali, ancak kısmî bir şekilde, çok zor durumda olan muhacir köylerine yalnızca tohumluk ve zahire desteği sağlayabildi¹⁹⁷.

Pek tabii zaman zaman bu durumun istisnaları da oldu¹⁹⁸. Fakat gerçek anlamda muhacirlere Babıali tarafından destek sağlanması için “*Muhacirin Komisyon-ı Âlîsinin*” kurulmasını beklemek gerekecekti. Zira komisyonun kurulmasıyla birlikte vücuda getirilen muhacirin tahsisatından, “*muhtaç durumda olan*” muhacirlere hane inşası, ziraat için gerekli alet edevat ve hayvan desteği sağlanmaya başlandı. Belirtmek gerekir ki 1899’dan yani komisyonun kurulmasından sonra yaşanan göç hareketleri kitlesel nitelikli değildi. Süreci kontrol etmek ve muhacirlere gerekli yardımları ulaştırmak öncesine göre daha kolaydı.

¹⁹⁷ Örneğin; Bursa Kazasına bağlı Hançerli Köyünde iskân edilen muhacirlere dağıtılmak üzere 240 kile mısır, 80 kile buğday desteği sağlanmıştı. BOA, DH. MKT. , 1480/109, 13 Cemaziyelevvel 1305 [27 Ocak 1888].

¹⁹⁸ Örneğin; Atranos’a bağlı Karıncalı Köyü civarında bulunan Akçasaz ve Yörük Yaylası mevkinde iskân edilen Bosna ve Hersek muhacirlerine barınmaları için gerekli hanelerin masrafları “*sadaka-i padişahi*” olarak mal sandığından ödenmişti. BOA, DH. MKT. , 436/6, 9 Rabiulahir 1313 [29 Eylül 1895].

Muhacirin Komisyon-ı Âlîsinin kurulmasından sonra Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin, mevzubahis desteklerin tamamından yararlandıklarını söylemek güçtü; uygulamada bir birlik söz konusu değildi. Örneğin; Bursa Kazasına bağlı Şükraniye Köyünü kuran Bosna muhacirlerinden muhtaç durumda olan 4 hane halkına “*hane bedeli*” olarak 2.800 kuruş, “*tohumluk ve yemeklik bedeli*” olarak 488 kuruş ödenmişti¹⁹⁹. Bir diğer örnekte ise Bursa Kazasına bağlı Kereste Pazarı ve Dua Çınarı adlı bölgelerde iskân edilen 140 hane muhacirden her bir hane halkına yalnızca “*hane bedeli*” olarak 700 kuruş ödenmişti²⁰⁰.

Muhacirlere yardım hususunda Vilayetten “*Muhacirin Komisyon-ı Âlîsi Birinci Azalığına*” iletilen talepler komisyonun tahsisatı nispetinde karşılanmaktaydı. Hâl böyle olunca muhacirlere söz verilen yardımlar, tahsisat yeterli gelmediğinde, bazen ertelenmekte bazen de eksik bir şekilde verilmekteydi. Bu da muhacirlerin mağduriyetine sebep olmaktaydı²⁰¹.

Muhacirin tahsisatı yeterli gelmeyince zaman zaman vilayetin gelirlerinden muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasına da çalışıldı. Bu durum çoğu zaman taahhüt edilen yardımların muhacirlere ulaşmasına engel oldu. Zira vilayetin gelirleri

¹⁹⁹ BOA, A. MKT. MHM. , 523/54, 5 Ramazan 1321 [25 Kasım 1903].

²⁰⁰ BOA, A. MKT. MHM. , 522/9, 2 Safer 1321 [30 Nisan 1903].

²⁰¹ Örneğin; Pazarköy Kazasına iskânla Beşpınar Köyünü kuran Bosna muhacirlerine iskânları sırasında yevmiye, tohumluk, çift hayvanı ve hane inşası hususlarında yardımda bulunulacağı taahhüt edilmişti. Fakat iskânın üzerinden on sene geçmiş olmasına rağmen taahhüt edilen yardımlardan yalnızca yevmiye ve tohumluktan bir miktarı verilmiş hane inşası ve çift hayvanı hususunda bir girişimde bulunulmamıştı. BOA, DH. MUI. , 2-1/27, 16 Şaban 1327 [2 Eylül 1909].

kendine yetecek düzeyde bile değildi. Bu nedenle söz verilen yardımların kararın üzerinden bazen üç sene geçse bile ödenmediği durumlar yaşandı²⁰².

Babialı muhacirlere gerek arazi dağıtımı gerekse üretici pozisyona geçebilmeleri için gerekli desteği sağlama hususunda sıhhatli bir politika izleyemedi. Muhacirler bu konularda yazdıkları arzuhallerle sürekli olarak Babialı'ye şikâyetle bulundular. En nihayetinde meseleye biraz cibrî de olsa enteresan bir çözüm bulundu: 1908'e gelindiğinde Bursa sancağı artık muhacir iskânını kaldıracak hâlde değildi. Fakat resmi veya gayri resmi göç etmek isteyenlere engel olunamıyordu. Bu nedenle alınan bir kararla Bursa sancağı dâhilinde iskân edilmek isteyen muhacirlere senet imzalatılmaya başlandı. Bu senedi imzalayan muhacirler hiçbir hâl ve şartta “*muafiyet ve muavenet*” istemeyeceklerini beyan etmiş oluyorlardı²⁰³.

1. Ahmet Vefik Paşa

Bursa'da muhacirlerin iskân edildiği en kritik dönemde şehrin valisi olan Ahmet Vefik Paşa'ya özel olarak değinmek gerekir. Ahmet Vefik Paşa ile Bursa'nın yolları Paşa'nın valiliğe başlamasından daha evvel kesişmişti. Paşa, 1863'te Anadolu

²⁰²Mihaliç Kazasına bağlı Apolyont Köyüne iskân edilen 30 hane Çerkes muhacirine “*öküz, hane ve zahire tedarik bedeli*” olarak verilmesi kararlaştırılan 60.000 kuruş iskânın üzerinden üç sene geçtiği hâlde ödenmemişti. Bu durum Zekeriya adında bir muhacir tarafından yazılan arzuhal ile Babialı'ye bildirildi. Durum vilayete soruldu. Vilayetten gönderilen yazıda vilayetin gelirlerinin yarısının hazineye ait olduğu, o nedenle böyle bir aksaklığın yaşandığı, ancak bir sonraki yılın bütçesinden söz konusu yardım bedelinin ödeneceği bildirilmişti. BOA, A. MKT. MHM. , 525/33, 25 Receb 1322 [5 Ekim 1904]; BOA, A. MKT. MHM. , 520/18, 5 Receb 1320 [8 Ekim 1902].

²⁰³ BOA, DH. MKT. , 2616/65, 1 Ramazan 1326 [27 Eylül 1908].

ve Rumeli'deki yolsuzlukları ve idari sorunları tespit etmek için başlatılan geniş çaplı teftiş hareketi sırasında, “*Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*”ne atanmıştı. Sorumluk sahası Kocaeli'nden İçel'e uzanan Batı Anadolu bölgesiydi. Paşa bu görevi sırasında geldiği Bursa'da esaslı bir imar hareketine girişti. Şehrin karmaşık ve dar yollarını daha kullanışlı ve geniş bir hâle getirdi. Şehre etrafında bulunan dağlardan su getirdi ki bunlardan birine halk “*Müfettiş Suyu*” adını verdi. Bataklıkları kuruttu, eşkıyalarla mücadele etti. Başta Osman Gazi ve Orhan gazi türbeleri olmak üzere Çelebi Mehmet ve Cem Sultan türbelerini Fransız seramikçi ve mimar Parvillee eliyle adlarına yakışır bir vaziyete getirdi. Şehirdeki birçok cami, han, çeşme ve şadırvanı tamir ettirdi. Memleket hastanesinin yapımını başlattı. Lakin gerek sert mizacı gerekse icraatları nedeniyle memur ve eşraftan bazılarının tepkisi ve şikâyetleri üzerine paşa hakkında soruşturma açıldı. Soruşturma devam ederken 2 Ekim 1864'te müfettişlikler lağvedildi. Böylece paşanın müfettişlik görevi sona erdi ve hakkında açılan soruşturma neticelendiğinde 11 Mart 1865'te emekliliğe sevk edildi²⁰⁴.

Ahmet Vefik Paşa, emekliliğinin ardından uzun bir süre devlet kademesinde görev alamadı. 1871'de Âlî Paşa'nın ölümü sonrasında Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığa gelmesiyle yeniden aktif göreve döndü. 5 Şubat 1877'de Meşrutiyetin ilanı ile açılan ilk Meclis-i Mebusanın başkanlığına getirilmesine değin Rûsûmat Emini, Sadaret Müsteşarlığı, Maarif Nazırı, Şûrâ-yı Devlet Azalığı, Petersburg İlimler Akademisinde muhabir azalık görevlerinde bulundu. Mebusan Meclisinin ilk

²⁰⁴ Ömer Faruk Akün, “Ahmet Vefik Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, 1989, s. 146. Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği göreviyle ilgili detaylı bilgi için bkz. M. Murat Öntuğ, *Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009.

çalışma devresinin bitmesinin ardından Edirne valisi olarak tayin edildi. Daha sonra sağlık sebepleri dolayısıyla görevinden ayrıldı ve başkentte teşkil edilen Meclis-i Ayan azalığına atandı. Kısa bir süre sonra ikinci kez Maarif Nazırlığına ve sonrasında o sıralar ilk defa denenen “*Başvekillik*” makamına atandı. Bu mevkide de çok fazla kalamayan Ahmet Vefik Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın yol açtığı sıkıntılı ortam içerisinde Ayastefanos Antlaşması’nın görüşmelerini tamamladıktan sonra görevinden azledildi ve Bursa Valiliği’ne (4 Şubat 1879) atandı²⁰⁵.

Bursa valiliği sırasında bir taraftan muhacir iskân faaliyetleriyle uğraşan Ahmet Vefik Paşa, bir taraftan da şehrin imarıyla ilgili yarım bıraktığı işleri kaldığı yerden devam ettirmeye çalıştı. Birçok çıkmaz sokağı yıkarak yollar açtı, harap cami ve tarihi binaları restore ettirdi. Şehrin ekonomik gelişimine katkı sağlayan ipekçiliği ilerletmek, gül üretimine dayalı sanayiye geliştirmek ve pirinç üretimini teşvik etmek gibi hususlarda çalışmalarda bulundu. İnegöl’deki Çitli maden suyunu işleterek memleket hastanesine gelir kazandırdı. Yine İstanbul’dan getirdiği tiyatrocularla şehirde dokuz ay boyunca haftada üç defa tiyatro gösterisi yapılmasını sağladı. Eğitimin gelişmesi için harap mektepleri tamir ettirdi ve yeni mektepler açılmasını sağladı. Özellikle kız çocukları başta olmak üzere çocuklara ilköğretime gitme mecburiyeti getirdi. Hâsılı Ahmet Vefik Paşa, Bursa’da bulunduğu süre içerisinde çok yönlü bir valilik vazifesi yürüttü. Bu çalışmalarını ona devletin en üstün nişanı olan “*Murassa Nişan-ı Osmani*”yi dahi kazandırdı. Buna rağmen üç yıl yedi buçuk

²⁰⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. II, (3.Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 665-686; Ahmet Hamdi Tanpınar, “Ahmet Vefik Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, C. I, (5.Baskı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 208.

ay süren görevinden yine birtakım şikâyetler sonrasında açılan bir soruşturma sebebiyle ayrılmak zorunda kaldı²⁰⁶.

Paşa'nın görevden el çektirilmesine sebep olan soruşturma sürecinde ortaya atılan iddialar arasında muhacirlerle ilgili hususlar da yer almaktaydı. Bunlardan ilki muhacir iskânıyla ilgiliydi. Bu iddiaya göre paşa, vilayet dâhilinde muhacir iskânına elverişli miri araziler ile Yıldırım Bayezid Cami civarında bulunan yüz elli hane muhacir iskân edilebilecek vaziyetteki harap mahalleyi görmezden gelerek şehir dâhilindeki mezarları yıktırmıştı. Paşa, bu yolla elde edilen arazinin bir kısmına muhacir iskân ettirmiş bir kısmına da “*kahvehane ve gazino gibi uygunsuz mekânlar*” açılmasına izin vermişti. Diğer iddiaya göre paşa, hükûmet konağı civarında dolaşan yetim ve aynı zamanda asker çocuğu olan bir muhacire bastonuyla vurarak bayıltmış ve sonrasında zaptiyeleri çağırarak çocuğu hapse attırmıştı²⁰⁷.

Ahmet Vefik Paşa, mezarları yıkarak arazi elde edilmesinin sadece Bursa'da kendisi tarafından yapılan bir uygulama olmadığını, bu uygulamanın başka yerlerde de cari olduğunu savundu. Yıldırım Bayezid Cami civarına muhacir iskân edilmesi için birçok kere teşebbüste bulunulduğunu fakat sonuç alınmadığını ve bu durumdan muhacirin komisyonun bilgisi olduğunu ifade etti. Diğer suçlamaya gelince, Paşa şehirde başıboş gezen çocukları ara ara zaptiyelere emir vererek toplattığını, daha sonra bu çocukların velilerini hükûmet binasına çağırarak onları

²⁰⁶ Akün, *a.g.m.* , s. 149.

²⁰⁷ BOA, Y. EE. , 10/4, 11 Muharrem 1300 [22 Kasım 1882].

uyardığını belirtti. Ayrıca şehri valisi olarak faydası olmayacağını bile bile bir asker çocuğuna vurmayacağını dile getirdi²⁰⁸.

Esasen Paşa'nın soruşturma dosyasında kendisine yöneltilen sorulardan belki de en ciddi olanları muhacirlerle ilgili olan sorulardı. Örneğin; iddiaya göre Paşa yazdığı bir buyruldu ile her karyeden on çakalın vurularak valiliğe gönderilmesini istemişti. Hatta bununla da yetinmeyerek yine bir buyruldu ile Kazıklı, Kirazlı ve İnkaya vesaire karyelerden on ayı vurularak derilerinin valiliğe gönderilmesini şayet gönderilmezse adam başı yirmi kuruş ceza ödeyeceklerini karye ahalilerine tebliğ etmişti. Paşa bu iddiaya; *“Tehlikeli hayvanat zuhur ettikte urulması için nizamına tevfiikan her sene şedit emirler gönderilir. Fakat kaç ayı vurulduğu malumum değildir.”* şeklinde cevap vermişti²⁰⁹.

Ahmet Vefik Paşa'nın sert mizacı nedeniyle çoğu kez insan ilişkilerinde, düşündüklerini ifade etmekte ve icraata dökmekte sorun yaşadığı vakiydi. Nitekim ilk Mebusan Meclisinin çalışmaları sırasında bir milletvekiline *“Sus eşek”* dediği meşhurdur²¹⁰. Paşanın bu gibi aykırı tavırları ona epey bir ün kazandırmıştı.

Ahmet Vefik Paşa, Bursa'da bulunduğu süre içerisinde de icraatlarıyla hakkında enteresan hikâyelerin anlatılmasına sebep oldu. Abdurrahman Şeref, *“Tarih Musahabeleri”* adlı eserinde Paşa'nın Bursa valiliği sırasında yaşananlarla ilgili epey hikâyeye yer vermektedir. Bunlardan bir örnek vermek gerekirse şu hikâye

²⁰⁸ BOA, Y. EE. , 10/4, 11 Muharrem 1300 [22 Kasım 1882].

²⁰⁹ BOA, Y. EE. , 10/4, 11 Muharrem 1300 [22 Kasım 1882].

²¹⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (5.Baskı), çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 167.

aktarılabılır: “*Bursa’da caddelerini tevsi eylediği esnada ‘Yürüyen Dede’ isminde bir türbenin hedmiyle sokağa ilavesi lazım gelmiş, Ahmet Vefik Paşa ulema ve eşraftan bazılarıyla beraber türbenin başına gidip ‘Yürü! Ya Dede!’ diye üç kere nida ettikten sonra ‘Dede hazretleri elbette yürümüş gitmiştir ayakaltında kalmayacak ya’ diyerek türbenin hedmini emretmiş²¹¹”.*

Hâsılı Ahmet Vefik Paşa, gerek müfettişlik gerekse valilik görevlerinde mevzubahis faaliyetleriyle Bursa’nın modern bir şehir hüviyetine kavuşmasına önemli katkı sağladı. Bugün bile ortada olan eserleriyle, renkli kişiliği ve farklı idare tarzıyla şehrin hafızasına kolay kolay silinmeyecek izler bıraktı. Pek tabii bu izler, sözü edildiği üzere, şehir nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan muhacirlere de tesir etti.

2. Bursa Kazasına İskân Edilen Muhacirler

Bursa şehir merkezine, 93 Harbi ile başlayan kitlesel nitelikli göç hareketi esnasında önemli sayıda muhacir iskân edildi. H.1303 (M.1885-1886) tarihli Hüdavendigâr Vilayeti salnamesinde yer alan istatistiğe göre Bursa şehir merkezine 1886 tarihine kadar iskân edilen muhacir sayısı 15.253’tü. Muhacirlerin iskân edildiği mahalleler; “*Ruşuk, Selimiye, Vidin, Timurtaş, Deveciler, Kanberler, Tırnova, Cuma-i Cedit, Yıldırım, Mecidiye, Hıdırlık / Köstence, Vefikiye, Molla Arap, Namazgâh, İhsaniye ve Alaca Hırka*” mahalleriydi. Bu mahalleler dışında şehrin diğer mahallelerine dağınık bir şekilde iskân edilen muhacirler de vardı²¹².

²¹¹ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul, H. 1339 [M. 1920-1921], s. 230.

²¹² HVS, Def’a: 13, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1303 [M. 1885-1886], s. 78-79.

Bursa kazasına bağı köylerde iskân edilen muhacir sayısı aynı istatistiğe göre 19.383'tü. Muhacirler, yeni kurulan “*Fethiye, İhsaniye, Ümit Alanı, Ermiri, Nilüfer, Maksem Pınarı, Geçit, Boşnak*” köylerinde iskân edilmişti. Yine bu köyler dışında Bursa kazasına bağı diğ köylerde dağınık bir şekilde iskân edilen muhacirler de bulunmaktaydı²¹³.

Gerek şehir merkezinde gerekse köylerde iskân edilen muhacirler, etnik köken ve aile bağları ile oluşturdıkları göç ağlarıyla her geçen yıl kazadaki muhacir cemaatini büyüttüler ve kaza nüfusundaki değişime önemli katkı sağladılar²¹⁴. Bu göç ağlarının yanı sıra grup hâlinde gelerek kaza dâhilindeki boş arazilere iskân edilen muhacirlerin kurduğu yeni iskân birimleri de oldu. Bu iskân birimleri kazadaki muhacir nüfusunun dolayısıyla da kaza nüfusunun artmasında etkili oldu.

Tespitlerimize göre incelediğimiz tarih aralığında Bursa kazasında köy yerleşimi hâlinde kurulan yeni muhacir iskân birimleri; “*Ertuğrul, Üçpınar, Osmaniye, Orhaniye, Burhaniye, Teşvikiye, Cihangir, Hüsnîye, Saitabad, Sultaniye, Süleymaniye, Kadiriye, Karaislah, Kumlukalanı, Mübarek, Lütfiye, Mahmudiye, Mesudiye, Maksempınarı, Mamuretülhamidiye, Nüzhetiye, Nilüfer, İrfaniye,*

²¹³ Aynı yer.

²¹⁴ Etnik köken ve aile bağlarıyla gerçekleşen münferit göç hareketlerine bir örnek için bkz. BOA, DH. MKT. , 1583/71, 10 Cemaziyelevvel 1306 [12 Ocak 1889]: “*Livane'den göç eden ve Bursa'daki hemşerilerinin yanına gitmek arzusunda bulunan yüz yirmi üç muhacirin Trabzon limanından hareket ettikleri...*”

Şükraniye ve Şevketiye” köyleriydi²¹⁵. Şehir merkezinde kurulan mahalleler ise “*Şeyh Sabit, Tefrihiye, Davut Dede ve Arabayatağı*” mahalleleriydi²¹⁶.

Bursa kazası nüfus değişim grafiği, nüfus değişim oranını tespit etmemize yarayacak nitelikte değildir. Kazanın idari yapılanmasındaki değişiklikler ve de şehir merkezi ve merkeze bağlı köylerin nüfusunun kalabalık olması ihtimal ki nüfus sayımını zorlaştırmış ve sağlıklı veriler elde edilmesine engel olmuştur. Bununla birlikte her ne kadar inişler ve çıkışlar yaşansa da, kaza nüfusunun otuz yıllık bir periyotta önemli bir oranda arttığı görülmektedir.

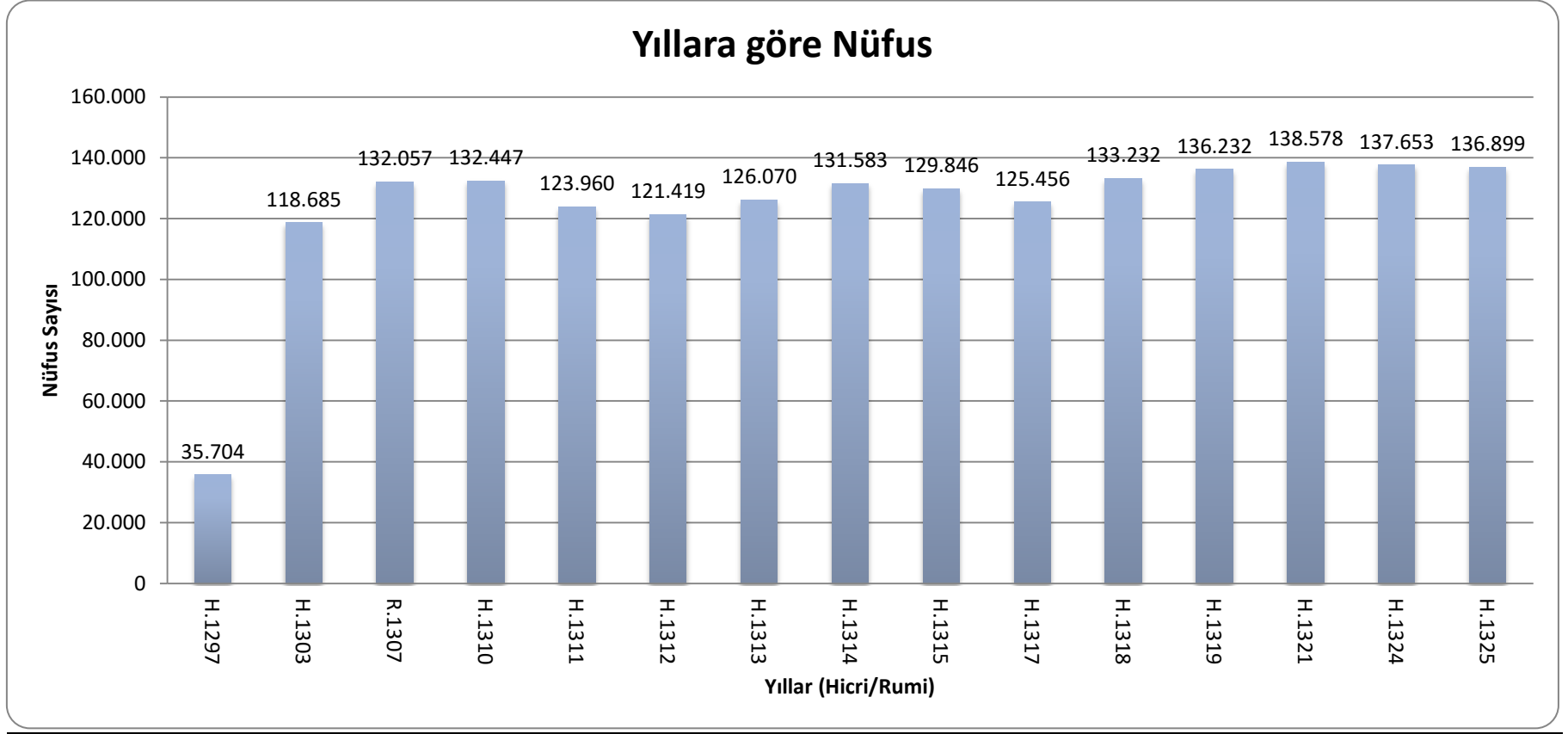
Bu nüfus artışında kitlesel nitelikli göç hareketi esnasında iskân edilen 34636 muhacir ile yeni kurulan iskân birimleri ve etnik köken ve aile bağları çerçevesinde gerçekleşen göçler neticesinde kazaya yerleşen muhacirlerin önemli etkisi vardır. Maalesef muhacirlerin kaza nüfusu içerisindeki oranını net olarak ifade etmek güçtür. Fakat incelediğimiz dönemin sonuna gelindiğinde kaza nüfusunun

²¹⁵ Bursa kazasının idari taksimatı hakkında detaylı bilgi veren R. 1307 [M. 1891-1892] tarihli salnamede yer alan verilerle H. 1325 [M. 1907-1908] tarihli salnamede yer alan Bursa kazasının idari taksimatı hakkındaki veriler karşılaştırıldığında Bursa kazası idari taksimatına yeni köylerin eklendiği görülmektedir. Bahsi geçen muhacir iskân birimlerine bu karşılaştırma neticesinde ulaşılmıştır. Bkz. *HVS*, Def’a:18, s.106-109; *HVS*, Def’a:34, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1325 [M. 1907-1908], s. 126-246. Bursa Kazası dâhilinde köy yerleşimi hâlinde kurulan muhacir iskân birimlerinin kuruluş tarihi, muhacirlerin göç ettikleri yerlerle ilgili bkz. *Tablo-I*.

²¹⁶ BOA, DH. MKT. , 1821/105, 14 Şevval 1308 [23 Mayıs 1891]; BOA, BEO, 448/33568, 1 Safer 1312 [4 Ağustos 1894]; BOA, Ş.D. , 2601/30, 20 Rabiulevvel 1310 [12 Ekim 1892]; BOA, DH. MKT. , 1618/1, 20 Şevval 1306 [19 Haziran 1889].

yarıya yakınının muhacirlerden oluştuğu değerlendirilmektedir: H. 1301 [M. 1883-1884] tarihli salnamede nüfus istatistiklerinin hane bazında güncellendiği görülmektedir. Buna göre Bursa Kazasındaki Müslim-Gayrimüslim hane sayısı, muhacir hanelerine ait rakam dâhil edilmediğinde 16. 783'tür. Aynı istatistikte verilen muhacirlere ait hane sayısı ise 10. 370'tir²¹⁷. Bu veriler ile kitle göçünü takip eden süreçte kurulan yirmi bir yeni iskân birimi, şehir merkezinde kurulan mahalleler ve de etnik köken ve aile bağlarıyla gelen muhacir nüfusu birlikte ele alındığında kaza nüfusunun yarıya yakınının muhacirlerden oluştuğu değerlendirilmektedir.

²¹⁷ HVS, Def'a: 12, Feraizci-zâde Matbaası, Bursa, H.1301 [M.1883-1884], s. 351. Bursa Sancağındaki tüm kazalara ait nüfus değişim grafiklerinin hazırlanmasında Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinden yararlanılmıştır. Bu salnamelerden yola çıkarak yıl bazında hazırlanan nüfus istatistikleri için bkz. **Ek-3-17**.

Grafik 4: Bursa Kazası Nüfus Değişim Grafiği H. 1297 [M. 1879-1880] / H. 1325 [M. 1907-1908].

Grafik Açıklamaları: H. 1297 [M.1879-1880] tarihli salnamede verilen rakam yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

Tablo 1: Bursa Kazasında Kurulan Muhacir İskân Birimleri

Yeni Kurulan İskân		Muhacirlerin Göç Ettikleri Bölge	İskân Tarihi
1	Fethiye	Bulgaristan / Tırnova	1878-1886
2	İhsaniye	Kırım	1878-1886
3	Ümitalanı	Dağıstan	1878-1886
4	Ermiri	Rumeli	1878-1886
5	Nilüfer	Bulgaristan	1878-1886
6	Maksem Pınarı	Bulgaristan	1878-1886
7	Geçit	Mora / Yenişehir	1878-1886
8	Boşnak	Bosna	1878-1886
9	Burhaniye	Kafkasya / Ahıska	1880-1890
10	Teşvikiye	Artvin	1880-1890
11	Şevketiye	Bulgaristan / Şumnu	1880-1890
12	Osmaniye	Batum	1888
13	Orhaniye	Batum	1888
14	Kadiriye	Bulgaristan / İslimye	1890
15	Mahmudiye	Bulgaristan / Osmanpazarı	1891
16	Mamüretülhamidiye	Bulgaristan / İslimye	1891
17	Süleymaniye	Batum	1891
18	Sultaniye	Batum	1891
19	Cihangir	Batum	1891
20	Hüsniye	Hazergrad	1892
21	Üçpınar	Bulgaristan / İslimye	1892
22	Saitabad	Batum	1894
23	Lütfiye	Bulgaristan / İslimye	1894
24	Mesudiye	Bulgaristan / Osmanpazarı	1895
25	Karaıslah	Batum	1896
26	Mübarek	Bulgaristan / Şumnu	1899
27	İrfaniye	Batum	1903
28	Ertuğrul	Rumeli	1903
29	Şükraniye	Bosna	1905 ²¹⁸

²¹⁸ Bu tablo hazırlanırken ilk on bir köy için Raif Kaplanoğlu'nun "*Bursa Ansiklopedisi I Yer Adları*" eserinden yararlanılmıştır. Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 106, 147, 99, 101, 225, 209, 112,

3. Mudanya Kazasına İskân Edilen Muhacirler

Mudanya kazasına, 93 Harbi sonrasında başlayan kitlesel nitelikli göç hareketi esnasında ilk etapta muhacir iskân edilmedi. Lakin Bursa’da iskân edilen muhacirlerden bir kısmı kendi istekleriyle daha sonra gidip Mudanya’ya yerleştiler. Bu muhacirlere arazi tahsis edilmedi ve de iskânları için ayrıca bir iskân birimi teşkil edilmedi. Bu süreçte Mudanya’ya yerleşen muhacir sayısı ise yalnızca yüz otuzdu²¹⁹.

274, 51, 18, 263. Diğer köyler için sırasıyla şu arşiv kayıtları kullanılmıştır: BOA, DH. MKT. , 1506/94, 26 Şaban 1305 [8 Mayıs 1888]; BOA, DH. MKT. , 1506/94, 26 Şaban 1305 [8 Mayıs 1888]; BOA, DH. MKT. , 1742/53, 27 Zilkade 1307 [15 Temmuz 1890]; BOA, DH. MKT. , 1803/87, 16 Cemaziyelahir 1308 [27 Ocak 1891]; BOA, Ş. D. , 2578/4, 11 Rabiulevvel 1309 [15 Ekim 1891]; BOA, DH. MKT. , 1820/58, 7 Mart 1307 [19 Mart 1891]; BOA, Ş. D. , 2578/17, 19 Safer 1309 [24 Eylül 1891]; BOA, DH. MKT. , 1820/58, 7 Mart 1307 [19 Mart 1891]; BOA, DH. MKT. , 1907/45, 3 Cemaziyelahir 1309 [4 Ocak 1892]; BOA, Ş. D. , 1551/49, 17 Zilhicce 1309 [13 Temmuz 1892]; BOA, Ş. D. , 1561/5, 21 Safer 1312 [24 Ağustos 1894]; BOA, DH. MKT. , 197/17, 10 Receb 1311 [17 Ocak 1894]; BOA, Ş. D. , 1562/6, 12 Cemaziyelevvel 1319 [27 Ağustos 1901]; BOA, Ş. D. , 1568/6, 16 Receb 1314 [21 Aralık 1896]; BOA, Ş. D. , 1575/6, 28 Rabiulahir 1317 [5 Eylül 1899]; BOA, DH. MKT. , 793/5, 20 Şaban 1321 [11 Kasım 1903]; BOA, A. MKT. MHM. , 523/25, 16 Cemaziyelevvel 1321 [10 Ağustos 1903]; BOA, A. MKT. MHM. , 525/41, 22 Şaban 1322 [1 Kasım 1904].

²¹⁹“*Dâhil-i kazada, marifet-i hükûmetle muhacirîn iskân ve arazi tahsis ve müceddeden muhacirîn karyesi tesis olunmamış ve yalnız 64 zükûr ve 66 inâs ki cem'an 130 nüfus muhacirîn bi'l-ihiyar tavattun eylemiştir.*” HVS, Def 'a:19, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1310 [M. 1892-1893], s. 324.

Mudanya'daki muhacir nüfusu, Bursa'ya bağlı “*Eşkel, Yalı Çiftliği, Yaman, Veletler ve Mahmudiye*” köylerinin 1901'de Mudanya'nın Tirilye nahiyesine bağlanması ile arttı²²⁰. Bu köylerden Mahmudiye, Aralık 1890'da Osmanpazarı muhacirleri tarafından kurulmuş bir muhacir köyüydü²²¹.

1904'te Rusçuk ve Silistre'den göç eden Rumeli muhacirleri, Mudanya'nın “*Çekrice*” ve “*Veletler*” köyü civarındaki araziye yerleştirildi. Muhacirler burada “*Orhaniye*” adında bir köy kurdu²²². Tespitlerimize göre incelediğimiz tarih aralığında Mudanya'da başka bir muhacir iskân birimi kurulmadı²²³. Fakat zaman zaman Mudanya'ya etnik köken ve aile bağlarıyla kurulan göç ağlarına bağlı olarak iskân edilmek üzere küçük gruplar hâlinde Rumeli muhacirleri gönderildi²²⁴.

²²⁰ BOA, BEO. , 1741/130515, 20 Receb 1319 [2 Kasım 1901].

²²¹ BOA, DH. MKT. , 1803/87, 16 Cemaziyelahir 1308 [27 Ocak 1891].

²²² BOA, İ. DH. , 1424/1322, 20 Rabiulahir 1322 [4 Temmuz 1904].

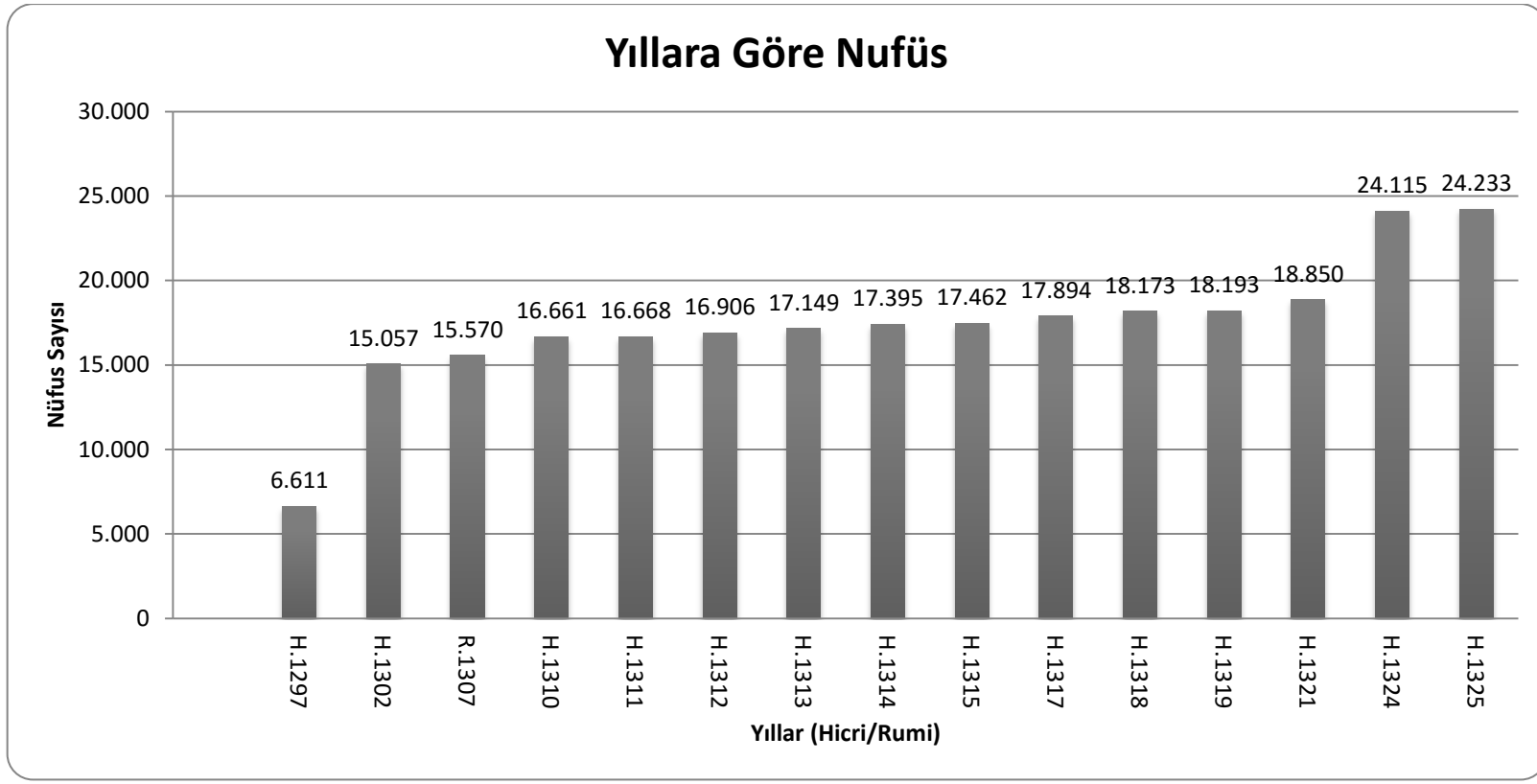
²²³ Mudanya kazasının idari taksimatı hakkında detaylı bilgi veren R. 1307 [M. 1891-1892] tarihli salnamede yer alan verilerle H. 1325 [M. 1907-1908] tarihli salnamede yer alan Mudanya Kazasının idari taksimatı hakkındaki veriler karşılaştırıldığında Mudanya Kazası idari taksimatına yeni köylerin eklendiği görülmektedir. Bu köyler, Bursa Kazasından ayrılarak Tirilye'ye bağlanan Eşkel, Yalı Çiftliği, Yaman, Veletler ve Mahmudiye köyleri ile Vezir Çiftliği Köyü ve Arnavut Köyüdür. Bkz. *HVS*, Def'a:18, s.110-113; *HVS*, Def'a:34, s.126-245. Bu köylerden, daha önce de ifade edildiği üzere, yalnızca Mahmudiye bir muhacir köyüdür. Vezir Çiftliği Köyü ve Arnavut Köyü, eski birer yerleşim merkezidir. Vezir Çiftliği köyü ve Arnavutköy hakkında bkz. Kaplanoğlu, *a.g.e.* , s. 26, 284.

²²⁴ Etnik köken ve aile bağlarıyla gerçekleşen münferit göç hareketlerine örnek için bkz. “*Rumeli muhacirîn-i İslamiyesinden dört nüfusun iskân için Mudanya'ya sevk edildiği...*”

Mudanya'ya ait nüfus değişim grafiği verdiğimiz bilgileri teyit etmektedir. Bu grafiğe göre Mudanya'nın nüfusunda, H. 1302 [M.1884-1885] ve R. 1307 [M.1891-1892] tarihleri ile H. 1319 [M. 1901-1902] ve H. 1325 [M. 1907-1908] tarihleri arasında görülen artış dışında anormal bir değişim görülmemektedir. H. 1302 [M. 1884-1885] ile R. 1307 (M. 1891-1892) tarihleri arasında görülen nüfus artışının sebebi, H. 1306 [M. 1888-1889] yılı ortalarında Bandırma'ya bağlı Emir Ali (İmralı) nahiyesinin Mudanya'ya bağlanmasıdır²²⁵. H. 1319 [M. 1901-1902] ve H. 1325 [M. 1907-1908] tarihleri arasında görülen nüfus artışının sebebi ise Bursa'dan ayrılarak Tirilye nahiyesine bağlanan köyler ile bahsi geçen göçlerin yol açtığı nüfus hareketliliğidir.

BOA, Y. PRK. ZB. , 36/91, 20 Safer 1324 [15 Nisan 1906]; “*Rumeli muhacirlerinden on bir kişinin iskân için Mudanya'ya sevk edildiği...*” BOA, Y. PRK. ZB. , 37/62, 21 Şevval 1325 [27 Kasım 1907].

²²⁵ HVS, Def'a: 18, s. 113.

Grafik 5: Mudanya Kazası Nüfus Değişim Grafiği H. 1297 [M. 1879-1880] / H. 1325 [M. 1907-1908].

Grafik Açıklamaları: H. 1297 [M. 1879-1880] tarihli salnamede yer alan nüfus rakamı yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

4. Gemlik Kazasına İskân Edilen Muhacirler

Gemlik kazasına, 93 Harbi sonrasında başlayan kitlesel nitelikli göç hareketi esnasında Batum muhacirleri gönderildi²²⁶. Bu muhacirlerin bir kısmı Gemlik kaza merkezinde iskân edildi. Muhacirlerin kaza merkezinde iskân edildikleri mevki “*Osmaniye*” mahallesi olarak isimlendirildi²²⁷.

Kaza merkezi dışında iskân edilen muhacirler ise yeni köy yerleşimleri meydana getirdi. Gemlik kazası arazisinde kurulan yeni köy yerleşimleri; “*Adliye, Hamidiye, Feyziye, Şükriye, Haydariye, Selimiye, İhsaniye, Sultaniye, Mecidiye, Tevfikiye, Lütfiye, Soğançayırı/Mecidiye ve Teşvikiye*” köyleriydi. Bu köylerde iskân edilen muhacir sayısı 3.114’tü²²⁸.

Bu köylerden Selimiye’ye daha sonra İstanbul Sarıyer’de iskân edilen Batum muhacirleri gönderildi. Sayıları yüz haneyi bulan muhacirler önce Selimiye köyünde iskân edildi. Fakat daha sonra bu muhacirler, “*kurenadan*” (*padişahın yanında bulunup sohbetine iştirak eden kimse veya mabeynci*) Emin Bey’in tahsis ettiği çiftlik arazisine yerleşerek “*Hayriye*” köyünü kurdu²²⁹.

²²⁶ BOA, DH. MKT. , 1332/46, 23 N.1297 [29 Ağustos 1880].

²²⁷ BOA, DH. MKT. , 1460/28, 16 Safer 1305 [3 Kasım 1887].

²²⁸ HVS, Defa: 18, s. 116.

²²⁹ BOA, DH. MKT. , 1687/40, 12 Cemaziyelevvel 1307 [4 Ocak 1890]; BOA, BEO. , 492/36879, 10 Rabiulahir 1312 [11 Ekim 1894]; BOA, ŞD. , 1560/9, 1 Receb 1312 [29 Aralık 1894].

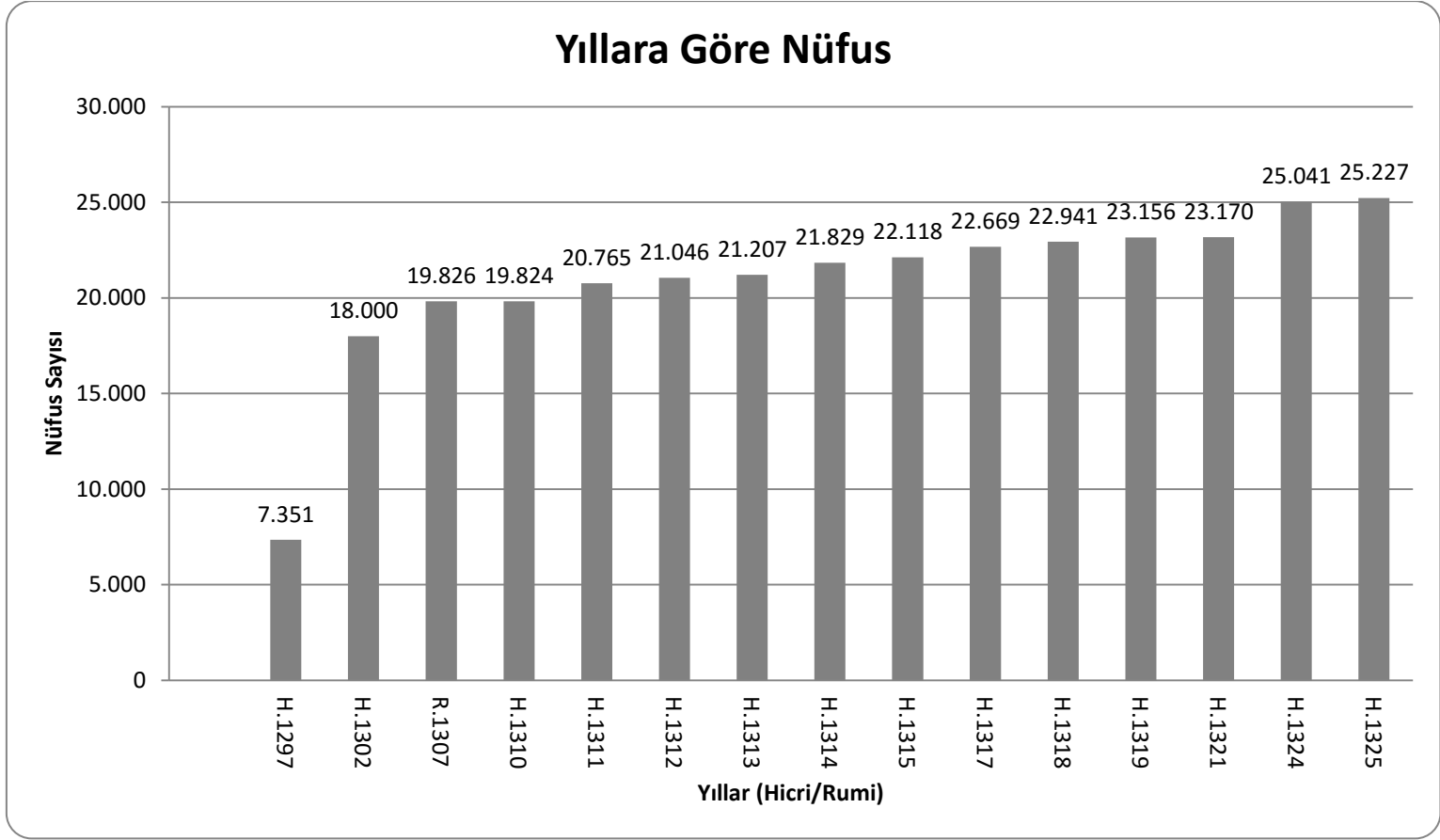
Bu ilk muhacir yerleşimlerine 1903'te yeni bir köy yerleşimi eklendi. Sayıları yirmi altı haneyi bulan Osmanpazarı muhacirleri, Adliye köyü civarındaki arazide “*Asayiş*” adında yeni bir köy kurdu²³⁰. Tespitlerimize göre incelediğimiz tarih aralığında Gemlik'te başka bir muhacir iskân birimi kurulmadı²³¹. Fakat Gemlik'teki muhacir cemaati etnik köken ve aile bağları çerçevesinde gerçekleşen göçlerle büyümeye devam etti²³².

Gemlik kazası nüfus değişim grafiği Gemlik'te muhacir iskânı hususunda verdiğimiz bilgileri teyit etmektedir. Buna göre Gemlik'in nüfusunun H. 1297 [M. 1879-1880] ve H. 1313 [M.1895-1896] tarihleri ile H. 1321 [M.1903-1904] ve H. 1325 [M. 1907-1908] tarihleri arasında bariz bir şekilde arttığı görülmektedir. Nüfus artışının gözlemlendiği bu tarih aralıklarında Gemlik'te bahsi geçen yeni muhacir iskân birimleri kurulmuştur.

²³⁰ BOA, DH. MKT. , 793/5, 20 Şaban 1321 [11 Kasım 1903].

²³¹ Gemlik Kazasının idari taksimatı hakkında detaylı bilgi veren R. 1307 (M. 1891-1892) tarihli salnamede yer alan verilerle H. 1325 [M. 1907-1908] tarihli salnamede yer alan Gemlik Kazası idari taksimatı hakkındaki veriler karşılaştırıldığında Gemlik Kazası idari taksimatına yeni köylerin eklendiği görülmektedir. Bu köyler Hayriye Köyü ve Tuzla Çiftliğidir bkz. HVS, Def'a:34, s. 126-245. Bahsi geçtiği üzere Hayriye Köyü bir muhacir köyüdür. Tuzla Çiftliği ise Gemlik'e bağlı eski bir yerleşim birimidir. Kaplanoğlu, *a.g.e.* , s. 274-275.

²³² Etnik köken ve aile bağları çerçevesinde gerçekleşen münferit göç hareketlerine bir örnek için bkz. “*Gemlik'e ellerinde resmi bir belge olmadan Batum'dan gelen ve memleketlerine dönmek istemeyen muhacirlere ne şekilde muamele edileceği ...*” BOA, DH. MKT. , 1443/75, 9 Zilhicce 1304 [29 Ağustos 1887].

Grafik 6: Gemlik Kazası Nüfus Değişim Grafiği H. 1297 [M. 1879-1880] / H. 1325 [M. 1907-1908].

Grafik Açıklamaları: H. 1297 [M. 1879-1880] tarihli salnamede verilen rakam yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

5. Pazarköy Kazasına İskân Edilen Muhacirler

Pazarköy, Gemlik’e bağlı bir nahiye konumundaydı. 1893’te Yenişehir kazasına bağlı “*Narlıca, Mamuca, Akhareme, Heceler, Tutluca, Narlıca*” köyleri Pazarköy nahiyesine dâhil edildi ve Pazarköy müstakil bir kaza hâline getirildi²³³. 93 Harbi sonrasında başlayan kitlesel nitelikli göç hareketi esnasında Gemlik’e iskân için sevk edilen Batum muhacirlerinin bir kısmı Pazarköy’e gönderilmişti. Pazarköy’e gönderilen muhacir sayısı ise 3. 872’ydi²³⁴.

Pazarköy’e gönderilen muhacirlerin bir kısmı muhtemelen kaza merkezinde iskân edildi. Kaza merkezi dışında iskân edilen muhacirler ise yeni köy yerleşimleri meydana getirdi. Pazarköy’de ismi resmîyete dökülen ilk yerleşim birimi “*Hamza Ali*” Köyüydü. Pazarköy civarında Hamza Ali adlı mevkide iskân edilen Batum muhacirlerinin kurduğu bu köye kurulduğu mevkinin adı verildi²³⁵. Pazarköy’de Hamza Ali köyü ile eş zamanlı olarak iki köy daha kuruldu. Bunlardan ilki, Elmaalani adlı mevkide sayıları yetmiş haneyi bulan Dağıstan muhacirleri tarafından kurulan “*Elmaalani*” Köyüydü²³⁶. Diğer köy ise “*Esediyi*” köyüydü. Bu köy Elmaalani’na iskân edilen Dağıstan muhacirlerinin, etnik köken ve aile bağları

²³³ BOA, DH. MKT. , 2047/104, 13 Receb 1310 [31 Ocak 1893].

²³⁴ HVS, Def’a: 13, s. 83.

²³⁵ BOA, ŞD. , 1570/33, 8 Zilhicce 1315 [30 Nisan 1898]. Köyün adının resmîyet kazanması her ne kadar 1898 yılına rast geliyorsa da muhacirlerin çok daha önceden bölgeye gönderildikleri arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır bkz. BOA, DH. MKT. , 292/68, 9 Rabiulahir 1312 [10 Ekim 1894].

²³⁶ BOA, DH. MKT. , 2211/134, 8 Safer 1317 [18 Haziran 1899].

çerçevesinde gerçekleşen münferit göçlerle nüfusunun artması ve köyün sınırlarının genişlemesi neticesinde kurulmuştu²³⁷.

Pazarköy'e Rumeli'nin farklı bölgelerinden gelen muhacirler de iskân edildi. Girit'ten gelen muhacirler Pazar köy kazası dâhilindeki Arapgazi adlı mahalde “*Mamure*” köyünü²³⁸; Bosna'dan gelen muhacirler Pazar köy kazası dâhilindeki Beşpınar adlı mahalde “*Beşpınar*” köyünü²³⁹; Hersek'ten gelen muhacirler Pazar köy'e bağlı Keramet köyü civarında bulunan boş arazide “*Vefa*” köyünü²⁴⁰; Silistre'den gelen muhacirler Pazar köy'ün Gürleî Gayrimüslim köyü civarında bulunan Değirmendere adlı mevkide “*Değirmendere*” köyünü²⁴¹; Osmanpazarı'ndan gelen muhacirler Pazar köy kazası dâhilindeki Fındıklı adlı mevkide “*Fındıklı*” köyünü²⁴²; Ahyolu'ndan gelen muhacirler ise Keramet köyü civarında bulunan arazide “*Osmaniye*” köyünü kurdular²⁴³.

²³⁷ Esediye Köyünün hangi tarihte kurulduğuna dair elimizde arşiv belgesi bulunmamaktadır. Kaplanoğlu, Esediye Köyünün 1880'li yıllarda Elmaalanı'na iskân edilen Dağıstan muhacirleri tarafından kurulduğunu ifade etmektedir. Kaplanoğlu, *a.g.e.* , s. 102.

²³⁸ BOA, DH. MKT. , 2390/51, 19 Rabiulahir 1318 [16 Ağustos 1900]; BOA, ŞD. , 1577/6, 10 Receb 1318, [3 Kasım 1900].

²³⁹ BOA, DH. MKT. , 2355/93, 7 Safer 1318 [6 Haziran 1900].

²⁴⁰ BOA, BEO. , 1644/12349, 24 Z 1318 [14 Nisan 1901].

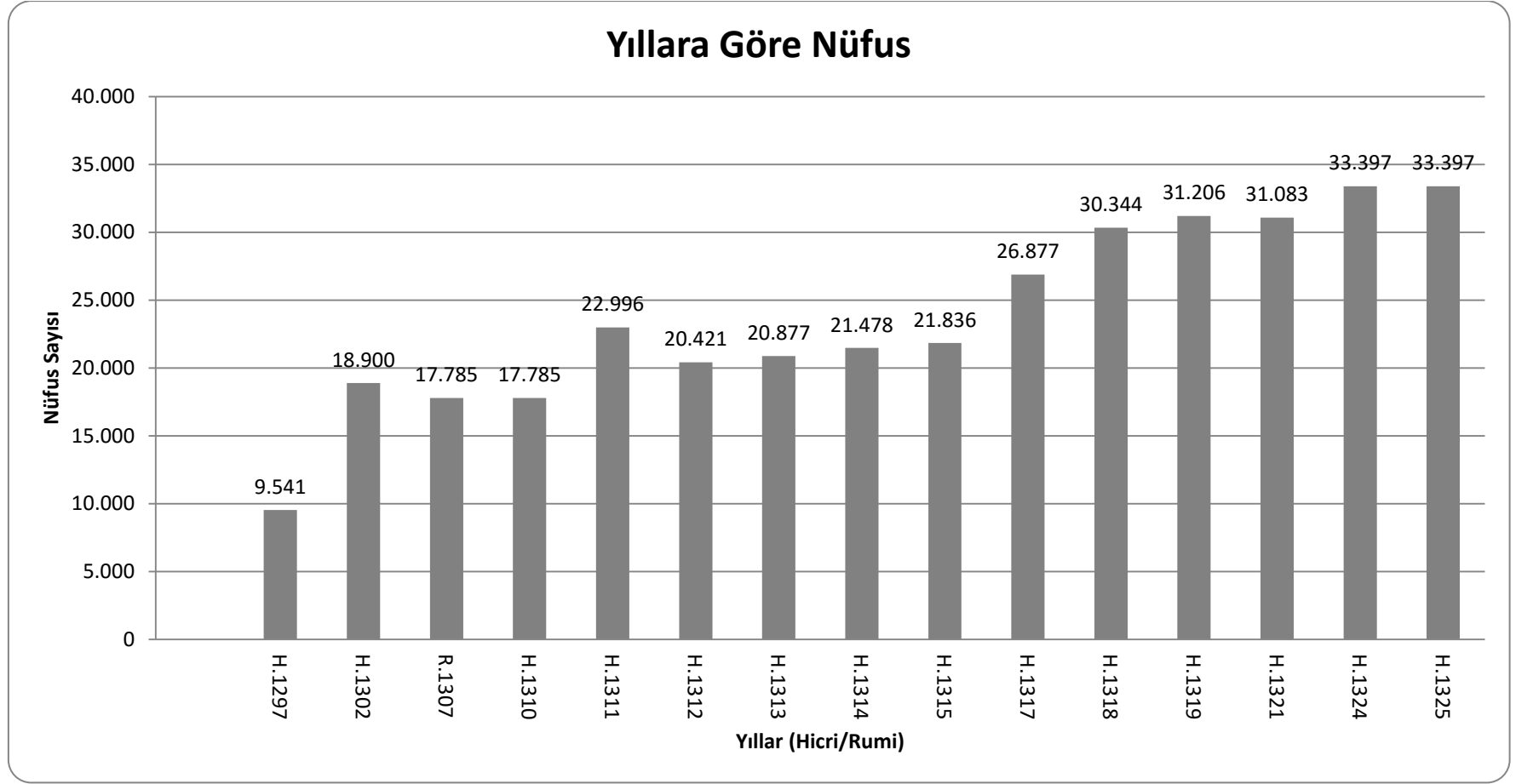
²⁴¹ BOA, DH. MKT. , 2445/23, 17 Ramazan 1318 [8 Ocak 1901].

²⁴² BOA, DH. MKT. , 2171/27, 15 Şevval 1316 [26 Şubat 1899].

²⁴³ BOA, BEO. , 3164/237286, 03 N 1325 [1 Kasım 1907].

Tespitlerimize göre Pazarköy’de başka bir muhacir iskân birimi kurulmadı²⁴⁴. Pazarköy kazasına ait nüfus değişim grafiği de verdiğimiz bilgileri teyit etmektedir. Bu grafikte, Pazarköy kazası nüfusunun H. 1311 [M. 1893] tarihinde önemli oranda arttığı görülmektedir. Bu artışın sebebi Pazarköy’ün nahiye olan statüsünün 1893’te kazaya yükseltilmesi sürecinde Yenişehir kazasına bağlı köylerin Pazarköy’e ilhakıdır. Söz konusu grafikte H. 1317 [M. 1899-1900] tarihinden itibaren yine nüfusun gözle görülür bir şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Bu artışın sebebi ise Pazarköy’de bahsi geçen muhacir iskân birimlerinin kurulmuş olmasıdır.

²⁴⁴ Pazarköy kazasının idari taksimatı hakkında detaylı bilgi veren R. 1307 [M. 1891-1892] salnamede yer alan verilerle H. 1325 [M. 1907-1908] tarihli salnamede yer alan Pazarköy Kazasının idari taksimatı hakkındaki veriler karşılaştırıldığında Pazarköy Kazası idari taksimatına yeni köylerin eklendiği görülmektedir. Bu köyler, Pazarköy nahiyeden kaza merkezine dönüşürken Yenişehir kazasından alınan köyler ile mevzubahis yeni kurulan muhacir köyleridir. Farklı olarak Refahiye adında bir köye rastlanmıştır. Bu köyle ilgili herhangi bir arşiv belgesine ulaşılamamıştır. Kaplanoğlu, bu köyün bir muhacir köyü olduğu bilgisini vermektedir. Köyün, Kurtuluş savaşı yıllarında tahrip edildiğini ve köyde yaşayanların bu nedenle Pazarköy’e bağlı Yeniköy’e yerleştiklerini ifade etmektedir. Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 242.

Grafik 7: Pazarköy Kazası Nüfus Değişim Grafiği H. 1297 [M. 1879-1880] / H. 1325 [M. 1907-1908].

Grafik Açıklamaları: H. 1297 [M. 1879-1880] tarihli salnamede verilen rakam yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

6. Atranos Kazasına İskân Edilen Muhacirler

Atranos kazasına 93 Harbi sonrasında başlayan kitlesel nitelikli göç hareketi esnasında ilk etapta muhacir iskân edilmedi. Atranos'taki ilk muhacir iskân birimi, 1895'te Batum muhacirleri tarafından kuruldu. Çatak adlı mevkide iskân edilmek üzere, on iki hanede kırk altı nüfus Batum muhaciri Atranos'a gönderildi. Muhacirler burada “*Osmaniye*” adında yeni bir köy kurdu²⁴⁵.

Osmaniye köyünün kurulmasının ardından iskân edilmek üzere Atranos'a kırk üç nüfus Kazan muhaciri gönderildi. Bu muhacirler Atranos'a bağlı Gökçedağ nahiyesinin “*Çiçekli Yayla*” bölgesinde iskân edildi. Yeni kurulan iskân biriminin adı ise “*Reşadiye*” olarak belirlendi²⁴⁶.

Atranos'a 1895 yılında iskân edilen bir diğer muhacir grubu Bosna ve Hersek'ten geldi. Bu muhacirler için ayrıca bir köy teşkil edilmedi. Bosna ve Hersek muhacirleri Atranos'a bağlı “*Karıncalı*” köyünün “*Akçasaz*” ve “*Yörük Yaylası*” mevkilerinde iskân edildi²⁴⁷.

Atranos'a 1895'te yaşanan göçlerden yaklaşık beş yıl sonra Rumeli muhacirleri gönderildi. Bu muhacirlerin bir kısmı (yirmi hane) Atranos'un merkezinde bulunan Hamidiye Mahallesi'nde iskân edildi²⁴⁸. Bir kısmı ise Gökçedağ

²⁴⁵ BOA, ŞD. , 1562/20, 22 Ramazan 1312 [19 Mart 1895].

²⁴⁶ BOA, ŞD. , 1563/12, 8 Safer 1313 [31 Temmuz 1895].

²⁴⁷ BOA, DH. MKT. , 436/6, 9 Rabiulahir 1313 [29 Eylül 1895]; BOA, DH. MKT. , 428/11, 24 Rabiulevvel 1313 [14 Eylül 1895].

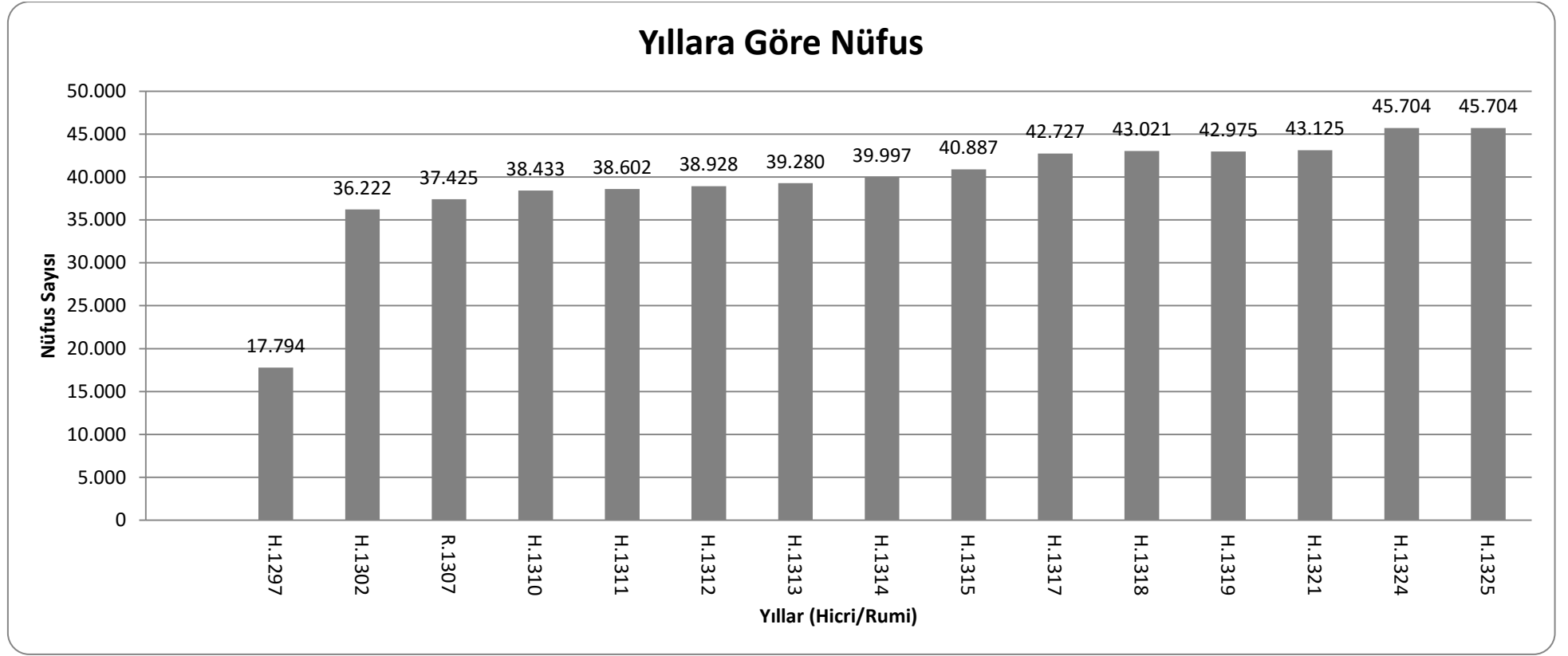
²⁴⁸ BOA, A. MKT. MHM. , 522/2, 16 Muharrem 1321 [14 Nisan 1903].

nahiyesine gönderildi. Muhacirler Gökçedağ nahiyesi arazisi üzerinde “*Letafet*” adında bir köy kurdu²⁴⁹.

Tespitlerimize göre incelediğimiz tarih aralığında Atranos’ta başka bir muhacir iskân birimi kurulmamıştır²⁵⁰. Atranos’a ait nüfus değişim grafiği de verdiğimiz bilgileri teyit etmektedir. H. 1313 [M. 1895-1896] ile H. 1323 [M. 1905-1906] tarihleri arasında yaşanan göçlerin ortaya çıkardığı nüfus hareketliliği dışında Atranos Kazasının nüfusunda anormal bir değişim gözükmemektedir.

²⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM. , 526/24, 12 Muharrem 1323 [19 Mart 1905].

²⁵⁰ Atranos kazasının idari taksimatı hakkında detaylı bilgi veren R. 1307 [M. 1891-1892] tarihli salnamede yer alan verilerle H. 1325 [M. 1907-1908] tarihli salnamede yer alan Atranos Kazası idari taksimatı hakkındaki veriler karşılaştırıldığında Atranos Kazası idari taksimatına yeni köylerin eklendiği görülmektedir. Bu köyler Balıoğlu, Barçın, Danişment Yörükânı ve Osmaniye köyleridir. Bu köylerden bahsi geçtiği üzere yalnızca Osmaniye bir muhacir köyüdür. Balıoğlu, Barçın, Danişment Yörükânı/Eski Danişment köyleri eski birer yerleşim merkezidir. Kaplanoğlu, *a.g.e.* , s. 39, 40, 103.

Grafik 8: Atranos Kazası Nüfus Değişim Grafiği H. 1297 [M. 1879-1880] / H. 1325 [M.1907-1908].

Grafik Açıklamaları: H. 1297 [M. 1879-1880] tarihli salnamede verilen rakam yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

7. Kirmasti Kazasında İskân Edilen Muhacirler

Kirmasti Kazası, Bursa sancağına ait kazalar içerisinde sancak merkezi konumundaki Bursa kazasından sonra en çok muhacir iskân edilen kazaydı. Hem kaza merkezine hem de civar köyler arazisine 93 Harbi sonrasında başlayan kitle göçü esnasında önemli sayıda muhacir iskân edildi. H.1303 (M.1885-1886) tarihli salnameye göre Kirmasti kaza merkezinde iskân edilen muhacir sayısı 3.114'tü. Muhacirlerin iskân edildiği mahalleler “*Dere, Selimiye, Çırpan, Hamidiye, Feyzi Dede, Hamza Bey ve Şevketiye*” mahalleleriydi. Kirmasti'ye bağlı köylerde iskân edilen muhacir sayısı, aynı istatistiğe göre 10.904'tü. Muhacirlerin iskân edildiği köyler; “*Sarnıç/Muradiye, Kayabaşı, Hamidiye, Rahva/Boğazköy, Kosova, Han Tepe/Rüştiye/Bostandere, Kocapınar, Hayriye, Taşköprü, Aralık/Aralık, Servi/Gültaş, Seyit Ali, Voyvoda, Lütfiye, Kavak Çeşme, Filibeliler, Tokuşlar, Sultaniye, Ala Yayla, Hamidiye, Bahariye, Hisaraltı, Çardak Beleni, Develik, Candar Akhisar, Çavuş, Yonca Ağaç, Deveci Konağı, Gündoğdu, Çivilicam Boğazı, Un Çukuru, Kadir Çeşme, Kapaklı Çeşme, Akarca, Fethiye, Erikli, Soğuk Pınar, Sarıbey, Kalfa, Karapınar, Karaorman ve Söğüt Alanı*” köyleriydi. Kaza dâhilinde dağınık hâlde bulunan muhacirlerle birlikte Kirmasti kazasına ait köylerde 16197 muhacir bulunmaktaydı²⁵¹.

Kaza merkezi ve köyelerine iskân edilen muhacir cemaati, etnik köken ve aile bağları ile göçün süreklilik kazanmasını sağladı. Bu münferit göç hareketlerinin yanı sıra grup hâlinde gelerek iskân edilen muhacirlerce yeni iskân birimleri de kuruldu.

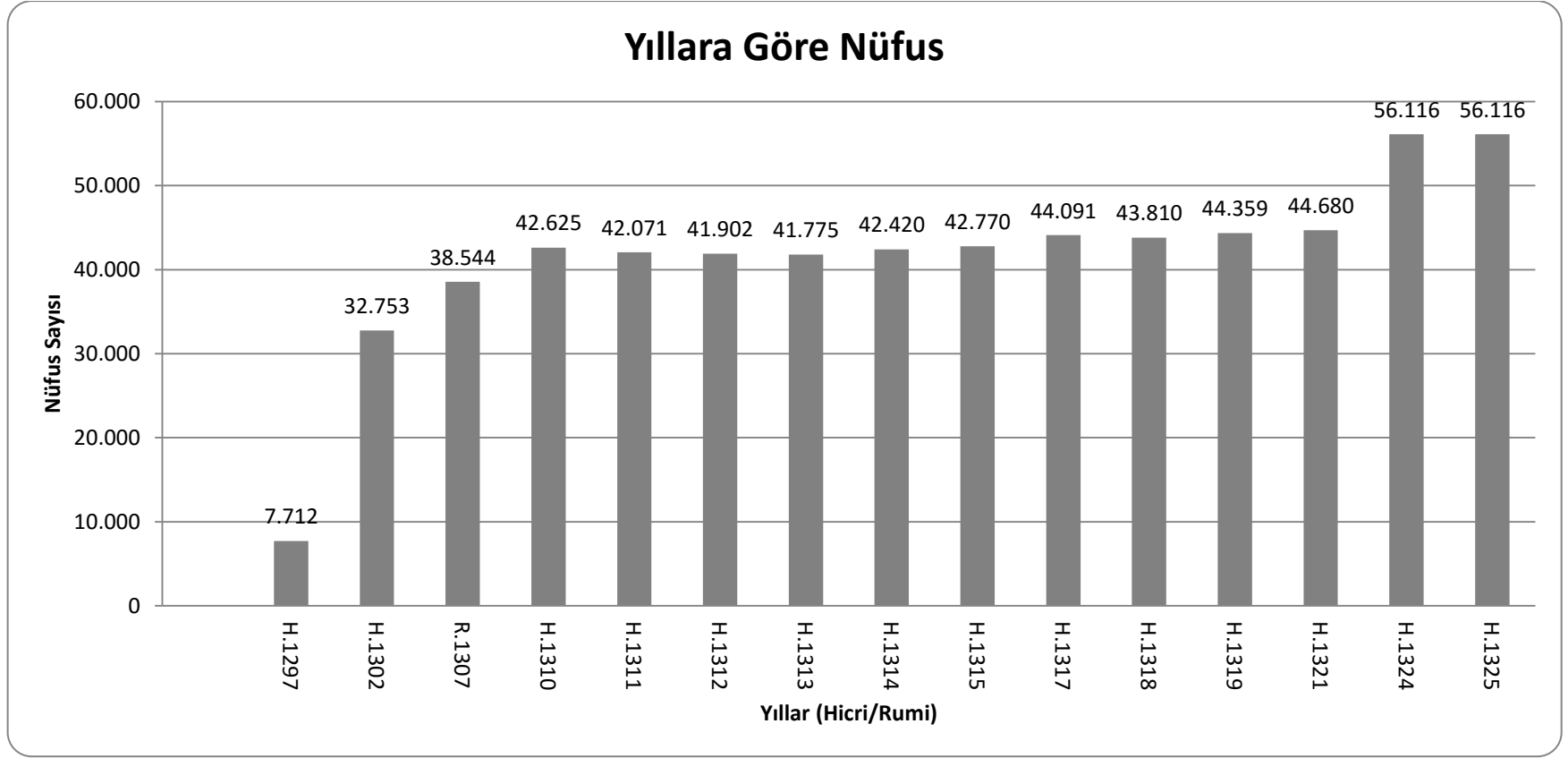
²⁵¹ HVS, Def'a: 13, s. 79-80.

İncelediğimiz tarih aralığında tespit edebildiğimiz yeni kurulan muhacir iskân birimleri “*Orhaniye, Osmaniye, Tırnova ve Mahmudiye*” köyleriydi²⁵².

Kirmasti Kazası nüfusunun H. 1310 (M.1892-1893) tarihine kadar önemli oranda arttığı görülür. Bu artışın geri planında mevzubahis yeni iskân birimleri ile etnik köken ve aile bağları çerçevesinde gerçekleşen göç hareketleri etkili olmuştur²⁵³. Kirmasti Kaza nüfusunun H. 1321 [M.1903-1904] tarihinden sonra yine keskin bir yükselişin yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu yükselişte de Osmaniye ve Orhaniye köylerinin kurulması ile kaza merkezine ve diğer köylere gerçekleşen münferit göç hareketleri etkili olmuştur.

²⁵² Kirmasti kazası idari taksimatı hakkında detaylı bilgi veren H.1307 (M.1889-1890) salnamede yer alan verilerle H.1325 (M.1907-1908) tarihli salnamede yer alan Kirmasti kazası idari taksimatı hakkındaki veriler karşılaştırıldığında Kirmasti kazası idari taksimatına yeni köylerin eklendiği görülmektedir. Bu köyler “*İlyas, Üçbeyli, Çivilicam, Ruanlı, Söğütler, Sincan Çayırı, Sütlük, Tırnova, Karaköy Sincan, Kocapınar, Güneyce, Mıdırılı ve Mahmudiye*” köyleridir. HVS, Def’a:18, s. 121-126; HVS, Def’a: 34, s. 126-246. Bu köylerden yalnızca Tırnova, Mahmudiye, Orhaniye ve Osmaniye köyleri muhacir yerleşimleridir. Kirmasti kazası dâhilinde köy yerleşimi hâlinde kurulan muhacir iskân birimlerinin kuruluş tarihi, muhacirlerin göç ettikleri yerlerle ilgili bkz. *Tablo-II*.

²⁵³ Etnik köken ve aile bağları çerçevesinde gerçekleşen münferit göç hareketlerine bir örnek için bkz. “Şarköy’den Erdek’e çıkan muhacirinden bir kısmının arzuları üzere Kirmasti’ye gönderildikleri...” BOA, DH. MKT. , 1766/79, 17 Safer 1308 [2 Ekim 1890].

Grafik 9: Kirmasti Kazası Nüfus Değişim Grafiği H. 1297 [M. 1879-1880] / H. 1325 [M. 1907-1908].

Grafik Açıklamaları: H. 1297 [M. 1879-1880] tarihli salnamede verilen rakam yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

Tablo 2: Kirmasti Kazasında Kurulan Muhacir İskân Birimleri

Yeni Kurulan İskân		Muhacirlerin Göç Ettikleri Bölge	İskân Tarihi
1	Sarnıç/Muradiye	Rumeli	1878-1886
2	Kayabaşı	“ “ “	1878-1886
3	Hamidiye	“ “ “	1878-1886
4	Rahva/Boğazköy	“ “ “	1878-1886
5	Kosova	“ “ “	1878-1886
6	Han Tepe	“ “ “	1878-1886
7	Kocapınar	“ “ “	1878-1886
8	Hayriye	“ “ “	1878-1886
9	Taşköprü	“ “ “	1878-1886
10	Aralık	“ “ “	1878-1886
11	Servi/Gültaş	“ “ “	1878-1886
12	Seyit Ali	“ “ “	1878-1886
13	Voyvoda	“ “ “	1878-1886
14	Lütfiye	“ “ “	1878-1886
15	Kavakçeşme	“ “ “	1878-1886
16	Filibeliler	“ “ “	1878-1886
17	Tokuşlar	“ “ “	1878-1886
18	Sultaniye	“ “ “	1878-1886
19	Alayayla	“ “ “	1878-1886
20	Hamidiye	“ “ “	1878-1886
21	Bahariye	“ “ “	1878-1886
22	Hisaraltı	“ “ “	1878-1886
23	Çardak Beleni	“ “ “	1878-1886
24	Develik	“ “ “	1878-1886
25	Candar Akhisar	“ “ “	1878-1886
26	Çavuş	“ “ “	1878-1886
27	Yonca Ağaç	“ “ “	1878-1886
28	Deveci Konağı	“ “ “	1878-1886
29	Gündoğdu	“ “ “	1878-1886
30	Çivilicam Boğazı	“ “ “	1878-1886
31	Un çukuru	“ “ “	1878-1886
32	Kadir Çeşme	“ “ “	1878-1886
33	Kapaklı Çeşme	“ “ “	1878-1886

34	Akarca	“ “ “	1878-1886
35	Fethiye	“ “ “	1878-1886
36	Erikli	“ “ “	1878-1886
37	Soğuk Pınar	“ “ “	1878-1886
38	Sarıbey	“ “ “	1878-1886
39	Kalfa	“ “ “	1878-1886
40	Karapınar	Batum	1878-1886
41	Karaorman	Çerkes	1878-1886
42	Söğüt Alanı	Çerkes	1878-1886
43	Mahmudiye	Çerkes	1880-1890
44	Tırnova	Rumeli	1880-1890
45	Orhaniye	Rumeli	1905
46	Osmaniye	Rumeli	1908 ²⁵⁴

8. Mihaliç Kazasına İskân Edilen Muhacirler

Mihaliç Kazası, iskân edilen muhacir sayısı bakımından Bursa kazası ve Kirmasti kazasının ardından üçüncü sıradaydı. H. 1303 [M. 1885-1886] tarihli salnameye göre Mihaliç merkezde bulunan “*Hüdavendigâr, Selimiye, Hamidiye, Mecidiye, Nasreddin, Çanpalı*” mahallelerine 1803 muhacir iskân edilmişti. Kaza merkezine dağınık hâlde iskân edilen muhacirlerle birlikte bu rakam 3217’yi bulmaktaydı²⁵⁵.

Mihaliç kazası köylerinde iskân edilen muhacirlerin sayısı aynı istatistiğe göre 10.093’tü. Muhacirlerin iskân edildikleri köyler; “*Güngörmez, Emrud Alanı,*

²⁵⁴ Tabloda yer alan ilk kırk iki köy hakkında bkz. HVS, Def’a:13, s. 79-81. Tırnova ve Mahmudiye köyleri hakkında bkz. Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 208, 272. Orhaniye ve Osmaniye köyleri için bkz. BOA, A. MKT. MHM., 527/15, 06 Rabiulahir 1323 [10 Haziran 1905]; BOA, BEO., 3224/241765, 2 Zilhicce 1325 [6 Ocak 1908].

²⁵⁵ HVS, Def’a: 13, s. 81-82.

Arap iftliği, şah Melek, Hacet Pınarı, Taşlık, Kirazlı, Örencik, Sürgündere, Göbel, Yarış, Teferrüc, Ekmekçi Merası, Kara alılık, Okugölu, Kirmigir, Okçular, Fazlı Konağı, Malgara, Hotanlı, Canbaz ve Bey” köyleriydi. Bu köylere iskân edilen muhacir sayısı 5.609 kişiydi. Bir de Mihaliç arazisi üzerinde dağınık şekilde bulunan muhacirler bulunmaktaydı ki bunların sayısı 4484’tü²⁵⁶.

Mihaliç kaza merkezi ve köylerine iskân edilen muhacir cemaati, etnik köken ve aile bağları ile kurdukları göç ağları ile göçün süreklilik kazanmasını saęladı²⁵⁷. Bu göç ağları yanı sıra grup hâlinde gelerek iskân edilen muhacirlerce yeni iskân birimleri de kuruldu. İncelediğimiz tarih aralığında tespit edebildiğimiz yeni kurulan muhacir iskân birimleri “*Hamidiye, Sultaniye ve Orhaniye*” köyleriydi²⁵⁸.

²⁵⁶ HVS, Def’a: 13, s. 81-82.

²⁵⁷ Göç ağlarına bağlı olarak gerçekleşen münferit göç hareketlerine bir örnek için bkz. “*Mihaliç Kazasının Uluabat Köyünde iskân edilecek Kafkasya muhacirlerinin masraflarına dair ...*” BOA, A. MKT. MHM. , 520/18, 05 Receb 1320 [8 Ekim 1902].

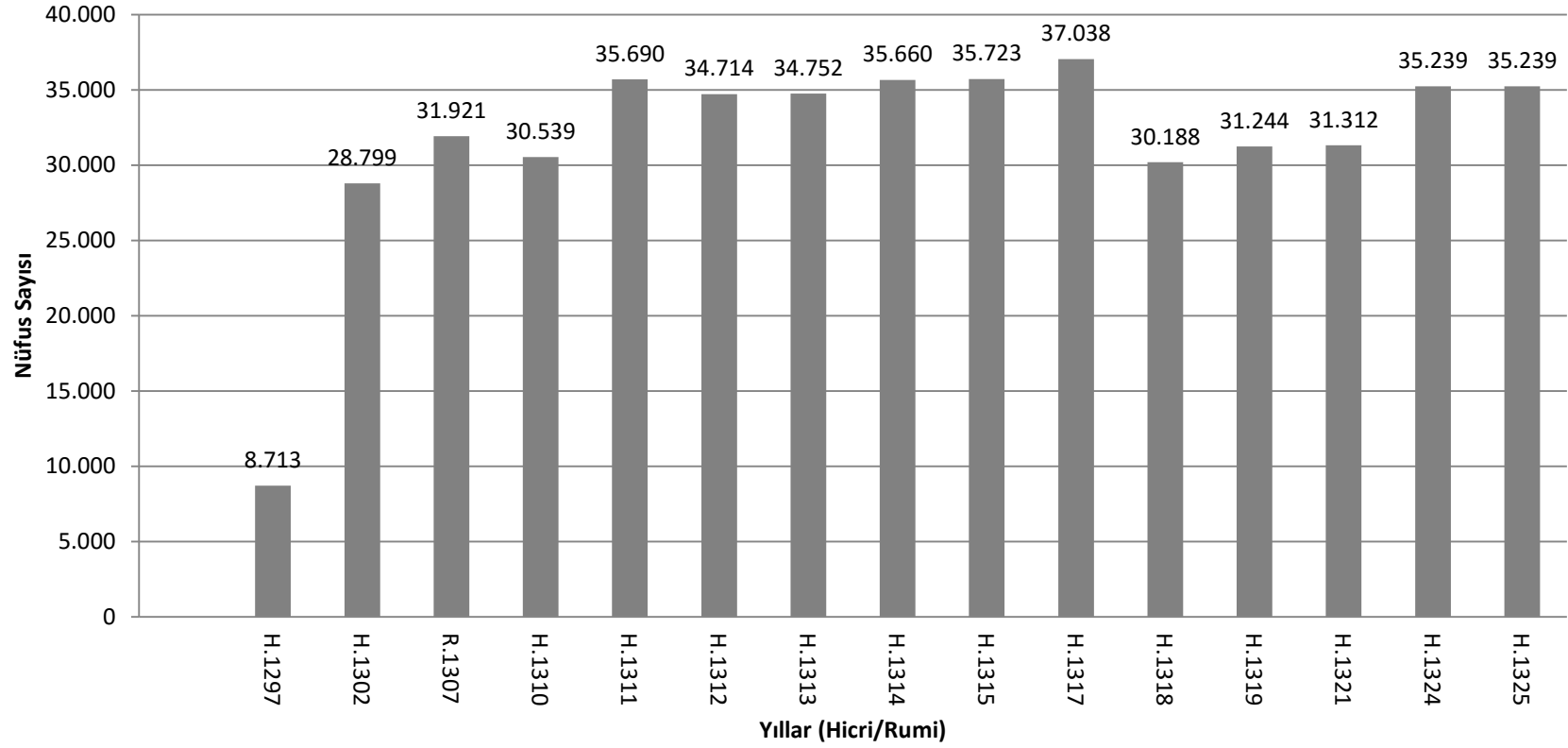
²⁵⁸ Mihaliç kazası idari taksimatı hakkında detaylı bilgi veren R. 1307 [M. 1891-1892] salnamede yer alan verilerle H. 1325 [M. 1907-1908] tarihli salnamede yer alan Mihaliç Kazası idari taksimatı hakkındaki veriler karşılaştırıldığında Mihaliç Kazası idari taksimatına yeni köylerin eklendiği görölmektedir. Bu köyler, Hamidiye, Sultaniye ve Orhaniye köyleri ile muhtemelen çiftlik statüsünde olmaları nedeniyle R. 1307 [M. 1891-1892] tarihli salnamede göz ardı edilen iftlik, Marmara iftliği, Kızılağaç iftliği, Karaköy iftliği, Atık akaroz iftliği, Doğancı iftliği, Susığırlık iftliği, Subaşı Ağıl, Hayribey Adası iftliği, Haydar iftliği, Hacı Balat iftliği, amandere iftliği, elebiş iftliği, Çamlıca, Cedid akaroz iftliği, Tepecik iftliği, Balıklı, İnkaya ve Gülümbe köyleridir. Bu köylerden yalnızca Hamidiye, Sultaniye ve Orhaniye köyleri muhacir yerleşimleridir. HVS,

Mihaliç kazası nüfus değişim grafiği incelendiğinde kaza nüfusunun H. 1311 [M. 1893-1894] tarihine kadar önemli oranda arttığı görülür. Bu artışın geri planında mevzubahis göç hareketleri bulunmaktadır. H. 1317 [M. 1899-1900] tarihinde kaza nüfusunun düştüğü görülmektedir. Bu düşüşün sebebi ise idari yapılanmadaki değişikliklerdir. H. 1325 (M. 1907-1908) tarihli salnameden Mihaliç'e bağlı Karaçalılık, Göbel, Doğa, Aksakal, Köseresil, Çöklü, Sığırcı, Mahbubeler ve İskele köylerinin Bandırma'ya; Ümiteli ve Ergili köylerinin de Manyas'a bağlandığı anlaşılmaktadır²⁵⁹. H. 1317 [M. 1899-1900] tarihinden sonra kaza nüfusunda önemli bir değişim gözükmemektedir.

Def'a:18, s. 119-121; HVS, Def'a: 34, s. 126-246. Mihaliç Kazası dâhilinde köy yerleşimi hâlinde kurulan muhacir iskân birimlerinin kuruluş tarihleri ve muhacirlerin göç ettikleri yerlerle ilgili bkz. *Tablo-III*.

²⁵⁹ HVS, Def'a: 34, s. 126-246.

Yıllara Göre Nüfus

Grafik 10: Mihaliç Kazası Nüfus Değişim Grafiği H. 1297 [M. 1879-1880] / H. 1325 [M. 1907-1908].

Grafik Açıklamaları: H. 1297 [M. 1879-1880] tarihli salnamede verilen rakam yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

Tablo 3: Mihaliç Kazasında Kurulan Muhacir İskân Birimleri

Yeni Kurulan İskân		Muhacirlerin Göç Ettikleri Bölge	İskân Tarihi
1	Güngörmez	Rumeli	1878-1886
2	Emrud Alanı	“ “ “	1878-1886
3	Arap Çiftliği	“ “ “	1878-1886
4	Şah Melek	“ “ “	1878-1886
5	Hacet Pınarı	“ “ “	1878-1886
6	Taşlık	“ “ “	1878-1886
7	Kirazlı	“ “ “	1878-1886
8	Örencik	“ “ “	1878-1886
9	Sürgündere	“ “ “	1878-1886
10	Göbel	“ “ “	1878-1886
11	Yarış	“ “ “	1878-1886
12	Teferrüc	“ “ “	1878-1886
13	Ekmekçi Merası	“ “ “	1878-1886
14	Kara Çalılık	“ “ “	1878-1886
15	Okçugölü	“ “ “	1878-1886
16	Kirmigir	“ “ “	1878-1886
17	Okçular	“ “ “	1878-1886
18	Fazlı Konağı	“ “ “	1878-1886
19	Malgara	“ “ “	1878-1886
20	Hotanlı	“ “ “	1878-1886
21	Canbaz	“ “ “	1878-1886
22	Bey	“ “ “	1878-1886
23	Hamidiye	Romanya/Tatar	1899
24	Sultaniye	Rumeli	1899
25	Orhaniye	Çerkes	1903 ²⁶⁰

²⁶⁰ Tabloda yer alan ilk yirmi iki köy hakkında bkz. HVS, Def'a:13, s. 81-82. Diğer köyler için sırasıyla bakınız; BOA, İ. ML. , 34/1317, 11 Cemaziyelevvel 1317 [17 Eylül 1899], BOA, İ. ML. , 34/1317, 11 Cemaziyelevvel 1317 [17 Eylül 1899], BOA, İ. DH. , 1409/1321, 13 Safer 1321 [11 Mayıs 1903].

III. BÖLÜM

GÖÇ VE ENTEGRASYON SÜRECİ

A. Göç ve Mekân

Şerafettin Mağmumi, 1894'te Tıbbiye'den mezun olduktan sonra kolera salgını nedeniyle Bursa ve civarında beş altı ay kadar görevli olarak bulunmuş ve bu süreçte edindiği izlenimlerini “*Seyahat Hatıraları*” adıyla kaleme almıştı. Mağmumi, bu yazılarında Bursa'da iskân edilen muhacirlere dair de önemli bilgiler sunmaktaydı. Mağmumi, muhacirlerin şehrin yöresinde halkalar halinde inşa ettikleri mahalleler ile nüfusun kırk-elli binden doksan bine çıktığını, bu mahallelerin biri dışında tamamının gelişi güzel inşa edildiğini, söz konusu mahallelerin sokaklarında iki kişinin yan yana yürümesinin çok güç olduğunu ve buralarda hijyen koşullarının iyi olmadığını ifade etmekteydi²⁶¹.

Bu kenar mahallelerde yaşayan muhacirler aslında oldukça şanslıydılar. Çünkü Bursa şehir merkezinde muhacir iskân edilmeye başlanılan ilk andan itibaren muhacirler için barınma önemli bir problemdi. Köylerde iskân edilen muhacirlere, barınabilmeleri için yeterli ölçüde arazi sunulmuştu. Bu araziler üzerinde muhacirler köy yaşantısının sunduğu imkânlar ve mirî ormanlardan tedarik ettikleri keresteyle barınmalarına yetecek düzeyde bir hane inşa edebilmişlerdi. Ama şehir merkezinde muhacirlere dağıtılabilecek arazi sınırlıydı. Muhacirlere dağıtılabilecek arazilerin büyük kısmı ya şahıslara ya da vakıflara ait arazilerdi.

²⁶¹ Şerafettin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları: Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, (2.Baskı), yay. haz. Cahit Kayra, Buke Yayınları, İstanbul, 2002, s. 28, 90.

Ahmet Vefik Paşa, 93 Harbi sırasında başlayan kitlesel nitelikli göçle birlikte gelen muhacirlerin bir kısmına yirmi senelik taksitlerle arsa satın alabilme imkânı sağladı²⁶². Bursa şehir merkezinde yaşayan yerli ahaliden imkânı olanlar da muhacirlere arazi tahsisi ve barınma hususunda yardımda bulundular. Tabii bu yardımlar sadece söz konusu hususlara münhasır değildi. Kırım ve Kafkas göçleri sürecinde olduğu gibi yerli ahali hemen her hususta muhacirlere yardımda bulunmaya çalıştı. Vilayet yönetimi de bu yardımları özendirmeye yönelik yoğun çaba sarf etti. Muhacir iskân sürecinde yararlık gösteren gerek idarecilere gerekse halktan kişilere “*Nişân-ı Mecidî*” verilmesi gibi halkı muhacirlere yardıma teşvik edici enstrümanlar kullanıldı²⁶³.

Bursa’da muhacirlere arazi tahsisi hususunda en kayda değer yardım Şeyh Sabit Efendi’den geldi. Şeyh Sabit Efendi, Bursa’da bulunan Bektaşî tekkelerinden “*Ramazan Baba Dergâhı*”nın son şeyhi aynı zamanda “*Seyyid Baba Tekkesi*”nin son postnişiniydi. Önemli bir hayırseverdi; Bursa dâhilindeki birçok caminin inşasına ve tamirine ön ayak olmuş, ihtiyaç sahiplerine yardım etmeye çalışmıştı²⁶⁴.

Şeyh Sabit Efendi, Seyyid Baba Tekkesi civarındaki yaklaşık iki yüz hane muhacir iskân edebilecek kapasitedeki araziye muhacirlere tahsis etti. Bu arazide

²⁶² Kazım Baykal, *2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi*, Özkardeşler Matbaası, Bursa, 1976, s. 36.

²⁶³ BOA, DH. MKT. , 241/1, 20 Zilkade 1311 [25 Mayıs 1894]; *Hüdavendigâr Vilayet Gazetesi*, S. 1629, Matbaa-i Vilayet, Bursa, 25 Şaban 1312 [21 Şubat 1895], s. 3.

²⁶⁴ Şeyh Sabit Efendi’nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bkz. Salih Çift, “Bursa’da Bir Mısırî Dergâhı ve Son Postnişini: Seyyid Baba Tekkesi ve Şeyh Sâbit Efendi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2), s. 197-214.

iskân edilecek muhacirler için bir cami ve okul yaptırma taahhüdünde bulundu. Bununla birlikte kurulacak olan mahalleye kendi isminin verilmesini rica etti²⁶⁵. Şeyh Sabit Efendi'nin bu talebi kabul gördü ve mahalleye Şeyh Sabit adı verildi. Bu gayreti Şeyh Sabit Efendi'ye beşinci rütbeden “*Nişân-ı Mecidî*” kazandırdı. Şeyh Sabit Efendi, kendi adı verilen bu mahalleye taahhüt ettiği gibi bir cami ve mektep inşa ettirdi. Bununla da yetinmeyip “*Yeni Su*” adı verilen kaynaktan su getirterek inşa ettirdiği mektep ve cami yanına iki çeşme yaptırdı²⁶⁶.

Şeyh Sabit Efendi, kendi adına kurulan mahallenin yanı sıra “*Pir Emir Sultan*” türbesi civarında bulunan yaklaşık kırk veya elli hane muhacir iskân etmeye müsait araziye de muhacirlere tahsis etti. Burada kurulacak olan mahallenin, padişahın adına nispetle “*Hamidiye*” olmasını talep etti. Bu mahallede de bir cami ve mektep yaptırmayı taahhüt eden Şeyh Sabit Efendi, dördüncü rütbeden “*Nişân-ı Mecidî*” ile taltif edildi²⁶⁷.

Babıali'nin ve Şeyh Sabit Efendi gibi hayırseverlerin sunduğu arazi dağıtımı imkânlarından tüm muhacirler istifade edemedi. Pek tabii bu durumdaki muhacirlerden imkânı olanlar ev satın aldılar. Lakin Bursa şehir merkezindeki ev fiyatları muhacirlerin satın alma gücünün ötesindeydi. Bu dönemde her ne kadar

²⁶⁵ BOA, DH. MKT. , 1821/105, 14 Şaban 1308 [25 Mart 1891].

²⁶⁶ BOA, ŞD. , 2566/15, 5 Cemaziyelahir 1308 [16 Ocak 1891]; BOA, DH. MKT. , 1775/100, 14 Rabiulevvel 1308 [28 Ekim 1890]; BOA, DH. MKT. , 1911/27, 13 Cemaziyelahir 1309 [14 Ocak 1892].

²⁶⁷ BOA, DH. MKT. , 1911/27, 13 Cemaziyelahir 1309 [14 Ocak 1892]; BOA, İ. DH. , 1260/98902, 23 Cemaziyelahir 1309 [24 Ocak 1892]; BOA, DH. MKT. , 1923/10, 16 Receb 1309 [15 Şubat 1892].

evsafını bilemesek de şer‘iye sicillerinde yer alan muhacirlere ait tereke kayıtlarına göre, muhacirlerin oturduğu evlerin fiyatları 2.000 ila 9.000 kuruş arasında değişmekteydi. Fakat muhacirlerin büyük bir bölümü, muhacirlerin ekonomik profillerini ortaya koyan bu tereke kayıtlarına göre, bir ev satın almaya yetecek maddi güce sahip değildi²⁶⁸.

Muhacirlerden ev alma imkânı olmayanlar, yine tereke kayıtlarından anlaşıldığı üzere, ya ev kiraladılar ya da akrabaları yanında barınmaya çalıştılar. Bu imkâna sahip olmayan muhacirler ise bir nevi otel hükmünde olan hanlarda yaşamlarını devam ettirmek zorunda kaldılar²⁶⁹. Çok zor durumdaki muhacirler de kendilerine barınabilecekleri bir ev buluna kadar geçici olarak tekkelerde, dergâhlarda yaşamaya çalıştılar²⁷⁰.

Ev kiralama yolunu tutan veya hanlarda yaşamayı tercih eden muhacirlerin barınma sorunu sona ermiş değildi. Maddi imkânsızlıklar nedeniyle kiralarını ödeyemeyen muhacirler zaman zaman Babıali’den yardım talep etmek zorunda

²⁶⁸ Konu kapsamında incelemeye tabi tutulan tereke kayıtlarının listesi için bkz. **Ek-18**. Bu listede yer alan ev fiyatlarıyla ilgili kayıtlar için ayrıca bkz. *BŞS*, C. 173, Kayıt No: 109, 6 Zilkade 1302 [17 Ağustos 1885]; *BŞS*, C. 107, Kayıt No: 39, 7 Rabiulahir 1297 [19 Mart 1880]; *BŞS*, C. 174, Kayıt No: 122, 5 Rabiulevvel 1308 [19 Ekim 1890]; *BŞS*, C. 174, Kayıt No: 169, 27 Muharrem 1308 [12 Eylül 1890].

²⁶⁹ Muhacirlerin ikamet ettikleri hanlar hakkında bkz. *BŞS*, C. 167, Kayıt No: 15, 6 Muharrem 1303 [15 Ekim 1885]; *BŞS*, C. 167, Kayıt No: 32, 10 Rabiulevvel 1304 [7 Aralık 1886]; *BŞS*, C. 173, Kayıt No: 82, 6 Zilkade 1304 [27 Temmuz 1887]; *BŞS*, C. 107, Kayıt No: 173, 15 Muharrem 1297 [29 Aralık 1879].

²⁷⁰ BOA, A. MKT. MHM. , 526/15, 11 Zilkade 1322 [17 Ocak 1905].

kaldılar. Lakin Babıali bu soruna çözüm olabilecek mali kaynakları yaratmakta çoğu zaman başarısız oldu; bu tarz taleplerin karşılanması için yine yerel idarecileri halkı muhacirlere yardıma teşvik etmeleri yönünde harekete geçirmeye çalışmakla yetindi²⁷¹.

Kenar semtte yaşamak, kiracılık, yeni bir hayata başlamanın maddi ve manevi zorlukları muhacir evlerinin ve muhacirlerin sahip oldukları eşyaların muhtevasını da belirledi. Muhacirlerin terekeleri incelendiğinde bir ev içerisinde genel itibarıyla yorgan, yastık, şilte, kilim gibi mefruşat malzemeleri; tencere, çorba tası, mangal gibi mutfak malzemeleri; pantolon, setare, entari, hırka, ketfiye, şalvar, ceket, gömlek gibi pek fazla maddi değeri olmayan giyim eşyalarının olduğu görülmektedir. Yerli ahaliye ait terekelerde sıkça görülen aynalı dolap, hamam tası, şamdan, sandalye, duhan çubuğu, nargile, buhurdanlık, kehribar takımı, yaldızlı tabak, yünden, ipekten ve kadifeden imal edilmiş mefruşat malzemeleri gibi daha yüksek yaşam standardının veya daha yerleşik bir hayat tarzının emaresi olarak nitelendirebilecek eşyaları muhacir terekelerinde görmek zordur. Varlıklı muhacirlere ait tereke kayıtlarında dahi, birkaç istisna hariç tutulacak olursa, yüksek bir yaşam standardının izlerini görmek mümkün değildir. Bu muhacirlere ait tereke kayıtlarında daha çok

²⁷¹ Bu hususta muhacirlerden gelen talepler Aydın ve Manastır vilayetlerinde halk tarafından toplanan yardımlarla karşılanmıştı. Bursa’da da benzer yolla muhacirlerden gelen talepler karşılanmaya çalışıldıysa da başarılı olunamadı. BOA, BEO. , 253/18907, 24 Muharrem 1311 [7 Ağustos 1893].

yükte hafif pahada ağır olarak nitelendirilebilecek ziynet eşyaları, nakit para ve maddi değeri yüksek kürkten imal edilmiş nesnelerin olduğu dikkat çekmektedir²⁷².

Köylerde iskân edilen muhacirlerin durumu şehir merkezinde iskân edilen muhacirlerden tamamen farklıydı. İskân sürecinde öncelik tarımsal üretimi arttıracak, ekonomiye katkı sağlayacak yeni köylerin kurulmasıydı. Böylece muhacirlerin bir an evvel üretici pozisyona geçmelerinin temin edilmesi arzulanmaktaydı. Bu nedenle muhacirlere iskânın ilk aşamasında gerek barınmaları gerekse ziraat yapmaları için gerekli arazilerin tahsisin de son derece aceleci davranıldı. Bu tavır özellikle köylerin konumun seçilmesi ve planlı yapılanmanın gerçekleştirilmesi hususlarına gereken özenin gösterilmemesine yol açtı. Şehir merkezinde olduğu gibi köylerde de dar sokaklar, düzensiz yapılar ve hijyen şartlarına uygun olmayan bir ortam oluştu. Evlerin yapısı zemine ve olası bir depreme uygun değildi. Zaman zaman bu aceleci tavır nedeniyle ham arazi üzerine köy inşa edilmesine bile müsaade edilmişti²⁷³. Bir

²⁷² Bu tespit genel itibarıyla muhacirlerin yeni bir hayata başladıkları mekânda asgari bir yaşam standardı oluşturma çabası içerisinde olduklarının göstergesidir. Belki bir gün göç ettikleri mekâna geri dönme umudu, belki ikinci kez hatta üçüncü kez göç etme endişesinin taşınması belki de maddi imkânsızlıklar muhacirlerin böyle bir reflekste bulunmalarına yol açmış olmalıdır. Pek tabii bu koşulların değişmesi yani muhacirlerin tam anlamıyla şehre uyum sağlaması ve de ekonomik refahı elde etmeleri zamanla bu husustaki tercihlerinin değişmesine de sebep olmuş olmalıdır.

²⁷³ BOA, DH. MKT. , 197/7, 10 Receb 1311 [17 Ocak 1894]. Mağmumi'nin muhacir köyleri hakkındaki değerlendirmeleri de vaziyeti teyit eder niteliktedir. Mağmumi, yeni kurulan muhacir köylerinin tıpkı eski muhacir köyleri gibi bozuk düzende ve gelişi güzel inşa edilmesini eleştirmektedir. Mağmumi, *a.g.e.* , s. 90.

köy için hayati öneme sahip yol, su gibi altyapı hizmetleri için gerekli planlama yapılmamıştı. Köy meydanı, cami, mektep gibi iskân biriminin temel öğelerinin konumu gelişigüzel şekilde belirlenmiş veya bu detayların bazıları göz ardı edilerek muhacirler iskân edilmişti²⁷⁴.

Bu gelişigüzel yapılanma içerisinde bir bataklık kenarında veyahut tarıma elverişli olmayan dağlık, taşlık arazide iskân edilen muhacirler hayati ihtiyaçlarını karşılama konusunda ciddi sıkıntılar yaşadılar. Daha da kötüsü bu durum bazı sağlık problemlerinin yaşanmasına ve birçok muhacirin ölümüne yol açtı. Kırım ve Kafkas göçleri sürecinde Lütfiye köyüne iskân edilen muhacirlerin başına gelen hadisenin benzerleri 93 Harbi sırasında başlayan iskân sürecinde de yaşandı. Örneğin; Mihaliç'te kurulan “*Sürgündere, Teferrüç ve Şahmelek*” adlı üç muhacir köyü, kalıcı iskândan kısa bir süre sonra lağvedilmişti. Söz konusu köylerde ziraata uygun arazinin bulunmaması ve köylerin “*vahamet-i havası*”nın yani yaşam koşullarının uygun olmaması birçok muhacir ölümüne dolayısıyla da köylerin lağvedilmesine yol açmıştı²⁷⁵.

Muhacirlerin kırsalda iskânı sürecinde yapılan yanlışlardan biri de bazı muhacir köylerinin ormanların dâhiline bazılarının da ormanların civarına kurulmuş olmasıydı. Aslında muhacirlerin ormanlara hem civar arazide iskân edilmemesi

²⁷⁴ BOA, DH. MKT. , 1804/70, 21 Cemaziyelahir 1308 [1 Şubat 1891].

²⁷⁵ Bu veriler Mihaliç'e iskân edilen muhacirlerin yol açtığı güvenlik problemlerini araştırmak üzere gelen bir memurun hazırladığı istatistikten alınmıştır. BOA, Y. MTV. , 63/108, 20 Zilkade 1309 [16 Haziran 1892]. Maalesef doğrudan muhacirlerin sorunlarını ve iskân süreciyle ilgili problemlerini ele alan bir istatistiğe rastlanmamıştır. Bu tarz bir istatistik şayet mevcut olsaydı benzer hadiselerin çok daha fazla olduğunu göreceğimiz muhtemeldir.

gerekiyordu²⁷⁶. Fakat kimi zaman yeterli arazi bulunamaması, kimi zaman iskân sürecini yürütenlerin bu hususu göz ardı etmeleri nedeniyle ormanlara yakın alanlarda muhacirlerin iskân edilmesinin önü alınamadı. 1892'ye gelindiğinde Bursa sancağı dâhilinde 74, Hüdavendigâr vilayeti dâhilinde 169 muhacir köyünün ormanların dâhiline veya ormanların civarına kurulduğu tespit edildi²⁷⁷.

Muhacir köylerinin ormanlarla iç içe kurulmuş olması birtakım sorunları da beraberinde getirdi. Bu mahzurlardan ilki insanoğlunun yaşam alanının ormanla iç içe olmasından kaynaklı kazaen çıkan yangınların yaşanmasıydı. Bu durum ormanların ve de muhacirlerin ciddi anlamda zarar görmesine neden olmaktaydı. Örneğin; Mihaliç kazası dâhilindeki Arap Çiftliği adlı mevkinin ormana yakın kısmına Çerkes muhacirler iskân edilmişti. Yaşanan bir orman yangını felaketi neticesinde ormanda bulunan ağaçlar yandığı gibi muhacirlerin evleri ve zahireleri de büyük zarar görmüştü²⁷⁸. Muhacir iskân edilen diğer bölgelerde de durum farklı değildi. Ordu'da iskân edildikleri hâlde oradan ayrılarak Düzce'de ormanlık alana yerleşmeye çalışan muhacirlerin bir ayda tam on yedi defa yangın çıkarmaları durumun vahametini ortaya koymaya yetecek nitelikteydi²⁷⁹.

²⁷⁶ Muhacir iskân sürecinde çıkartılan talimatnamelerde, iskân sürecini yürütenlere bu hususa dikkat etmeleri yönünde direktif verilmişti. Bkz. BOA, Y. PRK. DH. , 2/93, 29 Zilhicce 1305 [6 Eylül 1888]; Gurulkan v. dğr. , *a.g.e.* , s. 155.

²⁷⁷ BOA, Y. PRK. OMZ. , 1/40, 10 Receb 1309 [9 Şubat 1892].

²⁷⁸ BOA, DH. MKT. , 2247/101, 11 Cemaziyelevvel 1317 [17 Eylül 1899].

²⁷⁹ BOA, DH. MKT. , 2587/22, 3 Zilkade 1319 [11 Şubat 1902]; Gurulkan v. dğr. , *a.g.e.* , s. 194-197.

Muhacirlerin ormanla hem civar arazide iskân edilmesinin ortaya çıkardığı ikinci mahzur, yeterli tarım arazisi olmayan muhacirlerin bilinçli bir şekilde ormanları yakarak kendilerine tarım arazisi açmaya çalışmaları oldu. Aslında bu muhacirlerin gelişiyile ortaya çıkan bir durum değildi. Daha öncesinde yerli ahaliden çiftçilerin benzer yöntemle kendilerine tarım arazisi açmaya çalıştıkları vakiydi²⁸⁰. Modern tarım teknikleri neticesinde üretimin kolaylaşması, artan nüfusun ortaya çıkardığı talep ve çiftçinin daha karlı olan sanayi tarımına olan rağbeti gerek muhacirleri gerekse yerli ahaliyi yeni tarım arazileri aramaya sevk etti, bu da orman varlığının zarar görmesine yol açtı²⁸¹.

Babıali, bu şartlar dâhilinde muhacir köylerinin konumunun tespiti ve planlı yerleşme hususunda yapılan mevzubahis yanlışları düzeltecek bazı tedbirler almak zorunda kaldı²⁸². Dâhiliye Nezareti, benzer hataları tekrarlamamak adına 1891'den

²⁸⁰ BOA, A. MKT. UM. , 121/86, 23 Receb 1269 [2 Mayıs 1853]; Eftal Şükrü Batmaz-Bekir Koç-İsmail Çetinkaya (yay. haz.), *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler-I*, Orman Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 173; Özkan Keskin, *Orman ve Ma'âdin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 133.

²⁸¹ Mağmumi, Bursa'dan Atranos'a yaptığı seyahat sırasında gördüğü manzarayı tasvir ederken bu durumu teyit eden bilgiler vermektedir. Mağmumi, asırlık çam ağaçlarının sırf tarla açmak için yakıldığını gördüğünde oldukça şaşırılmıştır. Mağmumi, *a.g.e.* , s. 72-73.

²⁸² Bu tedbirlerin alınmasında etkili olan bir diğer unsurun 1890'dan sonra başlayan kolera salgını olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bursa ve civarında yaşanan kolera salgını hakkında bkz. Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 2011, s. 213-241.

itibaren vilayetten yeni kurulacak olan köylerin haritalarını 2 nüsha hâlinde çizdirmesini ve bunlardan birini nezarete göndermesi gerektiğini bildirdi. Böylece standart teknik esaslar çerçevesinde köylerin nizami bir şekilde inşa edilmesine çalışılacaktı²⁸³.

Bu karardan sonra kurulan köylerin - en azından kâğıt üzerinde - daha düzenli ve tertipli inşa edildiği ve de konumlarının doğru tespit edildiği söylenebilir. Pazarköy’de kurulan Hamza Ali köyünün inşası sırasında tanzim edilen bir harita ve keşif raporu bu hususta bize önemli veriler sunmaktadır. Bu rapora göre bir köyün kuruluş aşamaları şu şekilde cereyan etmekteydi: Vilayet yönetimi, yeni kurulacak muhacir köylerinin arazisinin keşfi ve haritasının tanzimi için bir kondüktör (mühendis) görevlendirilmekteydi. Bu kondüktör muhacirlere tahsis edilen araziye gitmekte, muhacirlerin temsilcileri ve varsa onlara tahsis edilen araziyle ilişkisi olan şahıs, vakıf temsilcileriyle bir araya gelerek köyün hudutlarını, altyapı ve üstyapıyla ilgili detaylarını ve muhacirlere dağıtılacak arazinin miktarını tayin etmekteydi²⁸⁴.

Bu süreçlerin sağlıklı işleyip işlemediğini veya ne kadar denetlendiğini tespit etmek güçtür. Ancak alınan tedbirlerin sürece bir işlerlik kazandırdığı açıktır. Şöyle ki vilayet yönetimi muhacirlerin iskânı, arazilerin tespit ve tahdit edilmesinin yani yukarıda bahsi geçen keşif raporunun düzenlenmesinin ardından köye verilecek isim teklifiyle birlikte muhtar ve imam mühürlerinin verilmesi, yani köyün resmiyet kazanması hususunda Dâhiliye Nezaretine başvuruda bulunmaktaydı. Dâhiliye

²⁸³ BOA, DH. MKT. , 1833/109, 9 Şevval 1308 [18 Mayıs 1891].

²⁸⁴ BOA, Y. MTV. , 205/91, 18 Rabiulahir 1318 [15 Ağustos 1900]. Söz konusu keşif raporu ve harita için bkz. **Ek-19-20**.

Nezareti de bu talebi Şura-yı Devlete iletmekteydi. Şurâ-yı Devlet eğer onaylarsa bir iradeyle Maliye Nezareti, Defter-i Hakani Nezareti, Muhacirîn Komisyonu ve Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesine köyle ilgili gerekli bilgiler verilmekte ve muhacirlerin tam anlamıyla vatandaşlık süreci başlamaktaydı.

Babıalı'nın bu süreçte doğrudan denetlediği tek husus iskân birimlerine isim verme mevzusuydu. Muhacir iskân birimleri isimlendirilirken kurulacak olan mahalle veya köye ait mahallin ya halk arasında bilinen nam-ı kadimi ya da padişaha duyulan şükran ve övgüyü vurgulayan isimler tercih edildi. Zaman zaman muhacirler köylerine “*Sultan Korkut*”, “*Sultan Cem*” gibi rutinin dışına çıkan belki birazda milliyetçi figürler içeren isimlerin verilmesini talep ettilerse de bu talepleri kabul görmedi ve köylerin isimleri Babıalı'ce değiştirildi. Bu köylere Sultan Korkut yerine “*Sultaniye*”, Sultan Cem yerine de “*Mamüretülhamidiye*” isimleri verildi²⁸⁵.

Muhacir köylerinin ormanlarla iç içe geçmiş hâli bu hususta bazı özel tedbirlerin alınmasını zaruri kıldı. Pek tabii ormanları korunmasıyla ilgili alınan tedbirlerin tek sebebi muhacirler değildi. Ormanların ülkenin kalkınmasına yapacağı katkının daha anlaşılır hâle gelmesi Tanzimat'tan sonra bu alanda da bazı reform girişimlerinin yapılmasına yol açmıştı. Bu reformlardan en önemlisi 1870 tarihinde kabul edilen orman nizamnamesiydi²⁸⁶. Bu nizamnamenin kabulü sonrasında vilayetlerde orman idareleri oluşturulmuş, bu çerçevede Hüdavendigâr Vilayeti

²⁸⁵ BOA, ŞD. 2578/4, 11 Rabiulevvel 1309 [15 Ekim 1891], BOA, ŞD. , 2578/17, 19 Safer 1309 [24 Eylül 1891].

²⁸⁶ Bu nizamname için bkz. Bekir Koç, “1870 Orman Nizamnâmesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 24 (37), 2005, s. 231-257.

merkezinde de 1875'ten itibaren vilayet orman müfettişı, orman müfettiş-i sâîsî, orman müfettiş-i sâî vekili ve üç kâtipten oluşan bir orman idaresi faaliyet göstermeye başlamıştı. Vilayet merkezindeki teşkilatın yanı sıra Bursa sancağında da bir orman kolcusu görev yapmaktaydı²⁸⁷.

Bu teşkilatta yer alan personel sayısı yıldan yıla arttı. 1892'de Hüdavendigâr, Aydın ve Kastamonu vilayetlerindeki orman idareleri bünyesine orman ve maden mühendisleri atanmaya başlandı ki böylece daha profesyonel şekilde ormanların idare ve muhafaza edilmesine çalışıldı²⁸⁸. 1893'te Orman ve Maadin Nezaretinin kurulmasına müteakip vilayet merkezinde bulunan orman idaresinin teşkilatının genişletilmesinin (orman müfettişı, orman müfettişı muavini, maden mühendisi ve başkâtipten) yanı sıra Bursa sancağı dâhilindeki tüm kazalarda birer orman memuru görevlendirildi²⁸⁹. Fakat orman idaresi bünyesinde görev yapan personel sayısı ihtiyaca cevap verebilecek sayıya ulaşamadı. Öyle ki 1908'e gelindiğinde vilayet dâhilindeki 1.160.977 hektarlık orman arazisinin idare ve muhafazası hususunda yalnızca 146 orman memuru görevliydi²⁹⁰.

Esasen idarenin zaman zaman vilayet gazetesinde ormanların öneminden ve gereksiz ağaç kesiminin zararlarından bahseden yazılar yayınlanması dışında aldığı

²⁸⁷ Söz konusu kolcu, o dönemki idari yapılanma içerisinde Bursa Sancağına bağlı olan fakat daha sonra Ertuğrul Sancağına bağlanan İnegöl Kazasında görev yapmaktaydı. *HVS*, Def'a: 4, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1290 [M. 1875-1876], s. 50, 60.

²⁸⁸ Keskin, *a.g.t.* , s. 52.

²⁸⁹ *HVS*, Def'a: 12, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1301 [M. 1883-1884], s. 140, 154, 155, 157, 162.

²⁹⁰ *HVS*, Def'a: 34, s. 77.

esaslı başka bir tedbir de yoktu²⁹¹. Bu şartlar dâhilinde yaklaşık yirmi beş yıllık bir periyotta Bursa sancağındaki orman varlığının % 38 oranında azalması durumun ciddiyetini ortaya koymaktaydı²⁹².

B. Göç ve Güvenlik

Muhacir iskân sürecinde muhacirlerin gelişiyile birlikte cinayet, hırsızlık, gasp, sınır tecavüzü gibi kamu düzenini tehdit eden suçlarda yaşanan artış nedeniyle yerli ahali ile muhacirler arasında sıkıntılar yaşandı. Bu hususta sık sık yerli ahaliden Babıali'ye, özellikle de Çerkes muhacirlerden bahisle, çok sayıda şikâyet başvurusu yapıldı. Bu başvuruların ardı arkasının kesilmemesi Babıali'nin 1892'de konu hakkında bir soruşturma başlatmasına sebep oldu. Soruşturmayı yürütmek üzere “*Sadaret Mektubî Kalemi Baş Kâtibi*” Sadık Bey görevlendirildi. Sadık Bey, Mihaliç, Bandırma ve İzmit dolaylarında etraflıca bir araştırma yaptı ve araştırmanın sonuçlarını bir rapor hâlinde Babıali'ye sundu²⁹³.

Sadık Bey'in raporunda yer alan değerlendirmeler, yaşanan güvenlik problemlerinin geri planındaki sebepleri açık bir şekilde tasvir etmekteydi. Rapora

²⁹¹ *Hüdavendigâr Vilayet Gazetesi*, S. 1604, Matbaa-i Vilayet, Bursa, 27 Safer 1312 [30 Ağustos 1894], s. 3.

²⁹² H. 1301 [M. 1883-1884] tarihli salnamede Bursa Sancağındaki orman varlığı 7.699.740 dönüm olarak gösterilmiştir ki bu da 769.974 hektara tekabül etmektedir. H. 1325 [M. 1907-1908] tarihli salnamede bu rakam 474.540 hektara düşmüş gözükmemektedir. Bu da Bursa Sancağındaki orman varlığının yaklaşık % 38 oranında azaldığını göstermektedir. Bkz. *HVS*, Def'a: 12, s. 312-316; *HVS*, Def'a: 34, s. 76.

²⁹³ BOA, Y. MTV. , 63/108, 20 Zilkade 1309 [16 Haziran 1892].

göre bölgede güvenlik problemlerinin ortaya çıkması gayet doğaldı. Zira yoğun bir şekilde muhacir iskân edilen Batı Anadolu bölgesinde iskân sürecinin sağlıklı bir şekilde yürütüldüğünü söylemek güçtü. Öyle ki iskân edilen muhacirlerin tamamına yeteri miktarda arazi dağıtıldığını iddia etmek yalnızca kâğıt üzerinde mümkündü. Arazi dağıtım işini yürüten görevliler bir an evvel süreci tamamlamak endişesiyle muhacirlere kimi yerde az kimi yerde fazla arazi dağıtımını yapmıştı. Bununla birlikte tüm muhacirlere, verimlilik esas alındığı zaman, aynı evsafa arazi verilememişti. Bu durum arazisini yeterli görmeyen veya verimsiz bulan muhacirlerin kendilerine verilen araziye terk ederek peyderpey başka yerlere gitmelerine yol açtı. Pek tabii bu ikinci göç hareketi sonucunda istediğini bulamayan ve de geçimlerini temin hususunda sıkıntıya düşen muhacirler hayatta kalmak için hırsızlık, gasp gibi yasadışı yollara tevessül etti.

Esasen arazi dağıtımını muhacirler için tek başına yeni bir hayata başlamak için yeterli bir tedbir değildi. İskân politikasının temelinde tarımdan elde edilen gelirleri artırma düşünce vardı. Bu nedenle göç ettikleri yerlerde geçimlerini tüccarlık, esnafılık, memurluk gibi işlerle kazananların bir kısmı da köylerde iskân edilmişti. Bu durum hâliyle dağıtılan toprakların işlenmesinin önünde önemli bir engel teşkil etti; muhacirlerin bir kısmı toprağı işlemede başarısız oldu.

Çözüm arayışına giren muhacirlerden bazıları arazisini terk ederek şehir merkezine göç etti. Daha önce memuriyette bulunanlar ise vasıflarına uygun iş verilmesi talebiyle Babıalı'ye başvuruda bulundu. Pek tabii Babıalı'nın muhacirlerden gelen iş taleplerinin tamamını olumlu karşılaması mümkün değildi. Muhacirlerden şehir merkezlerine gidip yeni bir hayata başlamayı başarabilenler

veyahut devlet tarafından mesleklerine uygun iş verilenler haricindekiler geçimlerini temin için yine yasadışı yollara başvurmak zorunda kaldı²⁹⁴.

Sadık Bey'in hazırlamış olduğu raporda, güvenlik problemlerinin geri planında yatan sebeplerin tespiti haricinde, dikkat çeken diğer nokta muhacirlerden kaynaklı resmî kayıtlara geçen suçlarla ilgili düzenlemiş bir istatistiğe yer verilmiş olmasıydı. Sadık Bey yerel idarecilerle görüşüp konuyla ilgili etraflıca bilgi edindikten sonra Mihaliç, Bandırma ve İzmit'te muhacir iskân edilen tüm mahalle ve köylerdeki suçlarla ilgili bir istatistik düzenlemişti. Söz konusu istatistik, son bir yıl içerisinde (H.1307-M.1889/1890) ilgili yerlerdeki tüm vukuatı detaylı şekilde ortaya koymaktaydı.

Söz konusu istatistiğe göre Bursa Sancağına bağlı Mihaliç'te bir yıl içerisinde muhacirlerin yol açtığı vukuata bağlı olarak mahkemeye intikal eden dava sayısı 113'tü. Bu davaların 66'sı karara bağlanmıştı, 47'si ise devam etmekteydi. İstatistikte yer alan suçlar; *"darp, gasp, itale-i lisan (kötü söz söyleme/küfür), hakaret, hırsızlık, yaralama, silah kullanma, cinayet, sahte para basma, muhill-i namus (tecavüz/sarkıntılık vb.), izinsiz bir başkasının arazisine girme veya el koyma,*

²⁹⁴ 93 muhacirlerinin eğitim durumu ve bir meslek sahibi olma oranı Kırım ve Kafkas muhacirlerinden çok daha üst düzeydi. Ama Sadık Bey'in değerlendirmelerinde de yer verildiği üzere devlet memuriyetine atanmak kolay değildi. Bu zorluğu aşmak isteyen muhacirler bazı pratik çözümler üretmek zorunda kaldılar. Örneğin Şumnu muhaciri Mehmet Efendi iskânın ardından hem Bursa Belediyesi'nde hem de Bursa Ziraat Bankası şubesinde gönüllü olarak hizmet etmeye başladı. Bir müddet çalıştıktan sonra gönüllü hizmetini referans göstererek daimi olarak memuriyete atanmak için başvuruda bulundu. BOA, BEO. , 876/65632, 27 Cemaziyelahir 1314 [3 Aralık 1896].

ağaç kesme, umumi edebe aykırı fiillerde bulunma, görev başındaki memura itaatsizlik, kanuna riayet etmeme, ızzar (bir şekilde başkasının malına zarar verme) ve tütün saklamak” nev’inden suçlardı. Bu suçlar içerisinde diğerlerine göre sayıca önde olanlar hırsızlık ve darp suçlarıydı. En ağır olarak nitelendirebilecek suç cinayetti ki onun da sayısı yalnızca üçtü²⁹⁵.

Sadık Bey raporunda, söz konusu istatistikle ilgili, suç oranının yüksek veya düşük seviyede olduğunu belirten herhangi bir değerlendirme yapmamıştı. Ancak alınan tedbirlerle asayişin kontrol altına alındığı ve iskân sürecinin ilk yıllarına göre durumun daha iyi olduğunu belirtmekteydi. Bu da istatistikte verilen suç oranlarının makul bir düzeyde olduğunu göstermekteydi. Her ne kadar mukayese imkânına sahip olmasak da, toplum yaşantısı içerisinde yerli ahalinin de benzer suçlarla benzer oranda muhatap olabileceği aşikârdı. Kaldı ki Mihaliç’te iskân edilen muhacirlerin sayısı aynı istatistikte 21.360 olarak verilmişti. Bu rakam Mihaliç’in o tarihteki nüfus istatistiğiyle birlikte değerlendirildiğinde, muhacirlerin nüfusun %66’sını oluşturduğu görülmekteydi. Yani muhacirlerden kaynaklı suçların yerli ahaliden kaynaklı suçlardan daha fazla dikkat çekmesi gayet doğaldı.

Sadık Bey’in değerlendirmelerine göre Çerkezlerin durumu diğer muhacirlerden farklıydı. Devlet, geçimlerini temin noktasında elinden gelen tüm imkânları seferber etse dahi Çerkes muhacirlerden bir kısmının dağda bayırda gezip dolaşma hevesini kıramayacaktı. Sadık Bey, Çerkezlerle ilgili değerlendirmelerinde Babıalı’nın Çerkezlerle yönelik aldığı idari bir tedbiri de eleştirmekteydi. Buna göre Babıalı, Çerkes muhacirlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde görev yapan

²⁹⁵ Söz konusu istatistiğin Mihaliç’le ilgili kısmı için bkz. **Ek-21**.

memurları Çerkezler arasından seçmeyi ve böylece onları daha rahat kontrol altında tutmayı denemişti. Bu tedbir başlangıçta, en azından kalıcı iskân süreci tamamlanana kadar, işe yaramıştı. Fakat kalıcı iskân sürecinden sonra da memurların yine Çerkezler arasından seçimi usulüne devam edilmesi beraberinde birtakım sorunları getirmişti. Özellikle bazı zabıta ve kaymakamların, yasadışı yollarla işgal eden Çerkezlerle işbirliği yaparak görevlerini suiistimal ettiklerine dair söylentiler ayyuka çıkmıştı. Sadık Bey bu memurların becayişle yer değiştirmeleri gerektiğini savunmaktaydı²⁹⁶.

Sadık Bey'in hazırlamış olduğu bu rapor, muhacir iskân sürecinde yaşanan güvenlik problemlerinin yanı sıra muhacirlerin iskân sürecinde karşılaştıkları güçlükler hakkında da önemli bir referanstı. Rapor, her ne kadar Mihaliç, Bandırma ve İzmit'ten elde edilen veriler doğrultusunda hazırlanmış mikro düzeyde bir değerlendirmeyi ihtiva etse de, rahatlıkla muhacir iskân edilen diğer iskân birimleri için makro düzeyde bir genellemeye zemin hazırlar nitelikteydi. Özellikle muhacirlere arazi dağıtımı sırasında yaşanan usulsüzlükler, Sadık Bey'in tespit edip belki söylemekten çekindiği rüşvet ve adam kayırma hadiseleri muhacir iskân edilen her yerde yerli ahali ile muhacirleri çoğu zaman karşı karşıya getirmişti.

Bursa sancağında, Sadık Bey'in raporunu hazırladığı 1892'den incelediğimiz dönemin sonuna değin arşiv kayıtlarına göre muhacirlerden kaynaklı suçlar

²⁹⁶Sadık Bey'in Çerkes kaymakam meselesine dair tespiti oldukça önemlidir. Zira Çerkes kaymakam olgusu özellikle Batı Anadolu'da halk nazarında kötü bir figür hâline dönüşmüştür. Bunun en güzel yansıması da Halil Efe'nin elinden çakır gözlü Gülsüm'ü alan Çerkes kaymakamın hikâyesini anlatan Çökertme adlı ünlü türküde görülmektedir.

nedeniyle şikâyet ve de soruşturmaya konu olan mühim bir mevzu yaşanmadı. Bununla birlikte zaman zaman yerli ahali ile muhacirler arasında, zaman zaman da muhacirlerin kendi aralarında arazi meselesi nedeniyle yaşanan hadiseler ise hiç eksik olmadı. İskân sürecinin başından itibaren yaşanan bu hadiseler çoğu zaman ölümlü ve yaralamalı tartışmalara sahne oldu.

Bu hadiselerin geri planında farklı sebepler bulunmaktaydı. Birinci sebep, iskân memurlarının ve yerel idarecilerin muhacirlere arazi dağıtımı sırasındaki keyfî uygulamalarıydı. Örneğin; Mihaliç'te Mösyö Lorenzo'ya ait Bey köyündeki çiftliğe kaymakamın talimatıyla muhacirlerin iskân edilmesi kararlaştırılmıştı. Mösyö Lorenzo, bu müdahalelere karşı tedbir alınmasını vilayetten defaatle talep etmesine rağmen bir sonuç alamamış, en nihayetinde muhacirlerin araziye müdahalesini engellemeye çalışan çiftlik korucusu ile muhacirler arasında yaşanan arbedede çiftlik korucusu muhacirlerce öldürülmüştü²⁹⁷.

İkinci sebep, iskân memurlarının ve yerel idarecilerin rüşvet alma ve adam kayırma girişimleriydi. Özellikle rüşvet meselesi önemli bir sıkıntıydı. Muhacirlerin

²⁹⁷ BOA, DH. MKT. , 1397/19, 8 Cemaziyelevvel 1304 [2 Şubat 1887]. Bu hususta örnekler çoğaltılabilir: Mihaliç'te Ağa Bey adlı bir kişinin uhdesinde bulunan “*Dunba*” çiftliğinin arazisine kaymakamın talimatıyla “*Rahova*” muhacirleri iskân edilmişti. Ağa Bey müteaddit defalar uyarmasına rağmen muhacirlerin iskânına engel olamamıştı. Ağa Bey bu durumdan Dâhiliye Nezaretini haberdar ettiği vakit muhacirlerin sabık kaymakamın aldığı yanlış bir kararla söz konusu çiftlik arazisine iskân edildikleri anlaşılmış ve neticesinde araziden çıkarılmaları kararlaştırılmıştı. BOA, DH. MKT. , 1633/74, 2 Zilkade 1306 [30 Haziran 1889].

para alınmadan iskân edilemeyeceği yaygın bir kanaat hâline gelmişti²⁹⁸. Bu hususta iskân edilmek üzere Pazarköy’e gönderilen Kazan muhacirlerinin durumu dikkat çekiciydi. Bu Muhacirler, “*hâlî*” vaziyetteki devlet arazisine yerleştirilecekleri yerde Ermenilerin yaşadığı Çengiler köyüne ait sahipli arazilere iskân edilmişti. Hâl böyle olunca köy ahalisi muhacirleri yerleştikleri araziden zorla çıkarmış, inşa ettikleri evleri de yıkmıştı. Durumdan şikâyetçi olan muhacirlerin perişan hâlleri Dâhiliye Nezaretine bildirilince soruşturma başlatıldı. Bu soruşturma neticesinde sabık Pazarköy kaymakamının, kaza dâhilinde muhacirlerin iskân edilebileceği 50.000 dönümden fazla atıl durumda arazi olduğu hâlde muhacirleri sahipli arazilere sevk ettiği, bir de bunun için muhacirlerden hane başına 300 kuruş rüşvet aldığı tespit edildi²⁹⁹. Pek tabii olan muhacirlere oldu; muhacirlerin soruşturma sırasında tespit edilen boş arazilere yerleştirilmesi kararlaştırıldı.

Bir diğer örnek Bursa’nın Şükranîye köyüne iskân edilen Rumeli muhacirlerinin durumuydu. Bu köye iskân edilen Rumeli muhacirleri, henüz göç etmedikleri hâlde 4.000 dönüm hâlî arazinin en güzel kısımlarının Bosna muhacirlerine verildiğini, kendilerine ise arazi tahsis edilmediğini bu sebeple mağdur olduklarını iddia etmekteydi. Şikâyet üzerine başlatılan soruşturma neticesinde, hakikaten köyde iskân edilmiş gibi gözüken on iki hane Bosna muhacirinden bir hanenin İstanbul’da diğer iki hanenin henüz Bosna’dan göç etmediği tespit edildi.

²⁹⁸ BOA, Y. MTV. , 89/116, 10 Kânunusani 1309 [22 Ocak 1894].

²⁹⁹ BOA, DH. MKT. , 2993/17, 26 Rabiulahir 1318 [23 Ağustos 1900].

Henüz göç etmemiş bu muhacirlere, şikâyetle bulunan muhacirlerin ifade ettiği üzere, mevzubahis arazilerin tahsis edildiği anlaşıldı³⁰⁰.

Üçüncü sebep, muhacirlere dağıtılan arazilerin sınırlarının netleştirilmesinde ve tapu senetlerinin dağıtılmasında bürokratik süreçlerin ağır bir şekilde işlemesiydi. Sadık Bey'in hazırladığı raporda da görüleceği üzere bir kısım muhacir köylerinde ahalinin tamamına tahsis edilen araziler, iskânın üzerinden epey süre geçmesine rağmen hane hane taksim edilmemiş, bir kısım köyde de taksimat gerçekleştirildiği hâlde halka tapuları verilmemişti. Hâl böyle olunca muhacirler kendilerine ait olduklarını iddia ettikleri arazileri, yerli ahalinin iddialarına ve müdahalelerine karşı resmî olarak savunamadılar. Bu da ciddi tartışmaların yaşanmasına sebep oldu.

Örneğin; Kirmasti kaza merkezi civarında bulunan “*Ekşi Karalık*” adlı hâlî arazinin kime ait olduğu hususunda kaza merkezinin yerli ahalisi ile Dere Mahallesi iskân edilen muhacirler arasında sürtüşme yaşandı. Konuyu araştırmak üzere Hüdavendigâr Vilayeti Vali Muavini Kirmasti'ye geldi. Kaza İdare Meclisi, Vali muavininin de katılımıyla meseleyi çözmek üzere toplandığı sırada Dere Mahallesi muhacirleri toplu hâlde bölgeye gitti. Bunu duyan yerli ahali telaşlandı ve karşılık vermek için harekete geçti. Kirmasti'den bölgeye gelen idareciler ve halktan bazıları olayları büyümeden yatıştırdılar. Dere Mahallesi muhtarı Salih ile provokatör olarak nitelendirilen Dilaver adında bir Çerkes muhaciri, Vali muavinin emriyle tutuklandı. Dilaver'in tutuklanmasına neden olan olay, durumu anlatmak için

³⁰⁰ BOA, DH. MKT. , 1290/73, 9 Şaban 1326 [6 Eylül 1908]. Rüşvet ve adam kayırma meselesiyle ilgili bir diğer örnek için bkz. BOA, DH. MKT. , 1816/55, 25 Receb 1308 [6 Mart 1891].

geldiği vilayetten kapı dışarı edilmesi sonrasında Muhtar Salih'e “işe başlayınız” diye telgraf çekmesiydi. Dilaver'in savunmasına göre Dere Mahallesi muhacirleri iskân yerlerinin belirlenmesine, haritaların tanzim edilmesine ve de “iskânın üzerinden neredeyse on beş sene geçmesine rağmen” söz konusu araziye ait tapularını alamamışlardı. Dilaver bu durumu daha evvel beş defa vilayete bildirmesine rağmen sonuç alamadıklarını da ifade etmekteydi. Dâhiliye Nezareti Muhtar Salih'i ve Dilaver'i haklı buldu ve serbest bırakılmalarını vilayete bildirdi. Muhtar Salih ve Dilaver'in serbest bırakılması, muhacirlerin mevzubahis hususta - her ne kadar sonrasında nasıl bir çözüm üretildiğini bilmesek de - haklı olduklarının bir göstergesiydi³⁰¹.

Esasen meselenin geri planında muhacirlere dağıtılan arazilerin statüsü bulunmaktaydı. Hâlî arazi olarak nitelendirilen bu araziler; üzerinde kimsenin tasarruf hakkı olmadığı, ziraat yapmadığı, şenlendirilmeyi bekleyen arazilerdi. Fakat bu arazilerin bir kısmı gayri resmi bir şekilde bulundukları bölgenin önde gelen isimleri tarafından, bir kısmı da ahali tarafından tasarruf edilmekteydi. Hâl böyle olunca muhacirlere söz konusu arazilerin dağıtılması veya sözde dağıtılan arazileri muhacirlerin sahiplenmeleri güçleşmekteydi³⁰². Muhacirlere dağıtılan ihtilafsız hâlî

³⁰¹ BOA, DH. MKT. , 2367/61, 3 Rabiulevvel 1318 [1 Temmuz 1900]; BOA, ŞD., 3013/48, 22 Zilkade 1319 [2 Mart 1902]; BOA, ŞD., 3015/7, 22 Rabiulahir 1320 [29 Temmuz 1902]; BOA, DH. MKT. , 641/35, 7 Zilkade 1320 [5 Şubat 1903]. Bu hususta bir diğer örnek için bkz. BOA, DH. MKT. , 1616/57, 14 Şevval 1306 [13 Haziran 1889].

³⁰² Örneğin; Kirmasti Kazasına muhacir iskân edileceği sırada “hâlî ve muattel” arazilerin tespiti yapıldı. Bu araziler muhacirlere dağıtımı, söz konusu arazilerin bir kısmının yörede sözü geçen itibarlı kimselere ait olması nedeniyle yapılamadı. Muhacirler durumdan

araziler ise genel itibariyle çok da ziraata elverişli olmayan arazilerdi. Bu nedenle arazi alamayan, aldığı arazi ziraata elverişli veya yeterli olmayan muhacirler ya cebren iskân edildikleri bölgenin civarında bulunan arazilere el koymaya çalıştılar ya da devletten yeni arazi talebinde bulunmak zorunda kaldılar. Bu da yerli ahali ile muhacirler arasında veya muhacirlerin kendi aralarında yaşadığı birtakım sürtüşmelere sebep oldu³⁰³.

Bu durumun yol açtığı en ciddi hadiselerden biri, “*Servi ve Karlova*” muhacirlerinin Bursa’ya iki saat mesafede bulunan “*Yörük Mezarlığı*” ve “*Kum Alanı*” adlı bölgelere yerleşmeleri neticesinde yaşandı. Bu bölgelerin civarında bulunan “*Vakıf ve Samanlı*” köyü ahalileri ile bu köylere ait arazilerde iskân edilen Filibe muhacirleri, Servi ve Karlova muhacirlerini söz konusu arazilerden çıkarmaya çalıştığı sırada başlayan tartışmada Servi ve Karlova muhacirlerinden bir kişi öldü ve on bir kişi yaralandı. Vilayet yönetimi olayların daha da büyümesini engellemek adına muhacirlerin söz konusu arazilerden kaldırılarak başka bir yerde iskân edilmelerine karar verdi³⁰⁴.

Dâhiliye Nezaretini haberdar etti. Dâhiliye Nezareti de vilayetten gerekli tedbirleri almasını istedi. BOA, DH. MKT. , 1436/106, 14 Zilkade 1304 [4 Ağustos 1887].

³⁰³ Hâlî arazi, esasen mirî araziden olup araziye tasarruf eden kişinin mirasçısı olmadan vefat etmesi neticesinde boş (mahlûl) kalan, diğer bir söylemle sahipsiz kalan yer demektir. Mahlûl kalan arazi mirî araziden ise devlete, vakıf arazisinden ise vakfa geri dönmekteydi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, (2. Baskı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 73.

³⁰⁴ BOA, DH. MKT. , 1613/34, 5 Şaban 1306 [6 Nisan 1889].

Bu olay muhacirler tarafından “*Mürüvvet gazetesine*” ihbar edilince Babialı konudan haberdar oldu ve ciddi bir soruşturma süreci başlatıldı. Teftiş-i Askerî Komisyonu üyelerinden Mirliya Ahmet Afif Paşa bölgeye gönderildi. Ahmet Afif Paşa, yaptığı araştırma neticesinde muhacirlerin aslında Yörük Mezarlığı ve Kumluk Alanı adlı bölgelere iskân edilmediklerini, peyderpey kendi başlarına bölgeye gelerek yerleştiklerini tespit etti. Paşanın sunduğu rapora istinaden, meselenin çözümü için Muhacirin Komisyonundan İskân-ı Muhacirin Memuru Muavini Muhlis Bey ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinden Miralay Hamit Bey bölgeye gönderildi. Bu memurlara, daha önceki süreçte söz konusu mahal ve yaşananlar hakkında bilgi sahibi olmaları amacıyla, vilayetle yapılan yazışmalardan yola çıkarak hazırlanan 8 maddelik bir de talimat verildi³⁰⁵.

Bu talimattan ve daha öncesinde yapılan yazışmalardan Servi ve Karlova muhacirlerinin Samanlı köyünde iskân edildiği anlaşılmaktaydı. Bu muhacirlere iskânları sırasında tartışma konusu olan Yörük Mezarlığı ve Kumluk Alanı adlı arazilerden 700 dönüm miktarı arazi tahsis edilmişti. Mevzubahis olay, bu arazinin muhacirlere dağıtılması ve tapu senetlerinin verilmesi konusunda geç kalınması nedeniyle yaşanmıştı³⁰⁶.

³⁰⁵ BOA, YA. RES. , 48/9, 13 Şevval 1306 [12 Haziran 1889].

³⁰⁶ BOA, DH. MKT. , 1578/44, 21 Rabiulahir 1306 [25 Aralık 1888]; BOA, DH. MKT. , 1573/30, 6 Rabiulahir 1306 [10 Aralık 1888]. Bu hususta örnekler çoğaltılabilir: Rusya’dan gelerek iskân edilmek üzere Kirmasti’ye gönderilen 20 hane Çerkes muhaciri Bostanlık Dere adlı bölgede iskân edildi. Bu bölgeye yakın olan Karapürçek Köyü ahalisi arazinin kendilerine ait olduğunu iddia edince taraflar arasında tartışma başladı. Bunun üzerine bölgeye sorunu çözmek üzere bir heyet gönderildi. Bu heyetin çalışmaları neticesinde

Göç ve güvenlik meselesine dair öne çıkan başlıklar bunlar olmakla birlikte bu konuda tüm bu başlıklardan azade dikkat çeken bir diğer husus daha bulunmaktaydı. Gerek muhacir iskân sürecinin ilk aşamasında gerekse iskândan sonraki yıllarda yerli ahali, sebepsiz yere zaman zaman muhacirleri taciz etmekten, iskânlarına mani olmaya çalışmaktan geri durmadı. Örneğin; Kirmasti kazasında teşkil edilen Selimiye Mahallesinde yaşayan muhacirler sekiz senedir ekip biçtikleri arazide her daim yerli ahali tarafından rahatsız edildiklerini, son hadisede yerli ahalinin silahlanmış vaziyette gelerek ürünlerini telef ettiklerinden bahisle şikâyetle bulunmuşlardı³⁰⁷. Benzer sebeple Bursa'ya bağlı Fethiye köyünde iskân edilen muhacirlerin arazisine yerli ahalinin müdahalesi neticesinde çıkan diğer bir hadisede bir kişi ölmüş ve birçok kişi de yaralanmıştı³⁰⁸. Hâsılı yerli ahalinin muhacirleri benimsemesi, muhacirlerin yerli ahaliye uyum sağlaması kolay olmadı.

arazinin bir kısmı Çerkes muhacirlere bir kısmı da Karapürçek Köyü ahalisine tahsis edildi. Fakat bu taksimat sırasında muhacirlere arazilerin tapusu yerine geçici bir ilmühaber verilince iki taraf arasında yeniden tartışma başladı; muhacirler söz konusu araziden çıkartılmaya çalışıldı. Muhacirlerden biri durumu Dâhiliye Nezaretine bildirerek kendilerine arazilerin tapusunun yanı sıra Bostanlık Dere civarında bulunan Kurugeçit ve Domuzdere'deki arazilerin verilmesini talep etti. BOA, DH. MKT. , 1616/57, 14 Şaban 1306 [15 Nisan 1889]. Yine bir diğer örnek için bkz. BOA, DH. MKT. , 1402/24, 5 Cemaziyelahir 1304 [1 Mart 1887].

³⁰⁷ BOA, DH. MKT. , 1632/91, 29 Şevval 1306 [28 Haziran 1889].

³⁰⁸ BOA, DH. MKT. , 1402/24, 5 Cemaziyelevvel 1304 [30 Ocak 1887].

C. Göç ve Ekonomi

Bursa, XV. yüzyılda İran'dan gelen ipek kervanlarının Batılı tüccarlarla buluşma noktası hâline gelmiş ve uluslararası bir ticaret merkezi hüviyetine kavuşmuştu. İpekçilik ve ipekli dokuma alanında kaydedilen başarı sermaye birikimi ve ticaret hacmi açısından Bursa'yı Anadolu şehirleri arasında ilk sıraya yükseltmişti³⁰⁹.

İpek sanayine bağlı bu sanayi ve ticaret potansiyeli XIX. yüzyılla birlikte farklı bir nitelik kazandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa'daki ipek sanayi daha mekanize bir hâle geldi. Maliyeti kısararak üretimi arttırmaya çalışan bir üretim mantığının ortaya çıkması, vasıfsız işçi istihdamı ve ücretli bir işgücü talebinin doğması, düşük bir düzeyde de olsa küresel ve kentsel pazarlara yönelik bir sürecinin gelişmesi, özel kişiler elinde biriken sermaye, parasal ilişkiler ve ticari zihniyetin topluma tesir etmesi gibi gelişmeler şehrin doğal, ticari ve tarihsel/toplumsal koşullarının Avrupa kapitalizmiyle buluşması sürecinde Bursa'yı önemli bir sanayi ve ticaret kentine dönüştürdü³¹⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bu gelişme sürecine muhacirlerin de önemli ölçüde katkısı oldu. Göç sürecinde tüm mal varlıklarını nakde dönüştüren muhacirlerin içerisinde oldukça büyük kapitale sahip muhacirler bulunmaktaydı. Bu muhacirler şehirdeki ticari ve sınai faaliyetlere dâhil olmak için çaba sarf ettiler. Öyle

³⁰⁹ Özer Ergenç, XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 223-230.

³¹⁰ Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 137.

ki muhacirlerin çabaları -belki de onlarla işbirliği yapmak isteyecek yerli tüccar ve sanayicileri haberdar etmek amacıyla- vilayet salnamesinde afişe edildi³¹¹.

Esasen aynı salnamede yerli ahaliye de devletten çok fazla medet ummadan girişimci bir ruhla hareket etmeleri ve fabrikalar açmaları salık verilmekteydi³¹². Bursa şehri, tarım dışı üretimin giderek azaldığı XIX. yüzyılda inorganik güçle çalışan ve çatısı altında çok sayıda işçi barındıran fabrika tarzı üretimin geliştiği nadir kentlerden biriydi. Bunların bir kısmı da yabancı yatırımcılar eliyle kurulmuştu³¹³. Hâsılı girişimci muhacirler için oldukça uygun bir atmosfer mevcuttu.

Babıali de muhacirlerin ekonomik potansiyelini açığa çıkarmak ve kullanmak arzusundaydı. Bunun en güzel örneklerinden biri bizzat II. Abdülhamit'in öncülüğünde gerçekleştirildi. II. Abdülhamit'in hediye ettiği 70.000 gül fidanı Bursa'ya gönderildi. Amaç Bursa'ya iskân edilen Bulgaristan muhacirlerinin gül sanayisi konusundaki deneyimlerinden istifade etmektir. Söz konusu gül fidanları Hazreti Emir civarındaki araziler ile “*Dobruca, Panayır, Gülisan, Soğanlı*” köylerine ait tarlalar da ve Bursa'nın bostanlarına dikildi. Bu fidanlardan yaklaşık 300 kıyye (400 kg.) kadar gül üretimi gerçekleştirildi. Bu güllerden Filibeli Hocaşade Hafız Efendi, Balmumcu Hafız Galip Efendi ve Attar Hacı Ali Bey marifetiyle gül yağı ve

³¹¹ HVS, Def'a: 12, s. 282-283.

³¹² HVS, Def'a: 12, s. 308-309.

³¹³ XIX. yüzyılda Bursa'da fabrikalaşma ve sermayenin sanayileşme süreciyle ilgili bkz. Kaygalak, *a.g.e.*, s. 139-150.

göl suyu üretildi. Bu başarı vilayet salnamesinde ilan edilerek gül üretimine katkı sağlayabilecek muhacirlere ve de yerli ahaliye işbirliği çağrısı yapıldı³¹⁴.

Yerel idareciler de imkânları nispetinde muhacirleri üretim sürecine dâhil etmek istediler. Bu bağlamda özellikle dokumacılık sektöründe muhacirlerin tecrübelerinden yararlanıldığı söylenebilir. Nitekim muhacirlerin gerek kendi başlarına gerekse ortak olmak suretiyle dokuma tezgâhları olarak küçük çaplı fabrikalar kurdukları vakıydı³¹⁵. Muhacirlerin bu konudaki maharetleri vilayet yönetiminin de dikkatini çekti. Muhacirlerin ıslahhane bünyesinde bulunan çocuklara dokumacılık eğitimi vermeleri ve aynı zamanda para kazanmaları sağlandı. Bu çerçevede Filibe ve Sofya muhacirleri ıslahhanede mevcut 26 tezgâh ile “şayak” adı verilen bir tür kaba kumaşın seri üretimini gerçekleştirdiler³¹⁶.

Tabii girişimci muhacirlerin önüne çıkan her fırsat paraya veya teknik altyapıya bağlı değildi. Muhacirlerin farklı bir kültür atmosferinden özellikle de Avrupa ile etkileşim içerisinde olan bir coğrafyadan gelmeleri pratikte rahatlıkla uygulanabilir birtakım deneyimlerini kullanmalarına fırsat tanıdı. Şöyle ki, Anadolu demiryolunun inşası sırasında Bursa’daki ecnebilerin, amelelerin, mühendislerin bir kısmı Bilecik üzerinden Eskişehir’e gitmişti. Bu kişilerden biri olan Muhacir Ali Efendi Bilecik’te çalışmaya gitmiş fakat başarılı olamamıştı. Ali Efendi tekrar gerisin geri Bursa’ya dönerken Bilecik’in Bursa yolu çıkışında bulunan en köhne, en harap

³¹⁴ HVS, Def’a: 12, 269-270.

³¹⁵ *Hüdavendigar Vilayet Gazetesi*, S.1671, Matbaa-i Vilayet, Bursa, 25 Receb 1319 [7 Kasım 1901], s. 1.

³¹⁶ HVS, Def’a: 12, s. 289-290.

hanı kiraladı. Ali Efendi bu hana “*Hotel des Etrangers*” yani “*Ecnebilerin Misafirhanesi*” adını verdi. Kısa süre içerisinde bu mekân yabancıların uğrak yeri, birbirlerini aradıkları bir mekân hâline geldi. Ali Efendi bu işten yüklü miktarda para kazandı ve zengin oldu³¹⁷.

Birkaç örnek etrafında muhacirlerin şehrin ekonomisine sağladıkları katkıyı tayin etmek elbette güçtür. Kaldı ki şehrin ekonomik büyüme sürecinde gerek işverenlerin gerekse işçilerin cinsiyet, yaş, köken gibi ayırt edici bilgilerine kaynak teşkil edebilecek verilere sahip değiliz. Burada vurgulanmak istenen husus, çok farklı bölgelerden göç eden ve neredeyse şehir nüfusunun yarıya yakını teşkil eden muhacirlerin mesleki deneyimlerini “*kuvveden fiile geçirme arzusunun*” yarattığı ekonomik hareketlilik. Üzümleriyle ünlü Mora’dan göç eden bir muhacirin meyhanecilik³¹⁸, Rusçuk’tan göç eden bir muhacirin “*muhacir arabasıyla*” taşımacılık³¹⁹, Yanbolu’dan göç eden bir muhacirin “*muhacir ayakkabısı*” üreterek ayakkabıcılık³²⁰ yapması gibi bireysel girişimler, yukarıda mevzubahis fabrika tarzı üretim tesislerinin faaliyetleriyle birlikte değerlendirildiğinde muhacirlerin şehrin ekonomik hayatına canlılık ve yenilik getirdiğini iddia etmek pek tabiidir.

Muhacirlerin ekonomik faaliyetlerin şehre yani mekâna doğrudan tesir ettiği bir diğer önemli husus kültürel etkileşimdi. Muhacirlerin gündelik hayat alışkanlıkları ekonomik faaliyetlerine de yön verdi. Bu durum aynı mekânı paylaşan

³¹⁷ *Bursa Gazetesi*, S. 124, Matbaa-i Emiri, Bursa, 20 Zilkade 1310 [5 Haziran 1893], s. 4.

³¹⁸ BOA, ŞD. , 1557/4, 17 Rabiulevvel 1311 [28 Eylül 1893].

³¹⁹ BŞS, C. 148, Kayıt No: 141, 9 Zilkade 1316 [21 Mart 1899].

³²⁰ BŞS, C. 148, Kayıt No: 380, 4 Zilkade 1317 [6 Mart 1900].

yerli ahalinin bazı tüketim alışkanlıklarının değişmesine yol açtı. Örneğin muhacirlerle birlikte gündelik hayata dâhil olan muhacir arabası³²¹ yerli ahali tarafından benimsenmiş ve kısa sürede şehir dâhilinde oldukça yaygın bir şekilde kullanılan bir ulaşım aracı hâline gelmişti. Öyle ki Bursa ve civarını gezen seyyahların ilgisini çeken hususların başında Rumeli’den göç eden muhacirlerce kullanılan bu arabalar gelmekteydi³²². Bir diğer örnek “*potur*” denilen üst kısmı geniş dizlerden aşağı doğru daralan bir çeşit pantolondur. Potur, Rumeli’ye özgü bir giyim aksesuarı iken kısa sürede halkın büyük bir bölümü tarafından tercih edilen bir aksesuar hâline gelmişti³²³. Yine muhacir ayakkabısı bu çerçevede değerlendirilebilir. Bir ayakkabıcı dükkânında çeşit ve kalite zenginliğine sahip

³²¹ Üstü ve yanları örtülü, dört tekerlekli, yaysız araba. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Güncel Sözlük*, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts, e.t. 13.07.2015.

³²² Hüseyin Mevsim (yay. haz.), *Bulgar Gözüyle Bursa*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 51; Ömer Subhi, *Hüdavendigâr Vilayetinde Bir Hafta Seyahat*, yay. haz. Nezaket Özdemir, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 59; Mehmed Ziya, *Bursa’dan Konya’ya Seyahat*, (2.Baskı), yay. haz. Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara, 2009, s. 28. Mehmed Ziya Bey, muhacir arabalarıyla ilgili tespitlerinde Rumeli’den gelen muhacirlerin Anadolu’daki ulaşımı rahatlatıldığını özellikle vurgulamaktadır.

³²³ *Bursa Coğrafyası: Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*, yay. haz. Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara, 2009, s. 157.

muhacir ayakkabılarını görmek yerli ahali için mümkündü ki muhtemelen yerli ahalinin ayakkabı tercihlerini belirlemede bu zenginlik etkili oldu³²⁴.

Muhacirlerle yerli ahali arasındaki kültürel etkileşimin en önemli yönü ise bu etkileşimin entelektüel boyutuydu: “*Gazete*”. Bursa’nın ilk özel gazetesi bir muhacir olan Murat Emirî Efendi tarafından çıkarıldı. Murat Emirî Efendi, Yunanistan’a bırakılan “*Yenişehir-i Fenâr*” bugünkü adıyla Larissa’dan 1880’li yılların başında Bursa’ya göç etmişti. Kitaplara olan merakı kitapçılıkla uğraşmasına ve aynı zamanda bir kütüphane kurmasına sebep oldu. Emirî Efendi bununla da yetinmeyerek bir matbaa açtı ve “*Bursa*” adında vilayetin ilk özel gazetesini çıkardı. Bu gazete arada kesintiler yaşanmış olsa da 1891’den 1921’e kadar yayın hayatını sürdürdü. Emirî Efendi, Bursa gazetesi kadar uzun soluklu olmasa da “*Fevâ'id*” ve “*Sanayi Risalesi*” adı altında iki de dergi yayınladı³²⁵.

³²⁴ Hacıoğlu Pazarcığı muhaciri Haffâf (ayakkabı satıcısı) Mehmet Ağa’nın terekasında erkek ve kadın ayakkabılarından müteşekkil muhacir ayakkabıları ve diğer ayakkabıların çeşit ve fiyatları hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bkz. BŞS, C. 107, Kayıt No: 12, 17 Cemaziyelevvel 1297 [27 Nisan 1880].

³²⁵ Murat Emirî Efendi’nin basın-yayın faaliyetleri ve Bursa basın tarihi hakkında bkz. Yücel Öztürk, *Bursa Basın Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa, 2012. Bursa’da özel bir gazete çıkarmak hususunda girişimde bulunan ilk kişi Murat Emirî Efendi değildi. Murat Emirî Efendi’den önce Mustafa adında bir Tırnova muhaciri Feraizci-zâde Matbaasında özel bir gazete çıkarmak için vilayete başvuruda bulunmuştu. Fakat Mustafa Efendi’nin talebi vilayet yönetimi tarafından reddedilmişti. BOA, DH. MKT. , 1551/110, 2 Safer 1306 [8 Ekim 1888].

Emirî Efendi matbaasında gazete ve dergi dışında Bursa'nın kültür hayatına katkısı olacağını düşündüğü kitap ve risaleleri de bastı. Hatta kütüphanesinde bulunan eski yazma eserleri girişine bir ön söz yazarak yayınladı ve bu eserleri kaybolmaktan kurtardı³²⁶. Emirî Efendi bu kitap ve risaleleri maddi bir kaygı gözetmeden paylaşmaktan da çekinmedi: Bir keresinde ıslahhanede bulunan çocukların yararlanması için 148 adet kitap ve risale ile 3 adet “*Mushaf-ı şerif*” hediye etmişti³²⁷.

Köylerde iskân edilen muhacirlerin ekonomik faaliyetleri doğal olarak tarım ve hayvancılık üzerine yoğunlaşmıştı. Bununla birlikte gerek tahsis edilen arazinin evsafı, gerekse zirai üretim için gerekli alet-edevat ve hayvan hususunda yeterli destek alamamaları sonucunda yaşanan sıkıntılar nedeniyle iskân sürecinin başında muhacirlerin ekonomik durumlarının iyi olduğunu söylemek güçtü. Fakat muhacirler kısa sürede zirai üretim hususunda önemli mesafe kat ettiler. Atıl durumda olan ve daha önce yalnızca hayvanların otlatılması amacıyla kullanılan “*taşlık ve çalılık arazileri*” arazileri ziraata elverişli hâle getirdiler. Bu arazilerde özellikle ipek böceği, keten, pamuk, afyon, pirinç, esrar, tütün, pirinç ve şeker pancarı üretimi gerçekleştirdiler³²⁸.

Muhacirlerin bu başarısının arkasında uyguladıkları modern tarım bilgi ve tekniklerinin katkısı büyüktü. 1889-1911 yılları arasında ülke genelinde tarımsal

³²⁶ İbrahim İmran Öztahtalı, “XIX. Yüzyıl Bursa Kültür Hayatında Önemli Bir Dönemeç: Fevâ'id”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (32), 2012, s. 271-272.

³²⁷ *Hüdavendigar Gazetesi*, S. 1630, Matbaa-i Vilayet, Bursa, 2 Ramazan 1312 [27 Şubat 1895], s.1.

³²⁸ HVS, Def'a: 12, s. 255.

üretimin % 63 oranında artmasının geri planında Balkanlardan Anadolu'ya göç eden muhacirlerin önemli payı vardı. Hatta demiryolu hattının geçtiği bölgelerde -ki muhacirlerin bir kısmı bu hatların güvenliği ve etrafında tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi maksadıyla bu hatlar istikametinde iskân edilmişti- tarımsal üretimin % 114 oranında arttığı tespit edilmişti³²⁹.

Bursa sancağına iskân edilen muhacirlerin ne kadarlık bir tarım arazisi meydana getirdiklerini gösteren verilere sahip değiliz. Bununla birlikte vilayet genelinde tarımsal üretim değerini yansıtan öşür gelirlerinin miktarını gösteren istatistikî veriler muhacirlerin ekonomiye katkısı hakkında fikir verebilecek düzeydedir. Vilayete ait öşür gelirleri 1879-1904 yılları arasında yani muhacir iskânının en yoğun olduğu dönemde her yıl yaklaşık 1,7 artış oranıyla 16,5 milyon kuruştan 44,3 milyon kuruşa çıkmıştı³³⁰. Böylesi bir artışın geri planında muhacirlerin iskânı sonrasında zirai üretime açılan arazi oranındaki artış ve mevzubahis tarım teknikleri ve bu bağlamda ürün gamındaki çeşitliliğin artmasının rolü önemli olsa gerektir.

Son olarak belirtmek gerekir ki Babıali, gerek şehir merkezinde iskân edilen muhacirlere gerekse de köylerde iskân edilen muhacirlere özellikle ekonomik girişimlerinin ve gelişimlerinin sağlıklı yönde ilerlemesi için birtakım muafiyetler tanıdı. Şehir merkezinde iskân edilen muhacirler iki yıl boyunca temettü vergisi

³²⁹ Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı; Osmanlıda İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 49-50.

³³⁰ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 38.

ödediler. Köylerde iskân edilen muhacirler ise üç sene boyunca öşür vergisinden muaf tutuldular. Muhacirlere vergi muafiyeti yanında askerlik hususunda da bazı muafiyetler tanındı; muhacirler savaş şartlarında göç etmişler ise on yıl, barış şartlarında göç etmişler ise altı yıl askerlikten muaf tutuldular³³¹.

D. Göç ve Aile

Göç ve iskân sürecinde göç yolculuğunun zahmeti, salgın hastalıklar, barınma ve iâşe sorunları nedeniyle önemli can kayıpları yaşandı; birçok aile dağıldı, birçoğu da tamamen yok oldu. Bu can kayıplarının büyük bir kısmı -elde kapsamlı bir istatistik bulunmamakla birlikte- muhtemel ki kadınlar ve çocuklardan oluşmaktaydı. Zira kadınlar ve çocuklar hem zorunlu göç sürecinde yaşanan zulmün odağında bulunmaları hem de fizikî yapıları itibariyle söz konusu sıkıntıların üstesinden gelmekte zorlanmaları nedeniyle daha şansızdı³³².

Bir şekilde hayatta kalmayı başararak iskân sürecine dâhil olan çocuklar için ciddi sıkıntılar mevcuttu. Bu sıkıntıların başında ebeveynlerinden birini veya her

³³¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya...*, s. 220-224.

³³² Gerek “*Kırım ve Kafkas Göçleri*” gerekse “*93 Muhacereti*” sırasında ölenlerin cinsiyetleri ve yaşları hakkında ayrıntılı bilgi veren herhangi bir istatistik bulunmamaktadır. Fakat kadın ve çocuklar, her dönemde göçün doğası gereği, göç edenlerin çoğunluğu oluşturmakta ve de göçten en çok zarar gören grubu teşkil etmektedir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin verilerine göre günümüzde mülteci, sığınmacı, vatansız, geri dönüş yapan ve ülke içinde yerinden edilen 36,4 milyon insanın yarısını çocuklar oluşturmaktadır. Yine aynı kurumun verilerine göre her mülteci grubunun yarısı kadınlar ve kız çocuklarından oluşturmaktadır. www.unchr.org.tr, e.t.12.02.2015.

ikisinin kaybederek “yetim” veya “öksüz” duruma düşen muhacir çocuklarının durumu gelmekteydi. Bu çocukların başıboş kalmalarının uzun vadede sosyal ve ekonomik problemleri, kısa vadede ise güvenlik problemlerini beraberinde getireceği aşikârdı.

Bu sıkıntılar en çok da “*Kırım ve Kafkas Göçleri*” sürecinde muhacirlerin yoğun şekilde iskân edildiği “*Niş ve Tuna*” vilayetlerinde hissedilmekteydi. Bu nedenle Niş Valisi Midhat Paşa’nın girişimleriyle özellikle kimsesiz muhacir çocuklarının barınması ve topluma kazandırılması için Osmanlı Devleti’nde ilk defa olarak 1863’te Niş’te bir “*ıslahhane*” açıldı. Niş ıslahhanesinin kurulması ve sonrasında elde edilen başarı, kısa süre içerisinde ıslahhanelerin sayısının artmasına sebep oldu. Balkanlarda iskân edilen muhacir çocukları için Rusçuk, Sofya, Bosna, Yanya, Edirne, Girit ve Selanik’te; Anadolu ve diğer bölgelerde iskân edilen muhacir çocukları için Bursa, İzmir, İstanbul, Sivas, Konya, Adana, Kastamonu, Kudüs, Şam, Halep ve Beyrut’ta ıslahhaneler açıldı³³³.

Islahhanelerle göçler arasındaki bu doğrudan ilişkiye rağmen ıslahhanelerde eğitim gören çocukların tamamının muhacir çocuklarından oluşmuyordu. Zira ıslahhanelerde kuruldukları vilayetin yerli ahalisinin kimsesiz, bakıma muhtaç ve fakir aile çocukları da himaye edildi. Yine dilencilik yapan veya serserilik eden çocuklar da kurumun çatısı altına toplandı³³⁴.

³³³ Bekir Koç, “Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 2007, s. 117-118.

³³⁴ Aynı yer.

Islahhanelerde muhacir çocukları hem himaye edildi hem de ıslahhanede verilen meslekî eğitimle bir meslek sahibi olmaları sağlandı. Her ne kadar kapsamlı bir müfredatı olmasa da verilen eğitimle çocuklara beş altı ay içerisinde belirli ölçülerde sanat öğretilbildi. Hatta bu durumu gören bazı aileler çocuklarını eğitim almaları için ıslahhaneye vermek istediler. Başlangıçta olumlu karşılanmayan bu talepler daha sonra anne ve babası sağ olan çocukların da ıslahhaneye kabul edilmesiyle sonuçlandı³³⁵.

Pek tabii bu çabaların ihtiyaca tamamıyla karşılık verdiğini söylemek güçtü. Özellikle ıslahhane giderlerine devletin doğrudan desteğinin olmaması bu kurumların işlerliğini zayıflattı. Zira ıslahhane giderleri, vilayet yönetimlerinin iyi niyetli girişimleri sonucunda elde edilen gelirler ve hayırseverlerden toplanan yardımlarla karşılanmaktaydı³³⁶.

³³⁵ Nesimi Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (1), 2007, s. 32. Islahhanelerin bu başarısı ve de halkın ıslahhanelere olan rağbeti ilerleyen yıllarda bazı düzenlemelerle kurumsallaşacak olan sanayi mekteplerinin dolayısıyla da sanat okullarının temelini teşkil etti. 1868 yılından itibaren ıslahhaneler bulundukları vilayetin “*Sanayi Mektebi*” olarak anılmaya başladılar. II. Abdülhamit döneminde ise “*Hamidiye Sanayi Mektepleri*” olarak isimlendirildiler. Mehmet Ali Yıldırım, “II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilâyât Sanayi Mektepleri Tertibatı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31 (52), 2012, s. 137.

³³⁶ Mehmet Ali Yıldırım, “Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi”, *Karadeniz Araştırmaları*, (37), 2013, s. 72.

Bu sorunun geri planındaki temel etken ıslahhaneler teşkil edilene kadar muhtaç durumdaki yetimlerin ihtiyaçlarını karşılama vazifesinin vakıflara yüklenmiş olmasıydı. Osmanlı toplum düzeninde mahalle ve köylerdeki avarız vakıfları, esnaf teşekküllerine ait esnaf sandıkları, yeniçerilerine ait orta sandıkları ve benzeri kuruluşlar, asli vazifelerinin yanı sıra ait oldukları topluluğun veya mensubu oldukları kuruluşların yetimlerine bakmayı da kendilerine görev saymışlardı³³⁷. Hâsılı ıslahhaneler kurulana dek muhtaç durumdaki çocukların ihtiyaçları vakıflar aracılığıyla karşılanmış, devlete bu hususta maddi bir külfet oluşmasının önüne geçilmişti.

Islahhane çatısı altında -gerek fizikî şartların yetersizliği gerekse de ailelerin tercihleri sebebiyle- toplanamayan yetimlerin hak ve hukukunun korunması ve sınırlı da olsa geçimlerini temin için “*Eytam Sandıkları*” kullanıldı. 1851’de kurulan ve kısa süre içerisinde taşrada da teşkilatlanan “*Eytam Nazırlığına*” bağlı olarak vilayetlerde “*Eytam Meclisleri*” ve bu meclisler gözetimde hizmet etmek üzere de “*Eytam Sandıkları*” vücuda getirildi. Eytam meclisleri, sandıkta toplanan yetimlere miras yoluyla intikal eden paraların müteşebbisler tarafından işletilmesini sağladı. Böylece yetim muhacir çocuklarına kısıtlı bir geçim kaynağı temin edilmiş oldu³³⁸.

³³⁷ Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14), 2006, s. 105.

³³⁸ Eytam sandıklarının tarihsel süreç içerisindeki rolü ve fonksiyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Mehmet Çanlı, “Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)”, *Türkler*, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 57-73. Bursa şer‘iye sicillerinde eytam sandıklarının işleyişiyle ilgili mahkeme kayıtlarına sıkça rastlanmaktadır. Bu konuda bir örnek vermek yerinde olacaktır: “*Bursa’nın Orhangazi mahallesinde iskân edilen Köstendil*

Bursa ıslahhanesi 1869 yılında açıldı. Islahhane giderleri için vilayet matbaası ile Uludağ'dan getirtilerek ipekhanelere belirli bir ücretle satılan “*Vefik Paşa Suyundan*” elde edilen gelirler tahsis edildi. Bu gelirlerin yanı sıra halktan toplanan yardımlar da ıslahhanenin giderleri için harcandı. Fakat 1884 yılına gelindiğinde ıslahhanenin kendisi muhtaç hâle geldi, eğitim alan çocuk sayısı ona düştü. Bunun üzerine Islahhane kapatılarak çocuklar Bursa memleket hastanesindeki bir odaya nakledildi³³⁹.

Islahhanenin 1884'te kapatılmasının üzerinde durmak gerekir. Zira 93 Muhaceretinin hemen sonrasında ıslahhanenin içinde bulunduğu bu vaziyet, hatırı sayılır miktarda muhacir iskân edilen Bursa Sancağında bakıma muhtaç veya kimsesiz muhacir çocukların neler yaşadığı sorusunu akla getirmektedir. Esasen kitlesel göç hareketinin başında özellikle kimsesiz kadın ve çocukların bakımsızlıktan öldükleri hatta cenazelerinin defnedilemediği resmi yazışmalara geçmişti. Bu soruna, ıslahhanenin de durumu göz önüne alındığında, kapsamlı bir çözüm bulunamadığı ortadaydı. Savaş ekonomisinin getirdiği sıkıntılar yüzünden

muhaciri Müftü-zâde Mehmet Efendi vefat etti. Veraseti nikâhlı eşi Hatice, annesi Elif, boşandığı eşi Ayşe'den olma kızı Ayşe, Hatice'den olma Abdülhamit ve Fatma'ya kaldı. Çocukların hissesi olan 7.000 kuruş, mahkemece çocuklara vasi tayin edilen, Hatice Hanım tarafından eytam sandığına yatırıldı. Bu 7.000 kuruş yaklaşık 24 aylık bir süre zarfında 2.000 kuruş gibi bir gelir elde edilmesini sağladı.” BŞS, C. 170, Kayıt No: 63, 13 Şaban 1303 [17 Mayıs 1886].

³³⁹ Bursa Islahhanesi 1886 yılında yeniden açıldı ve 1890 yılına kadar geçici mekânlarda hizmet verdi. 1889 yılı sonlarında Hamidiye Sanayi Mektebi adını alan ıslahhane, 1890 yılında kalıcı bir binaya kavuştu. Yıldırım, “Osmanlı Vilayetlerinde...” , s. 73, 75.

eytam sandıklarının da işlevlerini tam olarak yerine getirememesi “*müşkül durumdaki*” muhacirlerin farklı çözümler üretmesini zorunlu kıldı: “*İcâre Akdi.*”

İcâre Akdi, İslâm hukukunda kiralamak anlamında kullanılmaktaydı. Kiraya konu olan nesne bakımından icâre akdi; “*ayn icâresi*” ve “*insan icâresi*” şeklinde tasnif edilmişti. “*Ayn icâresi*”; “*gayrimenkul icâresi*”, “*urûz icâresi*” ve “*hayvan icâresi*” şeklinde üç başlık etrafında değerlendirilmekteydi yani taşınır veya taşınmaz malların kiralanmasıydı. “*İnsan icâresi*” ise insanın ortaya çıkardığı menfaat yani emek üzerine kurulan, iş görme borcu doğuran bir kiralama şekliydi. İnsan icâresi amel veya süre esası üzerine kurulmaktaydı³⁴⁰.

Kitle göçünü takip eden süreçte muhacirlerden bazıları yetim kalan çocuklarını icâre akdi çerçevesinde kiralama yoluna gitti. Bursa şer‘i mahkemesinde düzenlenen icâre kayıtlarına göre muhacirler yıllık olarak belirlenen bir ücret karşılığında reşit olana değin çocuklarını kiralyorlardı. Fakat belirtmek gerekir ki bu ücret oldukça düşük bir ücretti yani temsili bir rakamdı. Esas olan çocuğun bakımının kiraya verilen kişi tarafından sağlanmasıydı. Çocuğu kiralayan kişi, çocuğun ebeveynine vereceği ücret dışında, yine yıllık olarak belirlenen bir ücreti reşit olduğunda çocuğa teslim etmek üzere biriktirmeye mahkeme önünde teminat vermektedir. Böylece çocuk reşit olup akit süresi sona erdiğinde bir miktar toplu para elde etmiş olarak yeni hayatına başlayabiliyordu³⁴¹.

³⁴⁰ Ali Bardakoğlu, “İcâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXI, Ankara, 2000, s. 380.

³⁴¹ İcâre kaydına bir örnek vermek yerinde olacaktır: “*Bursa’nın Alaca Mescit mahallesinde yaşayan Mora Yenişehir muhaciri Fatma Hatun kızı Nesibe’yi Bursa’nın Silahtar Hatun*

Muhacirlerin icâre uygulamasına, 93 Harbi ile başlayan kitle göçünü takip eden süreçte başvurdıkları görülmektedir³⁴². Bu hususta mahkeme kayıtlarına yansıyan akitler haricinde gayri resmi olarak bu tarz anlaşmaların yapılmış olması ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır³⁴³.

İcâre akdi dışında çocuklarını karşılıksız olarak evlatlık veren muhacirler de vardı. Evlatlık verme uygulaması, incelediğimiz mahkeme kayıtlarına göre, icâre uygulaması kadar yaygın değildi. “İkrar” kaydı adı altında mahkeme kayıtlarına geçen evlatlık verme uygulamasında çocuğun velisi, mahkeme huzurunda çocuğunu

mahallesinde yaşayan Fatma Hatuna zaman sınırlaması olmaksızın yıllık otuz kuruşa kiraladı. Antlaşmaya göre kızı kiralayan Fatma Hatun söz konusu otuz kuruşun yirmi beş kuruşunun Nesibe'nin ihtiyaçlarına harcayacak, geriye kalan beş kuruşu ise Nesibe reşit olduğunda yedine vermek üzere biriktirecekti.” BŞS, C. 167, Kayıt No: 41, 6 Safer 1303 [14 Kasım 1885].

³⁴² BŞS, C. 96, Kayıt No: 179, 7 Rabiulahir 1296 [31 Mart 1879]; BŞS, C. 96, Kayıt No: 37, 21 Cemaziyelahir 1295 [22 Haziran 1878]; BŞS, C. 96, Kayıt No: 81, 25 Cemaziyelevvel 1295 [27 Mayıs 1878]; BŞS, C. 96, Kayıt No: 117, 12 Şevval 1296 [29 Eylül 1879], BŞS, C. 96, Kayıt No: 154, 20 Safer 1296 [13 Şubat 1879], BŞS, C. 105, Kayıt No: 151, 9 Safer 1297 [22 Ocak 1880], BŞS, C. 167, Kayıt No: 77, 16 Rabiulahir 1304 [12 Ocak 1887], BŞS, C. 167, Kayıt No: 41, 6 Safer 1303 [14 Kasım 1885]; BŞS, C. 169, Kayıt No: 77, 22 Muharrem 1302 [11 Kasım 1884]; BŞS, C. 168, Kayıt No: 184, 9 Muharrem 1302 [29 Ekim 1884].

³⁴³ İcâre uygulamasının Bursa'nın yerli halkı arasında göçler öncesinde de cari olduğu bilinmektedir. Bkz. Abdurrahman Kurt, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 555-556.

yedirmeye, içirmeye, giydirmeye muktedir olduğunu beyan eden kişiye çocuğunu hiçbir karşılık beklemeden vermeye razı olmaktaydı. Pek tabii icâre uygulamasında olduğu gibi bunda da mahkeme kayıtlarına yansımayan anlaşmaların olabileceği ihtimali dikkate alınmalıdır³⁴⁴.

Kiralama veya evlatlık verme dışında muhacir çocuklarının maruz kaldığı bir diğer hadise de “köleleştirme” uygulamasıydı. Kırım ve Kafkas göçleriyle gelen Çerkezler hür ve kölelerden oluşan toplumsal bir yapıya sahiptiler. Kafkasya’da iken köleleri üzerinde sıkı bir denetime sahip olan Çerkes yönetici sınıfının, kölelerin çocuklarını satma ve denetleme hakları vardı. Göç sürecinin ardından yerleşik ahaliyle bütünleşme sürecinde bu denetim kayboldu. Kıtık veya daha kötü olağandışı durumlar nedeniyle hür veya köle fark etmeksizin Çerkes çocuklar alınıp satılmaya başlandı. Göç sürecinin üzerinden yarım bir asır sonra bile Çerkes muhacirler arasında bu uygulamanın devam ettiği vakiydi³⁴⁵.

Kırım ve Kafkas göçleri sonucunda Bursa sancağına ilk iskân edilen muhacirlerin yanlarında cariyelerini de getirdikleri bilinmekteydi³⁴⁶. 93 Muhacereti ile Balkanlardan gelen muhacirler arasında önemli oranda Kafkas kökenli muhacirlerin olduğu göz önüne alınırsa benzer bir durumun bu muhacirler arasında da cari olması muhtemeldi. Bununla birlikte Bursa sancağında iskân edilen muhacirler arasında bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğunu tespit etmek güçtür.

³⁴⁴ BŞS, C. 96, Kayıt No: 154, 20 Safer 1296 [13 Şubat 1879].

³⁴⁵ Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, (2.Baskı), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 69-74.

³⁴⁶ Bkz. BOA, *ML. CRD. d.*, Defter No: 1870, 9 Safer 1280 [26 Temmuz 1863].

Yine de bu hususta, incelediğimiz şer‘iye sicillerinde sınırlı da olsa veri bulunmaktadır. Örneğin; Bursa’nın Murad-ı Sâni mahallesinde sakin Kavarna muhacirlerinden Rençber İzzet Bey’in mirasının paylaşımı konusunda yaşanan anlaşmazlıkla ilgili düzenlenen bir belgede, İzzet Bey’in mirasına konu olan mallar arasında altı yaşında Müslüman bir Çerkes kölenin olduğu görülmektedir³⁴⁷.

Pek tabii müşkül durumdaki tüm muhacirlerin evlatlık verme, kiralama, köleleştirme yoluyla çocuklarını başka bir aile yanına vermeye çalıştıklarını söylemek haksızlık olur. Tüm olumsuzluklara rağmen aileler genel olarak çocuklarına sahip çıktılar ve onların iâşesini bir şekilde temin etmeye çalıştılar. Ailesini tamamen kaybeden çocuklara da akrabaları veya göç ettikleri yerlerden gelen tanıdıkları sahip çıktı ve onların bakımını üstlendi. Hatta kendileri evlat edinen muhacirler dahi oldu: “*Kala-i Umurbey*” mahallesinde yaşayan Filibe muhaciri Eskici Mehmet Ağa, Büyük Camii civarında dolaşırken tahminen kırk günlük bir erkek çocuğu buldu. Mahkemeye müracaat ederek çocuğu evlat edindi ve çocuğun adını “*Hüdaverdi*” koydu³⁴⁸.

Kiralanan, evlatlık verilen veya köleleştirilen çocukların neredeyse tamamı kız çocuklarından oluşmaktaydı. Daha önce de ifade edildiği üzere göç sürecinden en çok etkilenen kız çocukları ve kadınlardı. Erkeklerin öldürülmesi veya esir alınmaları göç sürecine dâhil olan muhacirlerin önemli bir kısmının çocuklar, yaşlılar ve dul kadınlardan oluşmasına yol açmıştı. Bu kadınların bir kısmı gerek Kırım ve

³⁴⁷ BŞS, C. 169, Kayıt No: 46, 2 Zilkade 1301 [24 Ağustos 1884].

³⁴⁸ BŞS, C. 155, Kayıt No: 163, 10 Cemaziyelahir 1318 [5 Ekim 1900].

Kafkasya coğrafyasından gerekse Balkanlardan Müslümanların zorla yerinden edilmeleri sürecinde kötü muameleye ve tecavüze maruz kalmışlardı³⁴⁹.

Babıali, Kırım ve Kafkas göçleri sürecinde kimsesiz ve korunmaya muhtaç dul kadınlarla ilgili kurumsal anlamda özel bir tedbir almadı. Bu konuda ilk adım 93 Muhacereti sırasında atıldı. Babıali, bu kitle göçü esnasında İstanbul'da Muhacirin Komisyonuna bağlı çalışan “*Muhacirin Dul ve Eytâmhanesini*” faaliyete geçirdi. Fakat bu kurum yalnızca İstanbul'da bulunan kimsesiz ve korunmaya muhtaç kadın ve çocuk muhacirlere hizmet vermektedir. Bununla birlikte, muhacirin komisyonun göçlerin azalmasına paralel olarak lağvedilmesi üzerine bu kurum fonksiyonunu yitirmiş ve Temmuz 1894'te Dulhane'deki kadın ve çocuklar Darülaceze'ye nakledilmişti³⁵⁰.

Esasen Darülaceze'nin de kurulmasını zorunlu kılan sebeplerin başında 93 Muhacereti gelmekteydi. İstanbul'da gerek savaşın ülke sathında yarattığı ekonomik problemler gerekse muhacirlerin perişan hâlleri dilenciliği arttırmış, bakıma muhtaç insanlar sokak ortasında yaşamak zorunda kalmışlardı. Bu kötü gidişe dur demek isteyen II. Abdülhamit, şahsi girişimleriyle Darülaceze'nin kurulmasını sağlamıştı³⁵¹.

Bursa sancağına iskân edilen muhacirler arasında bulunan kimsesiz ve korunmaya muhtaç dul kadın ve çocukların iskân sürecinin başında yaşadıkları sıkıntılar daha önce sözü edildiği üzere ortadaydı. Bu durumdaki muhacirler iskân

³⁴⁹ McCarthy, *a.g.e.*, s. 36-37, 81-82, 93.

³⁵⁰ Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi*, Darülaceze Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 8-9.

³⁵¹ Nuran Yıldırım, *a.g.e.*, s. V.

bölgesinin hayırseverleri ve yerel idarecilerin gayretleriyle toplanan yardımlarla ve kendi emekleriyle hayata tutunmaya çalıştılar. Fakat gerek muhacirler gerekse diğer etkenlerle ciddi oranda artan nüfus iâşe, barınma sorunları yaşayanlar veyahut bakıma muhtaç olanlar hakkında bazı tedbirler alınmasını zorunlu kıldı. Bu bağlamda Bursa’da, Vali Mahmut Celaleddin Paşa’nın girişimleriyle 1891 yılında bir Darülaceze açılması için adım atıldı. Bursa Darülacezesi İstanbul dışında açılan ilk Darülaceze’ydi. Bu kurumun inşa masraflarının bir kısmı II. Abdülhamit bir kısmı da halk tarafından toplanan yardımlarla karşılandı. Yine padişahın direktifiyle bu kurumun masrafları için emlak-ı hümayun gelirlerinden aylık iki bin kuruş tahsis edildi³⁵².

Muhacir kadınların karşılaştıkları güçlükler yalnızca kimsesiz ve dul kadınlara özgü değildi. İskân sürecine sağlıklı bir şekilde dâhil olan aileler için özellikle ekonomik problemler önemli bir sorun teşkil etti. Şehir merkezine iskân edilen muhacirlerin yaşam şartları köylere iskân edilen muhacirlere göre daha zordu; bir ev sahibi olabilmek, aileyi geçindirmek köylere göre daha zordu. Bursa şer‘iye sicillerinde geçim sıkıntısı nedeniyle hanımların kocalarını terk ederek aileleri yanına gittiklerine “zevciyet kaydı” altında tesadüf edilmektedir³⁵³. Benzer şekilde boşanma

³⁵² BOA, Y. PRK. AJZ. , 19/4, 2 Şevval 1308 [11 Mayıs 1891]; BOA, Y. PRK. AJZ. , 19/5, 9 Şevval 1308 [18 Mayıs 1891].

³⁵³ İncelediğimiz döneme ait tüm sicil defterlerinde yer alan zevciyet ve boşanma kayıtlarını zikretmek yerine tespit ettiğimiz iki örnek defter özelinde mevcut durum ortaya konulmaya çalışılmıştır. Zevciyet kayıtları için bkz. BŞS, C. 167, Kayıt No: 66, 7 Rabiulahir 1303 [13 Ocak 1886]; BŞS, C. 105, Kayıt No: 159; BŞS, C. 168, Kayıt No: 373, 15 Cemaziyelahir 1302 [1 Nisan 1885].

kayıtlarına ve de eşini terk edip giden kocalar hakkında yapılan şikâyet başvurularına sıkça rastlanmaktadır³⁵⁴. Bu kayıtlar genel olarak değerlendirildiğinde eşler arasında ayrı yaşamaya, boşanmaya yol açan ciddi ekonomik sorunların olduğu görülmektedir.

E. Göç ve Eğitim

Muhacirler kendilerine tahsis edilen arazilerde iskânla yeni mahalleler ve köyler vücuda getirdiler. Bu yeni ortak yaşam alanlarının cami, mescit, mektep, çeşme gibi önemli ihtiyaçları bulunmaktaydı. Bir Osmanlı mahallesinin öncelikli ihtiyacı ise camiydi. Çünkü Osmanlı şehrinde mahalle, cami veya mescit etrafında teşekkül etmekteydi. Cami, dinî vecibeleri yerine getirmenin ötesinde üstlendiği diğer fonksiyonlarla ve etrafında barındırdığı hizmetlerle sosyal bir kurum, mahallenin yönetim merkezi, iskân bölgesinin temel mekânsal ögesi³⁵⁵. Cami ile

³⁵⁴ Boşanma ve eşini terk edip kaçanlarla ilgili kayıtlar hakkında bk. *BŞS*, C. 167, Kayıt No: 79, 5 Cemaziyelevvel 1303 [9 Şubat 1886]; *BŞS*, C. 167, Kayıt No: 118, 2 Receb 1303 [6 Nisan 1886], *BŞS*, C. 167, Kayıt No: 236, 3 Zilhicce 1303 [2 Eylül 1886]; *BŞS*, C. 167, Kayıt No: 116, 25 Rabiulahir 1304 [21 Ocak 1887]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 41, 7 Ramazan 1301 [1 Temmuz 1884]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 413, 25 Şaban 1302 [9 Haziran 1885]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 228, 24 Rabiulahir 1302 [10 Şubat 1885]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 169, 7 Muharrem 1302 [27 Ekim 1884]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 207, 29 Safer 1302 [18 Aralık 1884]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 100, 16 Zilkade 1301 [7 Eylül 1884]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 141, 22 Zilhicce 1301 [13 Ekim 1884]; *BŞS*, C. 168, Kayıt No: 68, 15 Şevval 1301 [8 Ağustos 1884].

³⁵⁵ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, (13), 2005, s. 99.

mektepe ise birbirinden ayrı düşünülemez yapılarıdır. Benzer yapılanma köyler için de geçerliydi. Osmanlı mahalle ve köylerinin cemaat tipi kapalı bir topluluk oluşturmaları gerek idarî gerekse fizikî olarak özdeş öğelerin ortaya çıkmasını sağlamıştı³⁵⁶.

Muhacirlerin kurduğu mahalle ve köylerdeki cami ve mekteplerin inşası ve işlemleriyle ilgili önemli bir engel bulunmaktaydı; zira bu yapıların yapımı ve giderlerinin karşılanması hususunda devletin doğrudan bir sorumluluğu bulunmuyordu. Osmanlı toplum düzeninde camiler vakıflar aracılığıyla inşa ettirilir ve tüm masrafları vakıflar aracılığıyla karşılanırdı. Benzer şekilde cami ile iç içe geçmiş sıbyan mektepleri de hayırseverler tarafından yaptırılır, ihtiyaçları da vakıf gelirleri ve öğrencilerden alınan ücretlerle giderilirdi³⁵⁷.

Tanzimat sonrası eğitim alanında yapılan ıslahatların en mühimi olan “1869 *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi*” ile ilkokulların köylere kadar yaygınlaştırılması kararlaştırıldı. Bu amaçla ilköğretime başlama yaşı ve zorunlu eğitime geçişle ilgili önlemler alındı. Her köy ve mahallede sıbyan mektebi açılacaktı. Bu gerçekleştirilemediği takdirde iki köy veya iki mahalleye bir sıbyan mektebi kurulacaktı³⁵⁸. Bu iddialı karara rağmen nizamnamenin mali hükümleri, sıbyan mekteplerinin inşa, tamir ve diğer masraflarıyla hocalarının maaşlarını bu tesislerden

³⁵⁶ Musa Şahin-Esra Işık, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Mahalle Yönetimi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 2011, s. 224.

³⁵⁷ Ünal Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), 2008, s. 345.

³⁵⁸ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 146.

istifade edecek mahalle ve köy halkına yüklemişti. II. Abdülhamit döneminde yapılan ıslahatlara ve ilk defa olarak ilköğretim için bütçe ayrılmasına rağmen bu kaide değişmemiş, halk bir şekilde ıslahata iştirak ettirilmeye çalışılmıştı. Halkın, kendi imkânlarıyla okul binaları yaptırması, iane yoluyla maarife katkıda bulunması hep teşvik edilmişti³⁵⁹.

Kırım ve Kafkas muhacirlerinin iskânı sürecinde, muhacir iskân edilen bölgelerdeki cami ve mekteplerin yapımı ve giderlerinin karşılanması hususunda Sultan Abdülaziz'in valideleri “*Pertevniyal Valide Sultan*” önemli bir rol üstlendi ve sorunun çözülmesine katkı sağladı. Pertevniyal Valide Sultan, Kırım ve Kafkasya muhacirlerinin iskân edildiği “*Tuna, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakır, Halep, Edirne, İzmir, Kastamonu, Ankara, Bosna*” vilayetleri dâhilinde iskân edilen muhacirler için cami inşa edilmesi ve bu camilerin ihtiyaçlarının karşılanması hususunda kendi vakfına ait gelirlerin kullanılmasına izin verdi³⁶⁰.

Pertevniyal Valide Sultan'ın vakfı aracılığıyla sağladığı maddi destek muhacirlerin cami ve mektep ihtiyacına dair masraflara büyük ölçüde cevap verdi. Fakat bu vakfın muhacirlere sağladığı destek uzun ömürlü olamadı. 20 Ağustos 1867'de alınan bir kararla vakfa ait gelirlerin azaldığı gerekçe gösterilerek

³⁵⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 57-70.

³⁶⁰ BOA, EV. İDM. , 01220/129, 19 Receb 1300 [26 Mayıs 1883].

muhacirlere sağlanan destek kesildi. Bu tarihten sonra cami ve mekteplere ait giderlerin mahalleri emvalinden karşılanması kararlaştırıldı³⁶¹.

Babıali, 93 Harbi sonrasında başlayan kitle göçü esnasında iskân edilen muhacirlerin, cami ve mektep ihtiyacına Kırım ve Kafkas göçü sürecinde olduğu gibi pratik bir çözüm bulamadı. Zor şartlar altında iskân edilen muhacirler Babıali'den cami ve mektep yapımı hususunda sık sık maddi destek talebinde bulundular. Fakat gerek savaşın getirdiği ekonomik yük gerekse bu göç dalgasında gelen muhacir sayısının dolayısıyla da yeni kurulan iskân birimi sayısının fazla olması, Babıali'nin muhacirlerden bu yönde gelen taleplere cevap vermekte zorlanmasına yol açtı. Öyle ki bu taleplerle hangi kurumun ilgileneceği dahi tartışma konusu oldu.

Muhacir iskân sürecinin başlamasıyla birlikte Babıali'ye muhacirlerden cami ve mektep yapımı hususunda destek talepleri gelmeye başladı. Maliye Nezareti konunun Evkaf Nezaretine havale edilmesi gerektiğini ileri sürdü. Çünkü geçmişte muhacir iskân birimlerinin cami ve mektep ihtiyaçlarına dair talepler Pertevniyal Valide Sultan Vakfı tarafından karşılanmıştı. Evkaf Nezareti bu iddiaya, daha önce bu tarz taleplerin Sultan Abdülaziz'in valideleri Pertevniyal Valide Sultan Vakfının gelirlerinden karşılandığını fakat geline nokta söz konusu vakfın gelirlerinin bu giderleri karşılamaya yeterli olmadığını, diğer vakıfların gelirlerine de vakfi kuranların şart koştuğu hususlar dışında müdahale edilemeyeceği yönünde bir cevap verdi. Evkaf Nezareti, konunun çözümüne dair de ilginç bir teklif sundu. "1878

³⁶¹ Camilere ait masraflar; imam, hatip, mum ve revgân-ı zeyd (zeytinyağı) masrafları şeklinde sınıflandırılmıştı. 1867 senesine ait masraflar toplamı 9276 kuruş, 13 para, 1 akça olarak tespit edilmişti. BOA, EV. İDM. , 01220/129, 19 Receb 1300 [26 Mayıs 1883].

Berlin Antlaşması” sonrası Karadağ ile imzalanan protokole göre³⁶², Karadağ topraklarında nüfusu tamamen Müslüman olan bölgelerden göç edenlerin geride bıraktıkları cami, mektep, karakol gibi umuma ait binalar yıkılarak enkazından elde edilecek gelirler, muhacirlerin yeni kurdukları yerleşim birimlerindeki benzer ihtiyaçlara harcanması kararlaştırılmıştı. Evkaf Nezareti bu protokol kapsamında elde edilen gelirlerle muhacirlerin taleplerinin karşılanabileceğini Şurâ-yı Devlete ilettiler. Bu teklif, Şurâ-yı Devlette görüşüldü ve söz konusu gelirin bu hususta harcanması talebi reddedildi³⁶³.

Bu yazışmalar dizisi Babıali’nin konuya yaklaşımını açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Sınırlı bütçelere sahip nezaretler böyle bir maddi külfetin altına girmek istemiyorlardı. Babıali çözümü, iskân sürecinin diğer hususlarında olduğu gibi, yine hayırsever ahalinin yardımlarına başvurmakta buldu. Muhacirlere de inşaat çalışmalarında görev almaları ve imkânları dâhilinde sürece maddî katkıda bulunmaları yönünde tavsiyede bulunuldu³⁶⁴.

Babıali, yine de malî durumu nispetinde muhacirlere cami ve mektep inşası hususunda yardımda bulunmaya çalıştı; çoğu yerde inşasına başlanan cami ve mekteplerin tamamlanması için Maliye, Evkaf ve Maarif nezareti bütçelerinden

³⁶² *Muahadat Mecmuası*, C. 5, Ceride-i Askeriye Matbaası, H. 1298 [M. 1880-1881], s. 129.

³⁶³ BOA, ŞD. , 108/3, 14 Rabiulevvel 1301 [13 Ocak 1884]. Karadağ’la imzalanan protokol çerçevesinde oluşturulan komisyona verilen talimat için bkz. **Ek-22**.

³⁶⁴ “Zaten böyle yeniden teşkil olunan mahallât ve kurâda muhacirinin muhtaç oldukları cami ve mekteplerin inşaatı hamiyet-medân ahali-i mahalliye ve ashab-ı hayrat muavenâtıyla ve muhacirinin say’ ve amelleriyle husûle gelmekte olduğundan”. BOA, DH. MKT. , 1505/81, 20 Şaban 1305 [2 Mayıs 1888].

zaman zaman kaynak aktarımı yapıldı. Bu çerçevede gerçekleştirilen bazı düzenlemelerle muhacirlerin kendi kaynaklarıyla cami ve mektep inşa etmeleri teşvik edildi³⁶⁵. İskân sürecini sağlıklı bir şekilde tamamlayarak düzenli gelir elde etmeye başlayan muhacirlerin bir kısmı da kendi vakıflarını kurarak ibadetlerini yapabilecekleri camiler ile çocuklarının dini eğitimlerini alabilecekleri mektepler inşa ettiler. Pek tabii muhacirlerin böyle bir çözüm üretebilmek için iskân sürecinin sağlıklı bir şekilde tamamlayıp ekonomik anlamda güç kazanmış olmaları gerekiyordu. Göç ve iskân sürecinin zorlukları göz önüne alındığında bu çözüm yoluna başvuran muhacir iskân birimi sayısının sınırlı kalacağı ise aşîkârdı³⁶⁶.

Bursa sancağına iskân edilen muhacirler için de cami ve mektep ihtiyacı öncelikli sorunlar arasındaydı. Muhacirler bir şekilde inşasına teşebbüs ettikleri cami ve mekteplerin tamamlanması için zaman zaman Babıali'den yardım talebinde bulundular. Ancak ciddi bir sonuç elde edemediler. Bu talepler uzun süren yazışmalar nedeniyle çoğu zaman sürüncemede kaldı. Örneğin; Bursa'da "*Istabl-ı*

³⁶⁵ BOA, DH. MKT. , 1356/40, 18 Şevval 1303 [20 Temmuz 1886]. İskân edilen muhacirler iki sene tekâlif-i emiriyeden muaf tutulmuşlardı. Bu süre bitiminde eğer bulundukları mahalle ve köylerde cami ve mahalle mektebi inşa etmek isterlerse maliye nezaretinin onayı ile tekâlif-i emiriyeden yeniden muaf tutulabiliyorlardı.

³⁶⁶ Kafkas muhacirlerinin kurduğu vakıfları temel alarak kapsamlı bir araştırma hazırlayan Hasan Yüksel, bu türden ilk vakfın 1880-1881 [H.1298] tarihinde kurulduğunu tespit etmiştir. Aynı araştırmaya göre söz konusu tarihten 1914'e değin kurulan vakıf sayısı ise yalnızca 119'dur. Bu vakıflar arasında Bursa Sancağına bağlı "*Boğazköy, Kömürcükadı, Karaorman, Döllük, Hayırlar, Ekinli, Arabayatağı, Orhaniye, İrfaniye, Cihangir*" köylerinde kurulan muhacir vakıfları da yer almaktadır. Bkz. Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, (24), 1994, s. 117-127.

Amire” adlı mahalde dört yüzü aşkın “*Rusçuk, Tırnova ve Hazergrad*” muhaciri bir araya getirilerek “*Selimiye*” adlı bir mahalle kuruldu. Bu mahallede iskân edilen muhacirler, bir cami ile civarlarındaki “*Altıparmak*” ve “*Istabl-ı Bayezid Paşa*” mahallelerinde iptidai mektebi olmadığı için bir mektep inşaatına başladılar. Fakat maddi imkânsızlıklar neticesinde inşaat çalışmalarını tamamlayamadılar. Bu nedenle Babıali’den yardım talebinde bulundular. Muhacirlerin yardım talebi üç sene boyunca süren manasız yazışmalar neticesinde semeresiz kaldı. En sonunda İstanbul’da yaşayan Tırnova muhacirlerinden Tüccar Ahmet Bey’in, Selimiye mahallesinin ihtiyacı olan cami ve mektebi yaptıracığını taahhüt etmesi sorunun çözülmesini sağladı. Ahmet Bey bu davranışı nedeniyle Babıali’ye çağrılarak takdir edildi³⁶⁷.

Hakikaten hayırsever ahalinin yardımları sorunun aşılması noktasında muhacirler için önemli bir çıkış yolu oldu. Sorumluluk üstlenen hayırseverler muhacirlere önemli yardımlarda bulundular. Öyle ki bir hayırseverin dokuz muhacir köyüne birden mektep yaptırdığı vakiydi. Gemlik’in eşrafından Nuri Bey, dokuz muhacir köyüne birden mektep yaptırmış, Nuri Bey bu davranışı nedeniyle üçüncü rütbeden “*Mecidi*” nişanıyla ödüllendirilmişti³⁶⁸.

Bazen bu yardımlar sınırların ötesinden dahi gelebilmekteydi. Rusya vatandaşı Yahya Bey, Elmaalanı Köyü’ne iskân edilen Dağıstan muhacirlerine bir cami ile caminin giderlerini karşılamak üzere cami dâhilinde bir dükkân yaptırmak

³⁶⁷ BOA, İ. HUS. ,1/37, 2 Muharrem 1310 [27 Temmuz 1892]; BOA, MF. MKT. ,147/104, 10 Muharrem 1310 [4 Ağustos 1892].

³⁶⁸ *Hüdavendigar Vilayet Gazetesi*, S.1619, Matbaa-i Vilayet, Bursa, 14 Cemaziyelahir 1312 [13 Aralık 1894], s. 3.

için Babıali'ye başvurdu. Fakat Yahya Bey'in bu davranışı şüpheli bulundu ve hakkında istihbarat faaliyeti yürütüldü. Bu istihbarat neticesinde Yahya Bey'in tüccar olduğu, İstanbul'da bulunduğu sırada Elmaalanı Köyü'nden tedavi görmek üzere İstanbul'a gelen bir muhacirin bilgi vermesiyle böyle bir işe kalkıştığı anlaşıldı³⁶⁹.

Muhacirlerden bir kısmı kendi vakıflarını kurarak cami ve mektep ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştılar. Bursa şer'îye sicillerinde tespit edebildiğimiz muhacir vakıfları “*Arabayatağı Köyü, Mamuretülhamidiye Köyü, İhsaniye Köyü, Kadriye Köyü, Sultaniye Köyü'nde*” inşa edilen cami ve mekteplere aitti³⁷⁰.

Bu vakıflara ait kayıtlar camisi ve mektebi bulunmayan mahalle ve köylerde yaşayanların soruna nasıl bir çözüm ürettikleri hakkında da önemli ipuçları sunmaktaydı. Buna göre cami ve mektep olmayan mahalle ve köylerde yaşayan muhacirler civar mahalle ve köylerdeki cami ve mektepleri kullanmaktaydı. Fakat gerek cuma namazlarında gerekse bayram namazlarında ortak kullanılan camiler ihtiyaca cevap veremiyordu. Bunun yanı sıra kış aylarında özellikle bir köyden diğerine gidip gelmek ciddi sıkıntılar yaşanmasına sebep olmaktaydı.

³⁶⁹ BOA, A. MKT. MHM. , 530/13, 29 Ramazan 1324 [10 Kasım 1906].

³⁷⁰ BŞS, C. 143, Kayıt No: 161, 7 Cemaziyelahir 1316 [23 Ekim 1898]; BŞS, C. 143, Kayıt No: 265, 29 Şevval 1316 [12 Mart 1899]; BŞS, C. 154, Kayıt No: 263, 9 Zilkade 1317 [11 Mart 1900]; BŞS, C. 155, Kayıt No: 360, 17 Zilhicce 1318 [7 Nisan 1901]; BŞS, C. 155, Kayıt No: 299, 20 Şevval 1318 [10 Şubat 1901]. Bu köyler sancak merkezi konumundaki Bursa Kazasına bağlıdır. Bursa şer'îye sicillerinde merkez kaza dışındaki kazalarla ilgili çok kayıt bulunmadığı için sancak genelindeki durum hakkında herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Muhacirler görüldüğü üzere farklı kanallardan cami ve mektep sorunlarına çözüm üretmeye çalıştılar. Fakat caminin yanı başına mektep inşa etmek, muhacirlerin eğitimle ilgili tüm sorunlarının ortadan kalktığını anlamına gelmiyordu. Gerek muhacirlerin gerekse yerli ahalinin eğitim hususunda mekândan daha önemli problemleri vardı. Bu problemleri, Şerafettin Mağmumi'nin Bursa ve civarındaki köylerin eğitim durumuyla ilgili yaptığı gözlemler çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktaydı: *“Bursa köylerinin ikinci göze çarpan konusu da eğitimsizlikleridir. Hiçbirinde okul denmeye layık bir bina görülmez. Evet, ama köylerde Feyz-i Hamidi, Avn-ı Hamidi, Nur-u Hamidi vb. adlardan biriyle adlandırılmış okullar vardır. Ama yerini sormayınız. Ya ahır gibi karanlık bir dam ya da çoğunluklar mescidin bitişiğindeki teneşirhane, bir yanda tabut vb. duruyor. Bir köşede ve toprak üstünde üç beş çocuk namaz surelerini öğreniyorlardı. Hele muallimlerin çoğu adlarını yazamıyorlardı. Birkaçına köylerin sağlık durumu hakkında ilmühaber yazdırmak gerekli oldu. Orada bir Arapça tamlama olan Şerafeddin adını Şerfeddin olarak yazdılar³⁷¹.”*

Esasen II. Abdülhamit döneminde eğitimle ilgili önemli reformları yapılmış, özellikle genel eğitimin yaygınlaştırılması ve okullaşma oranında önemli mesafe kat edilmişti. Fakat eğitim alanında sağlanan nicelikteki başarı eğitimin niteliğinin artmasını sağlayamamıştı. Okulların fiziki yetersizliği yanında öğretmen ihtiyacı,

³⁷¹ Mağmumi, a.g.e. , s. 90-91.

ders araç ve gereçlerinin eksikliği gibi kronik sorunlar gerçekleştirilen reformlardan istenilen sonucun alınmasına mani olmuştu³⁷².

Bu dönemde Babıali'nin ilköğretim kademesinde eğitimin kalitesinin arttırılmasına yönelik en göze çarpan yeniliği sıbyan mektepleri yerine iptidailerin ikamesiydi. Sıbyan mektepleri ıslah edilerek modern eğitim veren iptidailere dönüştürülmeye çalışıldı. İptidailerde çoğunlukla “*Darülmualimin*” mezunu öğretmenler görev aldı. Mekteplerin modern bir eğitim-öğretim vermek için gerekli araç ve gereçleri de en azından kâğıt üzerinde yeterliydi³⁷³. Fakat İptidailerin sayısı ve kontenjanları sınırlıydı. Öyle ki 1907'ye gelindiğinde Bursa şehir merkezinde yalnızca 2.480 öğrencinin eğitim gördüğü 30 iptidai bulunmaktaydı. Köylerdeki durum daha da kötüydü; Bursa kazasına bağlı 155 köyün yalnızca 11'inde iptidai mevcuttu³⁷⁴. Bu bağlamda şehir merkezinde iskân edilen muhacirlerin sınırlı kontenjana rağmen iptidailerin nimetlerinden yararlandıkları muhtemeldi. Ancak köylerde iskân edilen muhacirlerin geleneksel eğitim metotlarıyla yani imam ve hatipler aracılığıyla eğitime devam ettikleri açıktı.

Muhacir köyleri için bu sıkıntılı duruma bir hususu daha ilave etmek gerekir. O da muhacir iskân birimlerindeki cami ve mekteplerde görev alan imam ve hatiplerin muhacir cemaati arasından seçilmesi idi. Bu durum özellikle ahalisi tamamen muhacir olan köylerde yaşayan ve anadili Türkçe olmayan muhacirlerin

³⁷² Yahya Akyüz, “17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler ve Doğrultular)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 2009*, C. III/II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 861.

³⁷³ Somel, *a.g.e.*, s. 145-148.

³⁷⁴ HVS, Def'a: 34, s. 334-335.

eğitimlerini kendi dillerinde devam ettirmelerine dolayısıyla yeni yetişen neslin çoğunluğun dili olan Türkçe yerine kendi dillerini öğrenmelerine yol açtı. Bu köylerde yaşayan muhacirler Türkçeyi resmi işlemlerde ve yerli ahaliyle iletişimde kullanmak üzere sınırlı bir şekilde öğrendiler. Bu da Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar muhacirlerin büyük oranda dillerini muhafaza etmelerini sağladı³⁷⁵.

Muhacirlerin Türkçeyi öğrenme konusunda karşılaştıkları bu zorluk kısmî de olsa şehir merkezinde iskân edilen muhacirler için de geçerliydi. İlk bakışta kültürün muhafazası adına önemli bir artı olarak gözüken bu durum muhacirlerin şehrin yönetim mekanizmalarına dâhil olmaları hususunda önemli bir engel hâline gelmişti. Örneğin; Kırım ve Kafkas göçleri sırasında Mihaliç'e iskân edilen muhacirlerden Ahmet adında bir muhacir Babıali'ye Kırım, Çerkes, Dağıstan, Kazan ve Nogay muhacirlerinin adına bir arzuhal yazarak Mihaliç Kaza İdare Meclisine aza seçtirmediklerinden şikâyet etmişti. Bu arzuhale bağlı yazışmalardan muhacirlerden dil bilmedikleri ve kaza idaresiyle işlere aşına olmadıkları için aza seçtirilmediği anlaşılmaktaydı³⁷⁶.

93 Harbi sonrasında iskân edilen muhacirler için de durumun farklı olduğunu söylemek zordu. 1908'de Mehmet adlı bir muhacir yazdığı arzuhalle, şehrin yarısının muhacirlerden oluştuğunu, bu muhacirlerin bazılarının ekonomik anlamda güçlü tüccar ve esnaf zümresinden oldukları hâlde adliye, belediye ve vilayet yönetimine muhacirlerden aza seçilmediğinden şikâyet etmekteydi. Babıali vilayetten söz konusu

³⁷⁵ Cumhuriyetin ilk yıllarında Bursa'daki muhacirlerin kendi dillerini büyük oranda muhafaza ettikleri, hatta ahalisi, imamı, bekçisi tamamen muhacir olan köylerde Türkçe bilmeyenlere tesadüf edildiği bilinmektedir. *Bursa Coğrafyası*, s. 142-143.

³⁷⁶ BOA, ŞD. , 2407/15, 13 Cemazıyelevvel 1291 [28 Haziran 1874].

şikâyet hakkında bilgi istedi. Vilayetten Babıali'ye verilen cevapta ise muhacirlerin arasında bu işe uygun nitelikte aday olmadığı yönünde bir gerekçe sunuldu³⁷⁷. Hâsılı gerek Kırım ve Kafkas göçleri gerekse 93 Muhacereti sırasında iskân edilen muhacirlerin lisan problemi şehrin yönetim mekanizmalarına dâhil olmalarına engel oldu.

Bursa sancağına iskân edilen muhacirlerin eğitimle ilgili bir diğer sorunu çocuklarının üst kademe öğrenime devam etmeleriyle ilgiliydi. Bir muhacir ailesinin ilköğretim aşamasını tamamlayan çocuğunu bir üst kademe eğitime devam ettirmesi oldukça güçtü. Çocuklarını okutmak isteyen ailelerin maddi imkânlarının yerinde olması gerekiyordu; zira bir muhacir ailesinin çocuğunu okutması demek tarladan bir işçinin, dükkândan bir çırağın eksilmesi yani ailenin geçim sıkıntısına düşmesi demekti.

Maddi zorluklar yaşayan fakat çocuğunu okutmak isteyen muhacirler Babıali'den zaman zaman destek talebinde bulundular. Babıali, içerisinde bazen çok acı göç hikâyelerini³⁷⁸ de barındıran bu taleplere bazen olumlu bazen olumsuz yanıt

³⁷⁷ BOA, DH. MKT. , 1237/60, 1 Safer 1326 [5 Mart 1908].

³⁷⁸ Dupniçe'den Bursa'ya göç eden Halide Hanım yeni bir hayata başladığı bu mekânda iki çocuk sahibi oldu. Fakat daha sonra kocasını kaybetti. Elişiyle geçimini temin etmeye çalıştı, başarılı da oldu. Çocuklarını okuttu her ikisini de idadiye kaydettirdi. Ama hastalığı nedeniyle çalışamayınca çocuklarını okutmakta zorluk çekmeye başladı. Maarif Nezaretine bir mektup yazdı ve durumunu anlattı. Çocuklarının her ikisinin de yatılı ve ücretsiz olarak idadiye kaydedilmelerini talep etti. Maarif Nezareti bu talebe olumlu yanıt veremedi. Halide Hanım'a söz konusu okulda otuz üç öğrencinin yatılı ve ücretsiz bir şekilde eğitim gördüğü, bu nedenle çocuklarından yalnızca birinin okula yatılı ve ücretsiz olarak kabul edilebileceği

verdi. Bu hususta yerli ahali ile muhacirler aynı prosedürlere tabiydi ve aynı imkânlara sahipti. Yani Babıali'nin muhacirlere yerli ahaliden daha fazla kolaylık sağladığını söylemek güçtü³⁷⁹.

yönünde bir cevap verildi. BOA, MF. MKT. , 456/47, 10 Rabiulahir 1317 [18 Ağustos 1899].

³⁷⁹ Bu konudaki örnekler için bkz. BOA, MF. MKT. , 728/49, 26 Temmuz 1319 [8 Ağustos 1903]; BOA, MF. MKT. , 221/58, 2 Rabiulevvel 1312 [3 Eylül 1894]; BOA, MF. MKT. , 525/65, 17 Cemaziyelevvel 1318 [12 Eylül 1900]; BOA, MF. MKT. , 332/37, 30 Rabiulevvel 1314 [8 Eylül 1896]; BOA, MF. MKT. , 690/17, 15 Zilhicce 1320 [15 Mart 1903].

IV. SONUÇ YERİNE

Kırım Savaşı'na (1853-1856) kadar Osmanlı Devleti'nde cari olan, dış göçe dair bir göç kanunundan veya sistemli bir göç politikasından söz etmek mümkün değildir; bu bağlamda doğrudan dış göçle ilgilenen bir kurum da ihdas edilmemiştir. Kırım Savaşı sırasında ilk defa dış göçü tanzim eden bir göç kararnamesi çıkarılmış ve dış göçle ilgilenen bir kurum teşkil edilmiştir. Enteresan bir şekilde bu kanunun çıkarılmasına etki eden sebep, Kırım ve Kafkasya coğrafyasından Osmanlı topraklarına Kırım'ın ilhakından itibaren başlayan Müslüman göçleri değil birkaç Prusyalı çiftçinin Osmanlı topraklarında tarım yapmak için yaptıkları başvuru olmuştur. Bu kararname ile modern tarım tekniklerine hâkim Avrupalı çiftçilerin Osmanlı tabiiyetine geçerek Osmanlı tarımını canlandırmaları arzulanmıştır. Fakat Kırım ve Kafkasya coğrafyasında başlayan kitlesel nitelikli göçler nedeniyle Avrupalı çiftçilerin başvuruları karşılık bulamamış, öncelik muhacirlere verilmiştir.

Kırım ve Kafkasya coğrafyasından gelen muhacirlere kabul edilen göç kararnamesi çerçevesinde karşılıksız arazi verilmiş, zirai üretim için gerekli alet-edevat ve tohum gibi temel ihtiyaçlar hususunda destek sağlanmış, vergi ve askerlik konusunda muafiyet tanınmıştır. Muhacirlerin iskân sürecinin ne şekilde gerçekleştirileceği ise çıkarılan talimatnamelerle belirlenmiştir. Babıali, iskân sürecinin yönetimini tamamıyla taşra idarecilerine bırakmış, muhacir iskân sürecinin ekonomik yükünü de muhacirlere ev sahipliği yapan yerli ahaliye yüklemiştir.

Bursa sancağına, Kırım ve Kafkas göçleri sırasında iskân edilen muhacirlerin iskân süreci, kâğıt üzerinde sıkıntısız bir şekilde gerçekleştirilmiş, bu iskân süreci talimatnamelerde yer alan hususların ne şekilde icra edildiğine güzel bir

örnek teşkil etmiştir. Bununla birlikte iskân sürecinin ardından ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Babıali'nin iskân süreciyle ilgili merkezî denetim yapmaması, 1865'ten sonra göçlerin azalmasına paralel olarak göç ve iskân süreciyle ilgilenen Muhacirin Komisyonunu lağvetmesi muhacirleri zor durumda bırakmıştır. Bu bağlamda Kırım ve Kafkas göçleri sırasında Kırım Tatar ve Nogayları tarafından kurulan Lütfiye köyüne iskân edilen muhacirlerin yarıya yakınının iskândan kısa bir süre sonra hayatını kaybetmesi oldukça dikkat çekicidir. Muhacirlerin iskânı sırasında eyalet mutasarrıfının bizatihi muhacirlere tahsis edilen arazileri gördüğünü söylemesi resmi kayıtlara geçmiş olduğu hâlde bu muhacirlerin ekip biçecekleri arazi bulamadıkları için hayatlarını kaybetmiş olması düşündürücüdür. Hâsılı iskân süreci, teoride belirlenen esaslar çerçevesinde yürütülememiştir.

93 Muhacirlerinin iskân süreci Kırım ve Kafkas muhacirlerinin iskân sürecinden daha sıkıntılı geçmiştir. Babıali, Kırım ve Kafkas göçleri sırasında gelen muhacirlere nüfusun ve bu bağlamda tarımdan elde edilen gelirlerin artmasına tesir eden bir katalizör gözüyle bakmış, muhacirler Rumeli, Anadolu ve Suriye'deki geniş bir coğrafyaya yerleşme şansı bulmuştur. Fakat 93 Harbi ile gelen muhacirler, devletin en verimli ve en stratejik yerlerini terk ederek gelmiş, muhacirler Rumeli'de elde kalan sınırlı bir bölgede ve Anadolu'da iskân edilmiştir. Savaş ekonomisinin getirdiği yükün altında ezilen devletin bir de son derece verimli topraklarını kaybetmiş olması mali dengelerin tamamen bozulmasına yol açmıştır. Bu şartlar dâhilinde Babıali, muhacirlere iskân sürecinde yalnızca karşılıksız arazi dağıtmak, vergi ve askerlik muafiyeti ile sınırlı bir destek sunmaktan öteye gidememiştir. 93 Harbi bitiminde sulh ortamının sağlanmasına paralel olarak dış göçle ilgili mevzuat

yenilenmiş, Osmanlı Devleti'ne dışarıdan göç etmek isteyenlere bazı kısıtlamalar getirilerek daha gerçekçi bir göç politikası izlenmeye çalışılmıştır.

Babıali, 93 Muhacereti ve sonrasında gelen muhacirleri sınırlı bir coğrafyada iskân etmek zorunda kalmıştır. Bu durum çoğu yerde yerli ahali ile muhacir nüfusunun sayısal olarak birbirine yaklaşmasına neden olmuştur. Bu da bazı sosyal ve ekonomik problemleri beraberinde getirmiş, bir entegrasyon sürecinin yaşanmasına yol açmıştır. Muhacirlerin yeni yerleştikleri mekâna ve onun ev sahiplerine uyum süreci özellikle Babıali'nin hantal bürokratik yapısı, memurların suiistimalleri ve yerli ahalinin yeni komşularını benimsemekte zorlanmaları neticesinde sıkıntılı geçmiştir. Büyük kısmı kırsalda iskân edilen muhacirlerin, iskânın birinci basamağı olan arazi dağıtımı safhasında yaşanan yolsuzluklar neticesinde insan sağlığına ve ziraata uygun olmayan arazilerde iskân edilmeleri, can kayıplarının yaşanmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra arazi dağıtımında herkese eşit miktarda ve aynı evsafa arazi verilememesi, daha önce şehirli iken iskân sürecinde köylü zümresine dâhil edilenlerin geçimlerini temin hususunda yaşadıkları sıkıntılar bazı güvenlik sorunlarının yaşanmasına yol açmıştır. Bu güvenlik sorunları suç oranının artmasına yerli ahali ile muhacirler arasında sürtüşmeler yaşanmasına neden olmuştur.

Muhacirlere iskân için genellikle taşlık ve bataklık araziler veyahut ormanlık alanlar gösterilmiştir. Muhacirler bu arazileri ziraata elverişli hâle getirmeyi başarmıştır. Fakat bu süreçte özellikle ormanlık alanlar ciddi anlamda zarar görmüştür. Gerek şehirde gerekse köylerde düzenli yapılaşma sağlanamamıştır. Muhacirlerin iskânları gelişigüzel bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu konuda bazı tedbirler alınmaya çalışıldıysa da pek bir mesafe kaydedilememiştir.

Muhacirlerin iskân süreci muhacirlerin aile yapısına ciddi anlamda tesir etmiştir. Özellikle iskân sürecine anne veya babasından birini kaybederek giren çocuklar kiralık, evlatlık olarak başka ailelerin yanına verilme hadisesiyle karşılaşmıştır. Bu süreçte Kafkas kökenli ailelere mensup kız çocuklarının köle olarak verildiği dahi olmuştur.

Muhacirlerin ekonomik faaliyetleri Bursa ekonomisine önemli bir canlılık getirmiştir. Fabrika tarzı üretim tesisleri, bireysel girişimler yanı sıra kırsalda sağlanan tarımsal verimlilik Bursa ekonomisine önemli katkı sağlamıştır. Muhacirlerin gündelik hayat pratikleri yerli ahalinin birçok yönden muhacirlerden etkilenmesine neden olmuştur. Bunların en önemlisi de Bursa'nın ilk özel gazetesinin bir muhacir tarafından çıkarılmış olmasıdır.

Muhacirler eğitimin her safhasında sıkıntı yaşamıştır. Özellikle yeni kurulan iskân birimlerinin cami ve mektep ihtiyacının devlet tarafından finanse edilememesi, büyük ölçüde kırsalda iskân edilen muhacirlerin mektepsiz kalmalarına yol açmıştır. Mektep bulunan köylerde ilk kademe eğitimin anadilde verilmesi çoğunlukla farklı bir dili konuşan muhacirlerin bir üst öğrenime geçmelerini zorlaştırmıştır. Modern eğitim veren iptidailerin şehir merkezinde bulunması köylerde iskân edilen muhacirlerin bu imkândan yararlanmalarına engel olmuştur. Bir şekilde ilköğretimi tamamlayan muhacirler ise göç sürecinin beraberinde getirdiği ekonomik engellere takılmıştır.

Son tahlilde belirtmek gerekir ki bu çalışma neticesinde ulaşılan veriler, muhacir iskân edilen diğer iskân birimleri hakkında benzer çalışmalar yapılmasıyla daha da anlam kazanacak, Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân politikaları ve bunların

teoriden pratiğe dönüşen yüzü hakkında daha kapsamlı değerlendirmeler yapılmasına imkân tanıyacaktır.

V. KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

1-Defterler

1.1. Maliye Nezareti Ceride Odası Defterleri

ML. CRD. d. Defter No: 1870

Evkâf-ı Hümayun Nezareti Evkaf Defterleri

EV. d. Defter No: 39076

1. 2. Belgeler

1.2.1. Bâb-ı Asafî Amedî Kalemi Belgeleri

A. AMD. 18/47

1.2.2. Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler

A. MKT. MVL. 133/77

A. MKT. MVL. 21/92

A. MKT. MVL. 5/3

1.2.3. Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri

A. MKT. MHM. 210/59

A. MKT. MHM. 219/37

A. MKT. MHM. 229/22

A. MKT. MHM. 238/6

A. MKT. MHM. 420/30

A. MKT. MHM. 520/18

A. MKT. MHM. 520/18

A. MKT. MHM. 522/2

A. MKT. MHM. 522/9

A. MKT. MHM. 523/25

A. MKT. MHM. 523/54

A. MKT. MHM. 525/33

A. MKT. MHM. 525/41

A. MKT. MHM. 526/15

A. MKT. MHM. 526/24

A. MKT. MHM. 527/15

A. MKT. MHM. 530/13

A. MKT. MHM. 228/57

1.2.4. Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler

A. MKT. UM. 121/86

A. MKT. UM. 569/25

1.2.5. Babıali Evrak Odası Evrakı

BEO. 3224/241765

BEO. 448/33568,

BEO. 876/65632

BEO. 1644/12349

BEO. 1741/130515

BEO. 253/18907

BEO. 3164/237286

BEO. 492/36879

1.2.6. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi

DH. MKT. 1046/10

DH. MKT. 1237/60

DH. MKT. 1290/73

DH. MKT. 1323/103

DH. MKT. 1325/61

DH. MKT. 1332/46

DH. MKT. 1337/32

DH. MKT. 1356/40

DH. MKT. 1397/19

DH. MKT. 1402/24

DH. MKT. 1436/106

DH. MKT. 1460/28

DH. MKT. 1480/109

DH. MKT. 1505/81

DH. MKT. 1506/94

DH. MKT. 1551/110

DH. MKT. 1573/30

DH. MKT. 1578/44
DH. MKT. 1609/49
DH. MKT. 1613/34
DH. MKT. 1616/57
DH. MKT. 1618/1
DH. MKT. 1631/28
DH. MKT. 1632/91
DH. MKT. 1633/74
DH. MKT. 1687/40
DH. MKT.1742/53
DH. MKT. 1766/79
DH. MKT. 1803/87
DH. MKT. 1804/70
DH. MKT. 1816/55
DH. MKT. 1820/58
DH. MKT. 1821/105
DH. MKT. 1833/109
DH. MKT. 1911/27
DH. MKT. 1923/10
DH. MKT. 197/17
DH. MKT. 197/7
DH. MKT. 2047/104
DH. MKT. 2171/27
DH. MKT. 2211/134

DH. MKT. 2247/101

DH. MKT. 2355/93

DH. MKT. 2367/61

DH. MKT. 2390/51

DH. MKT. 2445/23

DH. MKT. 2587/22

DH. MKT. 2616/65

DH. MKT. 2663/47

DH. MKT. 292/68

DH. MKT. 2993/17

DH. MKT. 428/11

DH. MKT. 436/6

DH. MKT. 641/35

DH. MKT. 793/5

DH. MKT. 1443/75

DH. MKT. 1775/100

DH. MKT. 1907/45

DH. MKT. 241/1

1.2.7. Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

DH. MUİ. 2-1/27

1.2.8. Evkaf İdaresi Meclisi

EV. İDM. 01220/129

1.2.9. Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı

HR. MKT. 17/19

1.2.10. İrade Dâhiliye

İ. DH. 114/5757

İ. DH. 1260/98902

İ.DH. 1409/1321

İ. DH. 1424/1322

İ. DH. 477/32073

İ. DH. 799/64767

1.2.11. İrade Hususi

İ. HUS. 1/37

1.2.12. İrade Maliye

İ. ML. 34/1317

1.2.13. İrade Meclis-i Vâlâ

İ. MVL. 00299/012169

İ. MVL. 231/8005

İ. MVL. 299/012169

İ. MVL. 454/20329

İ. MVL. 502/22692

İ. MVL. 547/24556

İ. MVL. 554/24873

İ. MVL. 73/1394

1.2.14. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi

MF. MKT. 147/104

MF. MKT. 221/58

MF. MKT. 332/37

MF. MKT. 456/47

MF. MKT. 525/65

MF. MKT. 53/113

MF. MKT. 690/17

MF. MKT. 728/49

1.2.15. Meclis-i Vâlâ Evrakı

MVL. 727/20

MVL. 11/52

MVL. 423/128

MVL. 507/107

MVL. 508/77

MVL. 509/97

MVL. 652/120

MVL. 690/9

MVL. 711/62

1.2.16. Şûrâ-yı Devlet Evrakı

ŞD. 2578/4

ŞD. 1551/49

ŞD. 1557/4

ŞD. 1561/5

ŞD. 1562/20

ŞD. 1562/6

ŞD. 1563/12

ŞD. 1568/6

ŞD. 1570/33

ŞD. 1575/6

ŞD. 1577/6

ŞD. 2407/15

ŞD. 2566/15

Ş.D. 2578/17

Ş.D. 2578/4

ŞD. 2601/30

ŞD. 3013/48

ŞD. 3015/7

ŞD. 1560/9

ŞD. 108/3

1.2.17. Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.A.HUS. 161/37

1.2.18. Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

YA. RES. 16 Zilhicce 1319 (26 Mart 1902);

YA. RES. 48/9

1.2.19. Yıldız Esas Evrakı

Y.EE. 10/4

1.2.20. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y. MTV. 205/91

Y. MTV. 63/108

Y. MTV. 89/116

1.2.21. Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhaller ve Jurnaller

Y. PRK. AJZ. 19/4

Y. PRK. AJZ. 19/5

1.2.22. Yıldız Perakende Evrakı, Dâhiliye Nezareti Maruzatı

Y. PRK. DH. 2/93

1.2.23. Yıldız Perakende Evrakı, Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

Y. PRK. EŞA. 2/57

1.2.24. Yıldız Perakende Evrakı, Komisyonlar Maruzatı

Y. PRK. KOM. 1/26

Y. PRK. KOM. 2/84.

Y. PRK. KOM. 3/7

Y. PRK. KOM. 3/70

1.2.25. Yıldız Perakende Evrakı, Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Y. PRK. MYD. 1/34

1.2.26. Yıldız Perakende Evrakı, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı

Y. PRK. OMZ. 1/40

1.2.27. Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

Y. PRK. ZB. 36/91

Y. PRK. ZB. 37/6

B. Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi, Ankara

Bursa Şer'ıye Sicilleri (BŞS)

C. 173 (H. 1301-1302)

C. 107 (H. 1297-1299)

C. 170 (H. 1302-1304)

C. 160 (H. 1310-1311)

C. 172 (H. 1295-1296)

C. 136 (H. 1306)

C. 174 (H. 1307-1308)

C. 176 (H. 1299-1301)

C. 155 (H.1317-1319)

C. 143 (H. 1317-1319)

C. 154 (H. 1317-1318)

C. 167 (H. 1302-1304)

C. 159 (H. 1317-1319)

C. 148 (H. 1316-1317)

C. 96 (H. 1295-1296)

C. 105 (H. 1297-1299)

C. 169 (H. 1301-1302)

C. 168 (H. 1301-1302)

C. Baslı Arşiv Kaynakları

1. Düsturlar

Düstur, Tertip: I, C.VIII, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.

2. Mecmualar

Muahedat Mecmuası, C.IV, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul, H.1297 [M.1879-1880].

Muahedat Mecmuası, C.V, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul, H. 1298 [1880-1881].

3. Gazeteler

Takvim-i Vekayi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0022.

Tercüman-ı Ahval, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0369.

Bursa Gazetesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0320.

Hüdavendigâr Vilayet Gazetesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0612.

4. Salnameler

Hüdavendigâr Vilayeti Salname-i Resmisi, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

H. 1290 (Def'a: 4)

H. 1297 (Def'a:11)

H. 1301 (Def'a: 12)

H. 1302 (Def'a: 12)

H. 1303 (Def'a: 13)

H. 1305 (Def'a: 15)

H. 1306 (Def'a: 17)

R. 1307 (Def'a: 18)

H. 1310 (Def'a: 19)

H. 1311 (Def'a: 20)

H. 1312 (Def'a: 21)

H. 1313 (Def'a: 22)

H. 1314 (Def'a: 23)

H. 1315 (Def'a: 24)

H. 1317 (Def'a: 26)

H. 1318 (Def'a: 27)

H. 1319 (Def'a: 28)

H. 1320 (Def'a: 29)

H. 1321 (Def'a: 30)

H. 1324 (Def'a: 33)

H. 1325 (Def'a: 34)

II. HATIRALAR, ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih Musahabeleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul, H.1339 [1920-1921].

ABACI, Zeynep Dörtok (ed.), *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, (2. Baskı), Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, (4.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

AKKAYAN, Taylan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.

AKTEPE, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

AKÜN, Ömer Faruk, “Ahmed Vefik Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, 1989, s. 143-157.

AKYILDIZ, Ali, *Anka'nın Sonbaharı; Osmanlıda İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

AKYÜZ, Jülide, “Göç Yollarında, Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri”, *Bilig*, (46), 2008, s. 37-56.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, (6.Baskı), Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

BADEM, Candan, “Kars Vilayeti'ne Ermeni Göçü (1878-1914)”, *Kebikeç*, (35), 2013, s. 151-168.

BARDAKOĞLU, Ali, “İcâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, Ankara, 2000, s. 379-388.

BARLAS, Cafer, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, (2.Baskı), İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

BATMAZ, Eftal Şükrü - KOÇ, Bekir - ÇETİNKAYA, İsmail (yay. haz.) *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler-I*, Orman Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

BAYARTAN, Mehmet, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, (13), 2005, s. 93-107.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “Doksanüç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti İle Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 1945, s. 183-193.

_____, “93 Meşrutiyeti”, *Belleten*, 6 (11-12), 1942, s.45-83.

BAYKAL, Kazım, *2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi*, Özkardeşler Matbaası, Bursa, 1976.

BAYRAK, Meral, “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 71-87.

BERBER, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, (31), 2011, s. 17-49.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (15.Baskı), yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1958.

Bİ, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, C. II, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

BİRGÜL, Mehmet Fatih – ÇANAKLI, Levent Ali (yay. haz.), *Bursa Coğrafyası: Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara, 2009.

BOLAT, Kasım, *Turkish Migrations From the Balkans to İstanbul 1877-1890*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

CABAĞI, Wassan-Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.

CASTLES Stephen.-MİLLER, Mark J. , *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, çev. Bülent Uğur Bal-İbrahim Akbulut, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

ÇANLI, Mehmet, “Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)”, *Türkler*, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 57-73.

ÇETİNTAŞ, Erdal, “Doğu Akdeniz Politikaları Çerçevesinde Avrupalı Devletlerin Yunan İsyanına Desteği; Kamuoyu Desteği, Diplomatik Destek, Silahlı Destek”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (22), 2007, s. 83-109.

ÇİFT, Salih, “Bursa’da Bir Mısırî Dergâhı ve Son Postnişîni: Seyyid Baba Tekkesi ve Şeyh Sâbit Efendi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2), s.197-214.

DAVİSON, Roderic H. , *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, (2.Baskı), çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

DERİN, Derya Paşabeyoğlu, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-1878) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies, Prof.Dr. Halil İnalcık Armağanı*, 5 (2), 2013, s. 347-386.

DİNÇYÜREK, Sena Hatip, *A “Compassionate” Episode in Anglo-Ottoman History: British Relief to the 93 Refugees (1877-1878)*, Libra Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

DURSUN, Davut, “Kafkasya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 157-158.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, yay. haz. Akın Bedirhan, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

ERDEM, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909, (2.Baskı)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

ERDOĞAN, M. Murat - KAYA, Ayhan (der.), *Türkiye’nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966.

ERGENÇ, Özer, XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908): Tatarlar, Çerkesler, Abhazlar, Gürcüler, Ahıskalılar, Dağıstanlılar, Çeçenler, Diğerleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, “Yunan İsyanı Sırasında Sırp-Yunan İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (44), 2008, s.67-75.

FISHER, Alan, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

FİNDLEY, Carter V. , *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

GÖZAYDIN, Ethem Fevzi Gözaydın, *Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri Coğrafi, Tarihi, Harsi, İktisadi ve Siyasi*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1948.

GRİGORİANTZ, Alexander, *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.

GÜLSOY, Ufuk, “Osmanlı Topraklarına Avrupa’dan Muhacir İskânı (1856-1859)”, *İlmi Araştırmalar*, (3), 1996, s. 51-66.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, (3.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

HALL, Richard C. , *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı’nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

HOSKİNG, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar, Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. II, (3.Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İNALCIK, Halil, “Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara, 2002, s. 450-458.

_____, “Tanzimat Nedir ?”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (3.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 29-57.

İPEK, Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, (2.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

_____, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.

KAPLANOĞLU, Raif, *Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

KAPLANOĞLU, Raif - Ozan, *Bursa'nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa, 2014.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.V, (9.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

KARPAT Kemal, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (2.Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, Kemal, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (2.Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KASSAB, Sawsan Agha, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Vilayetlerine İskân Edilen Giritli Göçmenler”, *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.697-702.

KAYGALAK, Sevilay, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa’da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

GURULKAN, Kemal - ÇINAR, Osman - GENÇ, Yusuf İhsan, DEMİRBAŞ, Uğurhan (yay. haz.), *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2012.

KENNEDY, PAUL, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, (12. Baskı), çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

KESKİN, Özkan, *Orman ve Ma’âdin Nezareti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

_____, *Türkiye’deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

KOCACIK, Faruk, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, *Osmanlı Araştırmaları*, (I), 1980, s. 137-191.

KOÇ, Bekir, “1870 Orman Nizamnâmesi’nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 24 (37), 2005, s. 231-257.

_____, “Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 2007, s. 113-127.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

KUMAŞ, Nursal, “Bursa’da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 2011, s. 213-241.

KURAT, Akdes Nimet, “Panslavizm”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 11 (2. ve 4. sayılardan ayrı basım), 1953, s. 241-279.

_____, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, (5.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

KURAT, Yuluğ Tekin, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nin Sebepleri”, *Belleten*, 26 (103), 1962, s. 567-593.

KURT, Abdurrahman, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 548-567.

KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (3.Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 541-557.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (5.Baskı), çev. Metin Kırıralı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

MAĞMUMİ, Şerafettin, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları: Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, (2.Baskı), yay. haz. Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul, 2002.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: (1821-1922)*, (2. Baskı), çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

MEHMED ZİYA, Bursa’dan Konya’ya Seyahat, (2.Baskı), yay. haz. Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara, 2009, s. 28.

MEVSİM, Hüseyin (yay.haz.), *Bulgar Gözüyle Bursa*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Kafkasya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 158-160.

ONGUNSU, Ahmet Hamit, “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, *Tanzimat I*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1940, s. 1-12.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

_____, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserleri III*, (3.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖMER SUBHÎ, *Hüdavendigar Vilayetinde Bir Hafta Seyahat*, yay. Haz. Nezaket Özdemir, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2007.

ÖNGÖR, Sami, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

ÖNTUĞ, M. Murat, *Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009.

ÖRENÇ, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2009.

ÖZCAN, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14), 2006, s. 103-121.

ÖZTAHTALI, İbrahim İmran, "XIX. Yüzyıl Bursa Kültür Hayatında Önemli Bir Dönemeç: Fevâ'id", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (32), 2012, s. 269-284.

ÖZTÜRK, Yücel, *Bursa Basın Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa, 2012.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, (2. Baskı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

PALMER, Alan, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.

PİRENNE, Jacques, *Büyük Dünya Tarihi*, C. III, çev. Nihat Önel, Meydan Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1972.

PONTİNG, Clive, *Kırım Savaşı, Efsanenin Arkasındaki Hakikat*, çev. Hakan Abacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

ROBERTS, John Morris, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2010.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (10.Baskı), çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.

SAATÇI, Meltem Begüm, “Balkan Ulusçuluklarına Dair Bir Değerlendirme: Farklı Uluslar Farklı Usûller”, *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (23), 2009, s. 13-28.

SANDER, ORAL, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (7.Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.

SATICI, Emre, *19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

SATIŞ, İhsan, “Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (1), 2012, s.517-531.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (5), 1996, s. 89-103

_____, Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (6), 1996, 89-99.

SHAW, Stanford J. , *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)* , çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

SHAW, Stanford J. - Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, (3.Baskı), çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2008.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, (3. Baskı), çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2010.

SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

ŞAHİN, Musa - IŞIK, Esra, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Mahalle Yönetimi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 2011, s. 221-230.

ŞERAFETTİN MAĞMUMİ, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, (2.Baskı), çev. Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul, 2002.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul, H. 1317 [M. 1899-1900].

ŞİMŞİR, Bilal N. , *Rumeli’den Türk Göçleri*, C. I-II-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, “Ahmet Vefik Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, C. I, (5.Baskı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 207-210.

TAŞBAŞ, Erdal, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2011.

TAŞKIN, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), 2008, s. 345.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

TEKELİ, İlhan, *Göç ve Ötesi*, (2.Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

TİMUR, Taner, “13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Tarihinde Göç Olgusu”, *Toplumsal Tarih*, (165), 2007, s. 26-36.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*, C.I, (2.Baskı), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9 (1-2), 1951, s. 111-151.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih 1789-1994*, (4.Baskı), Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.

ULUDAĞ, Süleyman, “Müridizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 50-52.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, (7.Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

ÜLKESAL, Müstecip, “Kırım Türkleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s. 1147-1153.

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, (2.Baskı), çev. Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

AKYÜZ, Yahya, “17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler ve Doğrultular)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 2009*, C. III/II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 855-875.

YAZICI, Nesimi, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (1), 2007, s. 1-46.

YILDIRIM, Mehmet Ali, “II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilâyât Sanayi Mektepleri Tertibatı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31 (52), Ankara, 2012, s. 135-170.

YILDIRIM, Mehmet Ali, “Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi”, *Karadeniz Araştırmaları*, (37), 2013, s. 71-90.

YILDIRIM, Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi*, Darülaceze Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

YILMAZ, Mehmet, *Konya Vilayeti'nde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, s.91-93.

YÜKSEL, Hasan, “Kafkas Göçmen Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, (24), 1994, s.117-127.

III. DİĞER KAYNAKLAR

www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts.

www.unchr.org.tr.

VI. EKLER

Ek 1: Osmanlı Devleti'ne Göç Etmek İsteyenlerle İlgili 1 Ocak 1857 Tarihli Kararname

Kabul-i Tabiiyet ile Hariçten Devlet-i Aliyye Memâlikine Gelip Tavattun Etmek Arzu Eden Familyalar Hakkında Mukaddema Tanzim Buyurulan Nizamname Suretidir.

- 1) Hiçbir gûna istisna olmayarak tabiiyet-i saltanat-ı seniyyeyi kabul eyleyeceklerine ve vezâ'if-i tabiiyetten olduğu üzere padişahına daima sadakat ve istikamette bulunacaklarına evvel-i emirde tahlif olunacaklardır.
- 2) Kâffe-i mevâdd-ı vakıada kavânîn-i hâliye ve istikbâliye-i saltanat-ı seniyyeye tabiiyet eyleyeceklerdir.
- 3) Bulundukları din ve mezhepte sair tebaa-i saltanat-ı seniyye misillü dahl ve taarruzdan sâlim olarak sunûf-ı tebaa-i Devlet-i Aliyyenin nail oldukları imtiyazât-ı mezhebiyeye bilâ-fark bunlar dahi mazhar olacaklardır. Bunlara saltanat-ı seniyyenin tayin edip tavattun edecekleri mahallerde mensup oldukları mezhebin mabetleri olarak derece-i kâfiyede bulunduğu hâlde oralarda icra-yı ayin edecekler ve müceddeden köy inşasıyla tavattun edecek bulundukları takdirde lüzumu olan mabedin inşasına saltanat-ı seniyyeden bi'l-istizan ruhsat verilecektir.
- 4) Memâlik-i Devlet-i Aliyyeden tensip olunacak eyalâtta hâlî olan ve münbit ve havası güzel bulunan arazi-i mirîye-i Devlet-i Aliyyeden herkesin iktidar ve tahammülüne göre lüzumu miktar mahal icra-yı ziraat ve sınaat etmek için irae ve ita olunacaktır.

5) Taraf-ı Devlet-i Aliyyeden meccanen ita olunacak arazi-i hâliye menâfi'ine mahsus olmak üzere Rumeli tarafında olduğu hâlde altı sene ve Anadolu canibinde bulunduğu takdirde on iki sene kâffe-i tekâlif-i meşru'a-i şahsiyeden muaf olacaklardır.

6) Kezalik Rumeli tarafında olduğu hâlde altı sene ve Anadolu canibinde bulunduğu takdirde on iki sene gerek bizzat hizmet-i askeriyeden ve gerek iane-i nakdiyeden muaf olacaklardır.

7) Tekâlif-i meşru'adan müddet-i muafiyetleri hitamından sonra sair tebaa-i saltanat-ı seniyye misillü kâffe-i vezâ'ifi ifa edeceklerdir.

8) Taraf-ı Devlet-i Aliyyeden meccanen ita olunan araziye la-ekall yirmi seneden evvel satamayacaklardır.

9) Müddet-i mevzua içinde bunlardan terk-i vatan ve tabiiyet eden olur ise verilmiş olan araziye ve kendilerinin işbu arazi üzerine bina eyledikleri emlakın uhdelerinde kalması uyamayacağından o makûleleri meccanen taraf-ı Devlet-i Aliyyeye terk etmeye mecbur olacaklardır.

10) Bunların tavattun edecekleri köy ve kasaba hangi kaza ve sancak dâhilinde bulunur ise mülhak oldukları ol mahallin tebaa-i sairesi misillü zabitinin taht-ı muhafaza ve idaresinde bulunacaklardır.

11) Müddet-i muafiyetten evvel memâlik-i saltanat-ı seniyye derûnunda tebdil-i mekân etmeleri icap eylediği hâlde buna ruhsat verilip fakat tekâliften muafiyet hususu iptida kendilerine verilen arazinin tarih-i imzasından muteber olacaktır.

12) Kendi memleketlerinde erbâb-ı cinayâtta olmayan ve meçhulü'l-ahvâl bulunmayan ehl-i ırz gürûhundan erbâb-ı ziraat ve sınıyiden olmaları lazım geleceklerdir ve bu takımın içinde daha memleketlerinde iken ehl-i cinayâtta bulunduğu buraya geldikten sonra tebeyyün eder ise Devlet-i Aliyye o makûleleri tard etmeye muktedir olacaktır.

13) Memâlik-i Devlet-i Aliyyeye gelmek isteyen familyalara verilecek arazi hâl-i iktidarlarına göre olmak lazım geleceğinden bunları esâmi ve keyfiyet ve cihet ve miktar-ı sermaye ve sanatlarını mübeyyin müfredat üzere defterleri Devlet-i Aliyyenin sefir ve şehbenderleri bulunan mahallerde onlar marifetleriyle taraf-ı Devlet-i Aliyyeye takdim olunacaktır ve her bir familyanın la-ekall altmış altın mecdidiye miktarı sermayesi bulunması dahi şart kılınmıştır.

14) Bunların esnâ-yı azimetlerinde emvâl ve eşyalarının nakli hususunda saltanat-ı seniyye konsolosları ve memâlik-i Devlet-i Aliyyeye duhullerinde dahi kezalik saltanat-ı seniyye memurları taraflarından lazım gelen teshilât icra olunacak ve pasaportları Devlet-i Aliyye konsolosları tarafından meccanen vize edilecektir.

Fî 5 Zilhicce 1272

Nizamname-i mezkûrun fî gurre-i Ramazan sene 1274 tarihli müverrah zeyli suretidir.

Muhacirîne verilecek arazi yirmi sene zarfında âriyyet hükmünde olacağından bu müddet zarfında vefat edenlerin arazisi üzerinde bulunan müddet-i bakiye hakkı emval ve emlakının intikal eylediği veresesine ait olarak isterler ise bi'l-iştirak müddet-i bakiyeyi ikmal edebilecekler ve isterler ise mevrûs olan emlak ile müddet-i

bakiye hakkını içlerinden birine veyahut şerâ'it-i esasiyeyi kabul ederek gelecek başka bir muhacire bey' ve terk eyleyebilecekler velhasıl gerek iptida gelmiş olan familya reisi olsun ve gerek ol heyet-i imariyeyi idare edecek halkı olsun yirmi sene hitamında her kim bulunur ise ol arazide hakk-ı tasarrufa nail olabileceklerdir. Terk-i dar ü diyar ırsdan hirmanı iktiza edeceğinden vatan-ı aslilerinde bulunan verese burada mutavattın olduğu hâlde vefat eden murisinden hisse-i miras alamayacaktır.

Ek 2: Osmanlı Devleti'ne Göç Etmek İsteyenlerle İlgili 26 Mart 1902 Tarihli Kararname Layihası

1) Memâlik-i Şahaneye hicret edecek olanlar memleketlerinden azimetlerinden altı ay mukaddem nere ahalisinden bulunduklarını ve mahall-i ikametlerini ve kaç nüfus ve haneden ibaret olduklarını mübeyyin bir istida tanzim ve süfera-yı Devlet-i Aliyye vesâtatıyla Hariciye Nezaret-i Celîlesine takdim edecekler ve tâbi oldukları hükûmet tarafından kendilerine tabiiyet-i asliyelerini terkle hicrete mezun olduklarına ve erbâb-ı iffet ve namustan olup irtikâb-ı cinayet etmemiş bulunduklarına dair verilecek ruhsatnâme ve evrak-ı saireyi mezkûr istidaya rabt eyleyeceklerdir. İstidaları Hariciye Nezaretinden Muhacirîn-i İslamiye Komisyon-ı Âlisine irsal olunarak komisyon-ı mezkûrca işbu altı mâh zarfında merhumların iskân olunacağı mahaller bi't-tayin doğrudan doğruya mahall-i mezkûreye sevk olunacaklardır.

2) Hükûmet-i seniyye ile muhacirinin mensup oldukları devletlerin Dersaadet'te bulunan sefaretleri beyninde karşılıklı defterler tutularak gelen muhacirinin esamisi kaydolunacak ve hîn-i vürutlarında pasaportları bi'l-iptal ait oldukları sefarete teslim ve yedlerine tezâkir-i Osmaniye ita olunacaktır. Devlet-i Aliyye ile muahedesi veya

Dersaadet'te sefareti olmayan devletler tebaasından olan muhacirînin pasaportlarına muhacerete ve kabul-i tabiiyet-i Osmaniyyeye mezun olduklarına dair devlet-i metbû'aları tarafından verilen şerh üzerine Muhacirîn-i İslamiye Komisyon-ı Âlîsine muamele-i lazimesi icra olunur.

3) Muhacirler evvel-i emirde zât-ı akdes-i hazret-i padişahiye daima sadakat üzere bulunacaklarına ve tabiiyet-i Osmaniyyeyi bilâ-kayd ve tahdit kabul eylediklerine dair tahlîf eyleyecekler ve her hususta Devlet-i Aliyyenin memurinine ve kavânîn-i hâliye ve müstakbelesine tâbi olacaklardır.

4) Muhacirîn için Komisyon-ı Âlî tarafından tensip buyurulacak arazi mahsuldar ve muhacirînin tabiatına en ziyade muvafık olmak üzere intihap edilecek ve her bir aileye icra-yı ziraat veya sanat için münasip miktar arazi meccanen terk olunacaktır.

5) Arazi-i mezkûre muhacirîn-i merkûmeye meccanen ita olunacağı gibi bunlar on iki sene müddetle gerek arazi ve gerek nüfusça bi'l-cümle tekâlîf-i mîrîyeden muaf olacaklar ve bu müddetlerin inkızâsında umum tebaa-i şahane misillü bi'l-cümle vergi ve tekâlîf ile mükellef olacaklardır.

6) Muamele-i askeriyyeye tabi olan mahallere yerleştirilen zükûr muhacirîn mükellefiyet-i askeriyeden muaf olacaklarsa da bunların orada tevellüt eden zükûru sair tebaa-i şahane misillü hizmet-i askeriye ile mükellef olacaklardır.

7) Muhacirler kendilerine meccanen ita olunan arazi üzerine yirmi seneden evvel ahara bey' ve ferağ misillü muamele-i tasarrufiye icra edemeyecekler ve henüz yirmi sene mürur etmeksizin tabiiyet ve memâlik-i şahaneyi terk etmek arzu edenler olur ise tabiiyet nizamnâme-i mahsusasına tevfiğ-i muameleye mecbur olacakları gibi

kendilerine verilmiş olan araziyi dahi inşa eylemiş oldukları bi'l-cümle mebânî ile beraber bilâ-bedel hükûmet-i seniyyeye terk etmeye mecbur tutulacaklardır.

8) Tekâliften muafiyet hususunda tayin edilen müddet-i munkazıye olmaksızın muhacirler sakın oldukları mahalleri terk ile memalik-i şahanenin diğer bir noktasında ikamete ihtiyaç gördükleri takdirde bu bâbda kendilerine müsaade edilecek ve fakat tekâliften muafiyet müddeti evvelce kendilerine meccanen arazi ita olduğu tarihten itibaren hesap edilecektir.

9) Muhacirler miyânında kendi memleketlerinde irtikâb-ı cinayet etmiş olanlar ve ahlak-ı seyyie ashabından bulunanlar mevcut olduğu tebeyyün eylediği takdirde hükûmet-i seniyye bu makûleleri memalik-i şahaneden tard ve tebîd edebilecektir.

10) Muhacirinin esna-yı hareketlerinde Devlet-i Aliyye şehbenderleri ve Memalik-i Şahaneye hîn-i vusullerinde memurîn-i mahalliye taraflarından gerek şahısları gerek eşyalarının nakli hususunda her türlü teshilât irae olunacak ve ez-cümle şehbenderler bunların pasaportlarını meccanen vizite edeceklerdir.

11) Muhacirine verilecek arazi yirmi sene zarfından âriyyet hükmünde olacağından bu müddet zarfında vefat edenlerin arazi üzerinde bulunan müddet-i bakiye hakkı emval ve emlakinin intikal eylediği veresesine ait olarak isterler ise ya bi'l-iştirak müddet-i bakiyeyi ikmal edecekler ve isterler ise kendilerine müntakıl olan arazi ile müddeti-i bakiye hakkı içlerinden birine veyahut şerait-i esasiyeyi kabul ederek gelecek başka bir muhacire terk ve tefviz eyleyebilecekler velhasıl gerek iptida gelmiş olan familya reisi ve gerek onun halefi yirmi sene hitamında ol arazide hakk-ı tasarrufa nail olabileceklerdir.

12) Muhacirînin vatan-ı aslîlerinde mukim olup tabiiyet-i Osmaniye de olmayan veresenin burada vefat eden murisleri arazisinde veresenin hakk-ı intikali olmayacaktır.

13) Tebaa-i Devlet-i Aliyye sıfatıyla Memalik-i şahanede ikamet etmek üzere memalik-i ecnebiyeden vürut edecek familyaların muhacereti hakkında taraf-ı hükûmet-i seniyyeden vaz olunan şeraiti havi fi 5 Cemaziyelevvel sene 1274 tarihli nizamname ile nizam-ı mezkûrun fi 18 Receb 1284 tarihli zeyli mefsuhtur.

Ek 3: H. 1297 [M. 1879-1880] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağı Nüfus İstatistiği

Bursa Sancağı³⁸⁰	İslam	Rum	Ermeni	Yahudi/Katolik/Protestan	Toplam
Bursa Kazası (Kite ve Cebel-i Atik Nahiyeleri dâhil)	22.822	8.782	3.070	823/158/49	35.704
Gemlik Kazası	3.356	3.026	969	-	7.351
Mihaliç Kazası	4.112	4.156	445	-	8.713
Mudanya Kazası (Tirilye Nahiyesi dâhil)	1.601	5.010	-	-	6.611
Kirmasti Nahiyesi (Sincan Nahiyesi dâhil)	6.946	420	346	-	7.712
Atranos Nahiyesi (Harmancık ve Gökçedağ Nahiyeleri dâhil)	16.241	1.553	-	-	17.794
Pazarköy Nahiyesi	2.140	-	7.401	-	9.541
Toplam	57.218	22.947	12.231	1.030	93.426

³⁸⁰ HVS, Def'a: 11, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1297 [M. 1879-1880], s. 173. Salnamede yer alan veriler yalnızca erkek nüfusu ifade etmektedir.

Ek 4: H. 1302 [M. 1884-1885] Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesine Göre Bursa Sancağı Nüfus İstatistiği																
Bursa Sancağı ³⁸¹	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Bulgar		Yahudi		Ecnebi/Kıpti	Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Bursa Kazası	Müslim ve Gayrimüslim 118.685 ³⁸² Nüfus Bulunmaktadır.															118.685
Gemlik Kazası	10.200 Müslim ve 7.800 Gayrimüslim Nüfus Bulunmaktadır.															18.000
Pazarköy Nahiyesi	4.400 Müslim ve 14.500 Gayrimüslim Nüfus Bulunmaktadır.															18.900
Mudanya Kazası	4.543 Müslim ve 10.514 Gayrimüslim Nüfus Bulunmaktadır. (Tirilye Nahiyesi Dâhil)															15.057
Mihaliç Kazası	10.833	9.243	3.860	3.379	390	366	-	-	22	26	247	179	40	31	33 Ecnebi Kıpti 79 71	28.799
Kirmasti Kazası	30.914 Müslim ve 1.839 Gayrimüslim Nüfus Bulunmaktadır.															32.753
Atranos Kazası	36.058 Müslim ve 164 Gayrimüslim Nüfus Bulunmaktadır. (Gökçedağ ve Harmancık Nahieleri Dâhil)															36.222
Toplam																268.416

³⁸¹ HVS, Def'a: 12, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1302 [M. 1884-1885], s. 394-435.

³⁸² Bursa Kazasının net nüfus rakamı H.1302 [M. 1884-1885] tarihli salnamede yer almamaktadır. Bu nedenle tabloda H.1303 tarihli salnamede yer alan nüfus rakamına yer verilmiştir bkz. HVS, Def'a:13, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1303 [M. 1885-1886], s. 75.

Ek 5: R. 1307 [M. 1891-1892] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği															
Bursa Sancağı ³⁸³	İslam E K		Rum E K		Ermeni E K		Katolik E K		Protestan/Latin/ Bulgar E K		Yahudi E K		Ecnebi/Kıpti E K		Toplam
Bursa Mahallâtı	28.949	29.953	2.374	2.784	3.506	4.035	300	369	112	122	1.268	1.290	718	533	76.313 ³⁸⁴
Bursa Kurâsı	43.494 Müslim ve 12.246 Gayrimüslim Nüfus Bulunmaktadır.														55.744
Gemlik Kazası	Müslim ve Gayrimüslim 19.648 Nüfus Bulunmaktadır.												178		19.826
Pazarköy Nahiyesi	2.258	2.100	-	-	7.175	6.168	-	-	38	46	-	-	-	-	17.785
	Protestan														
Mudanya Kazası	3.571 Müslim ve 11.999 Gayrimüslim (Rum) Nüfus Bulunmaktadır.														15.570
Mihaliç Kazası	23.213		7.270		770		-	-	398	Bulgar	73		43	Ecnebi	31.921
									48	Protestan			106	Kıpti	
Kirmasti Kazası	19.324	17.105	664	484	453	434	-	-	-	-	80		-	-	38.544 ³⁸⁵
Atranos Kazası	Müslim ve Gayrimüslim 37.425 Nüfus Bulunmaktadır.														37.425
Toplam															293.128

³⁸³ HVS, Def'a: 18, s. 101-131.

³⁸⁴ Bu sütundaki toplam 76.313 olması gerekirken söz konusu salnamede 76.413 olarak verilmiştir.

³⁸⁵ Bu sütundaki toplam 38.544 olması gerekirken söz konusu salnamede 38.052 olarak verilmiştir.

Ek 6: H. 1310 [M. 1892-1893] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği

Ek 6: H. 1310 [M. 1892-1893] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği															
Bursa Sancağı ³⁸⁶	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan, Latin ve Bulgar		Yahudi		Ecnebi		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Bursa Kazası	29.349	29.953	2.374	2.784	3.506	4.035	300	369	112	122	1268	1280	718	533	76.703
Bursa Kurâsı	21.812	21.686	Gayrimüslim nüfus 12.246’dır.												55.744
Gemlik Kazası	Müslim ve gayrimüslim 19.824 nüfusa sahiptir.														19.824
Pazarköy Nahiyesi	2.258	2.100	-	-	7.175	6.168	-	-	38	46	-	-	-	-	17.785
Mudanya Kazası	2.533	2.335	6.161	5.632	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16.661
Mihaliç Kazası	21.843		7.814		756		-	-	48		78		-	-	30.539 ³⁸⁷
Kirmastî Kazası	21.662	19.088	548	514	409	404	-	-	-	-	-	-	-	-	42.625 ³⁸⁸
Atranos Kazası	Müslim ve gayrimüslim 38.433 nüfusa sahiptir.														38.433
Toplam															298.314

³⁸⁶ HVS, Def'a:19, s. 311-338.³⁸⁷ Bu sütundaki toplam 30.539 olması gerekirken söz konusu salnamede 31.548 olarak verilmiştir.³⁸⁸ Bu sütundaki toplam 42.625 olması gerekirken söz konusu salnamede 41.625 olarak verilmiştir.

Ek 7: H. 1311 [M. 1893-1894] Tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiki																	
Bursa Sancağı ³⁸⁹	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Bulgar		Yahudi		Ecnebi		Toplam Nüfus
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Bursa Kazası	45.202	45.927	10.719	10.777	3.079	3.538	310	380	117	114	22	-	1.366	1.346	725	338	123.960
Gemlik Kazası	5.771	5.376	3.688	3.341	1.428	1.161	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20.765
Pazarköy Kazası	3.008	2.902	-	-	8.512	8.400	24	23	66	61	-	-	-	-	-	-	22.996
Mudanya Kazası	2.415	2.245	3.794	3.387	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11.841
Tirilye Nahiyesi	118	90	1.814	1.674	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.696
Emir Ali Nahiyesi	-	-	561	570	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.131
Mihaliç Kazası	13.914	12.519	4.159	3.794	409	451	-	-	31	37	15	18	51	41	221	30	35.690
Kirmasti Kazası	21.124	19.073	540	514	409	411	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	42.071
Atranos Kazası	11.775	11.599	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23.374
Harmancık Nahiyesi	4.864	5.072	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9.936
Gökçedağ Nahiyesi	2.673	2.619	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5.292
Toplam	110.864	107.422	25.275	24.057	13.837	13.961	334	403	214	212	37	18	1.417	1.387	946	368	300.752

³⁸⁹ HVS, Def'a: 20, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H. 1311 [1893-1894], s. 314-315.

Ek 8: H. 1312 [M. 1894-1895] Tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği																	
Bursa Sancağı ³⁹⁰	İslâm		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Bulgar		Yahudi		Ecnebi		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Bursa Kazası	44.802	43.962	10.852	10.640	2.464	3.200	616	730	151	144	22	-	1.291	1.274	729	542	121.419
Gemlik Kazası	5.844	5.429	3.520	3.155	1567	1.318	-	-	-	-	-	-	-	-	116	97	21.046
Pazarköy Kazası	3.049	2.886	-	-	7.569	6.846	-	-	34	37	-	-	-	-	-	-	20.421
Mudanya Kazası	2.569	2.397	6.238	5.702	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16.906 ³⁹¹
Mihaliç Kazası	13.328	11.970	4.318	3.879	497	477	-	-	31	39	17	22	51	41	40	4	34.714
Kirmasti Kazası	20.994	19.056	525	515	407	405	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	41.902
Atranos Kazası	19.361	19.567	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	38.928
Toplam	109.947	105.267	25.453	23.891	12.504	12.246	616	730	216	220	39	22	1.342	1.315	885	643	295.336

³⁹⁰ HVS, Def'a: 21, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H. 1312 [M. 1894-1895], s. 370-371.

³⁹¹ Bu sütundaki toplam 16.906 olması gerekirken söz konusu salnamede 16.905 olarak verilmiştir.

Ek 9: H. 1313 [M. 1895-1896] Tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği																	
Bursa Sancağı ³⁹²	İslâm		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Bulgar		Yahudi		Ecnebi		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Bursa Mahallâtı	22.037	22.025	2.210	2.617	3.956	3.358	299	386	81	71	22	-	1.454	1.264	729	542	61.063
											7	5					
											Latin						
Bursa Kurâsı	24.149	23.518	8.422	8.918	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	65.007
Gemlik Kazası	5.922	5.516	3.489	3.171	1.581	1.315	-	-	-	-	-	-	-	-	116	97	21.207
Pazarköy Kazası	3.075	2.921	-	-	7.731	7.068	-	-	40	42	-	-	-	-	-	-	20.877
Mudanya Kazası	2.608	2.453	6.299	5.789	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17.149
Mihaliç Kazası	13.388	12.020	4.203	3.784	488	354	131	139	31	39	17	22	51	41	40	4	34.752
							Kıpti										
							Gayrimüslim										
Kirmasti Kazası	20.918	19.004	522	520	400	411	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	41.775
Atranos Kazası	19.509	19.771	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39.280
Toplam	111.606	107.228	25.145	24.799	14.156	12.506	430	525	152	152	46	27	1.505	1.305	885	643	301.110

³⁹² HVS, Def'a: 22, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H. 1313 [M. 1895-1896], s. 136-138.

Ek 10: H. 1314 [M. 1896-1897] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiki

Bursa Sancağı ³⁹³	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Bulgar		Yahudi		Ecnebi		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Bursa Mahallâtı	24.669	25.272	2.538	2.679	2.416	3.197	625	737	158	144	22	-	1.535	1.301	729	542	66.564
Bursa Kurâsı	24.149	23.518	8.422	8.918	-	-	7	5	-	-	-	-	-	-	-	-	65.019
							Latin										
Mudanya Kazası	2.645	2.506	6.376	5.868	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17.395
Gemlik Kazası	6.134	5.719	3.568	3.267	1.603	1.323	-	-	-	-	-	-	-	-	117	98	21.829
Pazarköy Kazası	3.158	3.017	-	-	7.933	7.283	-	-	42	45	-	-	-	-	-	-	21.478
Mihaliç Kazası	13.754	12.325	4.259	3.862	402	472	168	168	30	41	17	22	52	44	40	4	35.660
							Kıpti Gayrimüslim										
Kirmasti Kazası	21.205	19.315	527	523	416	434	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	42.420
Atranos Kazası	19.826	20.171	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39.997
Toplam	115.540	111.843	25.690	25.117	12.770	12.709	800	910	230	230	39	22	1.587	1.345	886	644	310.362

³⁹³ HVS, Def'a: 23, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1314 [M. 1896-1897], s. 420-421.

Ek 11: H. 1315 [M. 1897-1898] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği

Bursa Sancağı ³⁹⁴	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Bulgar		Yahudi		Ecnebi		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Bursa Mahallâtı	23.735	24.318	2.286	2.654	3.067	3.434	369	407	78	76			1.492	1.339	-	-	63.255
Nefs-i Bursa Kurâsı	24.636	24.472	8.743	8.728	-	-	7	5	-	-	-	-	-	-	-	-	66.591
							Latin										
Mudanya Kazası	2.648	2.508	6.404	5.899	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17.462
Gemlik Kazası	6.523	5.619	3.822	3.156	1.443	1.341	-	-	-	-	-	-	-	-	123	91	22.118
Pazarköy Kazası	3.192	3.062	-	-	8.081	7.404	-	-	50	47	-	-	-	-	-	-	21.836
Mihaliç Kazası	13.695	12.274	4.303	3.869	507	480	171	171	31	41	17	22	54	44	40	4	35.723
							Kıpti Gayrimüslim										
Kirmasti Kazası	21.378	19.377	533	523	524	435	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	42.770
Atranos Kazası	20.339	20.548	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40.887
Toplam	116.146	112.178	26.091	24.829	13.623	13.096	547	583	159 ³⁹⁵	164	17	22	1.546	1.383	163	95	310.642

³⁹⁴ HVS, Def'a: 24, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1315 [M. 1897-1898], s. 314-315.³⁹⁵ Bu sütundaki toplam 159 olması gerekirken söz konusu salnamede 168 olarak verilmiştir.

Ek 12: H. 1317 [M. 1899-1900] Tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği

Bursa Sancağı³⁹⁶	İslâm	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Bulgar	Yahudi	Latin	Kıpti-i Gayrimüslim	Toplam
Bursa Kazası	92.506	22.547	6.372	758	306	25	2.930	12	-	125.456
Mudanya Kazası	5.320	12.567	-	-	-	7	-	-	-	17.894
Gemlik Kazası	12.787	7.030	2.852	-	-	-	-	-	-	22.669
Pazarköy Kazası	7.636	-	19.144	-	97	-	-	-	-	26.877
Mihaliç Kazası	27.182	8.588	1.057	-	66	39	106	-	-	37.038
Kirmasti Kazası	42.162	1.086	843	-	-	-	-	-	-	44.091
Atranos Kazası	42.721	6	-	-	-	-	-	-	-	42.727
Toplam	230.314	51.824	30.268	758	469	71	3.036	12	-	316.752

³⁹⁶ HVS, Def'a: 26, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H. 1317 [M. 1899-1900], s. 346-347.

Ek 13: H. 1318 [M.1900-1901] Tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği

Bursa Sancağı³⁹⁷	İslâm	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Bulgar	Yahudi	Latin	Kıpti-i Gayrimüslim	Toplam
Bursa Kazası	99.859	22.809	6.501	761	308	-	2.982	12	-	133.232
Mudanya Kazası	4.961	13.209	3	-	-	-	-	-	-	18.173
Gemlik Kazası	12.644	7.412	2.885	-	-	-	-	-	-	22.941
Pazarköy Kazası	10.798	-	19.444	-	102	-	-	-	-	30.344
Mihaliç Kazası	21.727	7.505	830	-	46	-	80	-	-	30.188
Kirmasti Kazası	41.894	1.065	843	-	-	-	8	-	-	43.810
Atranos Kazası	43.015	6	-	-	-	-	-	-	-	43.021
Toplam	234.898	52.006	30.506	761	456	-	3.070	12		321.709

³⁹⁷ HVS, Def'a: 27, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H. 1318 [M. 1900-1901], s. 338-339.

Ek 14: H. 1319 [M. 1901-1902] - H. 1320 [M.1902-1903] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamelerine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği

Bursa Sancağı³⁹⁸	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Bulgar	Yahudi	Latin	Ecnebi	Toplam
Bursa Kazası	101.180	24.329	6.613	776	313	-	3.009	12	-	136.232
Mudanya azası	4.861	13.329	3	-	-	-	-	-	-	18.193
Gemlik Kazası	12.797	7.464	2.895	-	-	-	-	-	-	23.156
Pazarköy Kazası	10.798	-	20.379	29	-	-	-	-	-	31.206
Mihaliç Kazası	21.803	8.380	905	-	52	24	80	-	14	31.244
Kirmasti Kazası	42.391	1.122	838	-	-	-	8	-	-	44.359
Atranos Kazası	42.975	-	-	-	-	-	-	-	-	42.975
Toplam	236.805	54.624	31.633	805	365	24	3.097	12	14	327.379

³⁹⁸ HVS, Def'a: 28, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1319 [M. 1901-1902], s. 350-351; HVS, Def'a: 29, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1320 [M. 1902-1903], s. 368-369.

Ek 15: H. 1321 [M.1903-1904] Tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği										
Bursa Sancağı³⁹⁹	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Bulgar	Yahudi	Latin	Ecnebi	Toplam
Bursa Kazası	103.738	24.248	6.435	788	317	-	3.040	12	-	138.578 ⁴⁰⁰
Mudanya Kazası	5.382	13.465	3	-	-	-	-	-	-	18.850
Gemlik Kazası	12.875	7.532	2.763	-	-	-	-	-	-	23.170
Pazarköy Kazası	11.260	-	19.794	29	-	-	-	-	-	31.083 ⁴⁰¹
Mihaliç Kazası	22.012	8.248	908	-	52	12	80	-	-	31.312
Kirmasti Kazası	42.731	1.114	827	-	-	-	8	-	-	44.680
Atranos Kazası	43.125	-	-	-	-	-	-	-	-	43.125
Toplam	241.123	54.607	30.730	817	369	12	3.128	12	-	330.798

³⁹⁹ HVS, Def'a: 30, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H. 1321 [M. 1903-1904], s. 368-369.

⁴⁰⁰ Bu sütundaki toplam 138.578 olması gerekirken söz konusu salnamede 138.536 olarak verilmiştir.

⁴⁰¹ Bu sütundaki toplam 31.083 olması gerekirken söz konusu salnamede 31.261 olarak verilmiştir.

Ek 16: H. 1324 [M. 1906-1907] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği

Bursa Sancağı ⁴⁰²	Erkek	Kadın	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Musevi	Kıpti	Ecnebi	Toplam
Bursa Kazası	69.341	68.312	101.913	23.434	6.529	684	254	3.514	1.325	-	137.653
Mudanya Kazası	12.650	11.465	7.223	16.759	54	20	1	58	-	-	24.115
Gemlik Kazası	13.186	11.855	14.516	7.536	2.918	-	-	-	-	-	25.041
Pazarköy Kazası	17.447	15.950	11.694	-	21.546	31	126	-	-	-	33.397
Kirmasti Kazası	29.116	27.000	53.718	1.324	915	-	-	159	-	-	56.116
Mihaliç Kazası	18.496	16.743	24.973	9.279	887	-	51	29	-	-	35.239
Atranos Kazası	23.128	22.576	45.704	-	-	-	-	-	-	-	45.704
Toplam	183.364	173.901	259.741	58.332	32.940 ⁴⁰³	735	432	3.760	1.325	-	357.265

⁴⁰² HVS, Def'a: 33, Matbaa-i Vilayet, Bursa, H. 1324 [M. 1906-1907], s. 606.

⁴⁰³ Bu sütundaki toplam 32.849 olması gerekirken söz konusu salnamede 32.940 olarak verilmiştir.

Ek 17: H. 1325 [M. 1907-1908] Tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine Göre Bursa Sancağının Nüfus İstatistiği			
Bursa Sancağı⁴⁰⁴	Erkek	Kadın	Toplam
Bursa Kazası	68.960	67.939	136.899
Atranos Kazası	23.128	22.576	45.704
Mihaliç Kazası	18.496	16.743	35.239
Kirmasti Kazası	29.116	27.000	56.116
Pazarköy Kazası	17.447	15.950	33.397
Gemlik Kazası	13.329	11.898	25.227
Mudanya Kazası	12.708	11.525	24.233
Toplam	183.184	173.631	356.815

⁴⁰⁴ HVS, Def'a:34, s. 68.

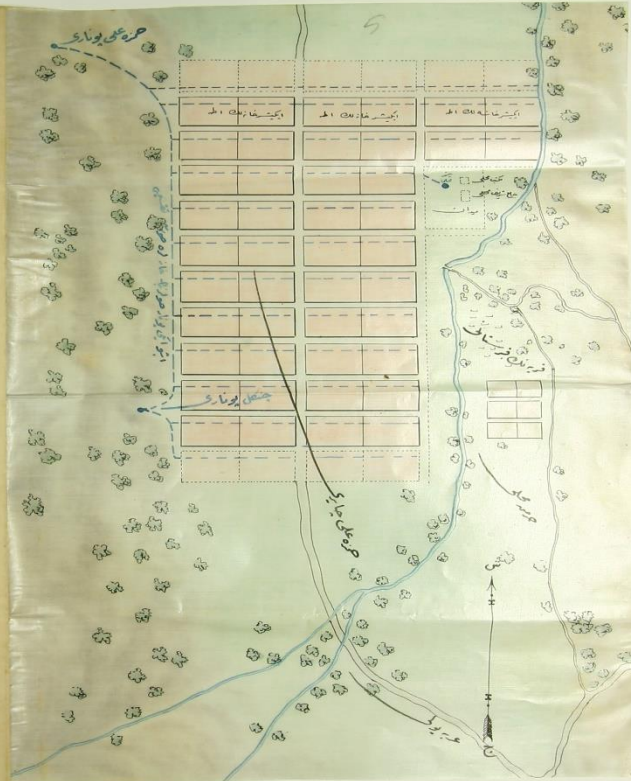
Ek 18: Bursa Şer'ıye Sicillerinde Yer Alan Muhacirlere Ait Tereke Kayıtları			
	Defter Numarası	Kayıt Numarası	Tereke Değeri
1	C.173	8	1.285
2	C.173	17	2.041
3	C.173	22	872
4	C.173	23	1.700
5	C.173	44	1.268
6	C.173	61	249
7	C.173	63	1.976
8	C.173	74	392
9	C.173	76	4.040
10	C.173	82	15.657
11	C.173	89	866
12	C.173	91	1.758
13	C.173	109	5.150
14	C.107	173	1.325
15	C.107	163	977
16	C.107	137	496
17	C.107	117	15.159
18	C.107	63	3.957
19	C.107	39	9.237
20	C.107	12	14.785
21	C.170	15	2.038
22	C.170	45	522
23	C.170	56	504
24	C.170	90	993
25	C.170	94	251
26	C.170	122	2.600
27	C.160	13	6.048
28	C.160	69	1.962
29	C.160	39	9.913
30	C.160	101	5.902
31	C.160	157	7.100
32	C.160	118	15.845
33	C.160	119	4.450
34	C.160	131	55
35	C.160	148	50
36	C.160	156	6.620
37	C.160	165	9.140
38	C.160	171	848
39	C.160	184	1.548
40	C.172	12	2.686
41	C.172	95	150
42	C.172	116	1.579
43	C.172	117	363
44	C.172	127	1.491
45	C.172	148	1.969

46	C.172	189	1.229
47	C.172	260	14.020
48	C.136	74	1.224
49	C.136	77	79.499
50	C.174	98	908
51	C.174	114	4.648
52	C.174	116	18.422
53	C.174	122	2.160
54	C.174	133	5.130
55	C.174	162	422
56	C.174	169	7.997
57	C.174	180	31.929
58	C.174	181	3.944
59	C.174	187	5.214
60	C.174	191	1.838
61	C.174	194	737
62	C.176	119	64
63	C.176	116	1.337
64	C.176	76	3.935
65	C.176	74	600
66	C.176	72	3.067
67	C.176	24	3.014
68	C.176	52	2.013
69	C.176	50	9.798
70	C.176	45	323
71	C.176	42	4.014
72	C.176	40	15.357
73	C.176	29	1.531
74	C.176	22	8.307
75	C.176	25	6.870
76	C.176	14	48.321

پاڙاڙ ڪوئي قضايتي

$$\begin{array}{r} \text{ضرب} \\ 41212 \\ \hline \text{نقیصی} \\ 1 \\ \hline 2000 \end{array}$$

خداوند و کونکران

Ek 20: Hamzaköy Karyesi Keşif Raporu

Pazarköy Kazasının şimal cihetinde kâ'in Hamza Ali nam mevki istikşâfâtı mukaddema icra olunmuş ve haritası tanzim edilmiş bir mahaldir. İstikşâfât-ı vakıa neticesinde mevki-i mezkûrda Gürcü muhaciri iskân ettirilmiş ise de bunlara tarla ve mera ve orman ve karyenin muhtaç olduğu meydan ve cami ve kabristan ve harman yeri vesaire gibi mahallerin tahsisi tabii olduğundan bâ-emr-i vilayet-penahi zikrolunan Pazarköyüne muvasalat olundu.

Mevki-i mezkûrun müstesna evkaftan Çandarlı Hayrettin Paşa vakfından olması hasebiyle mütevellî vekili Derviş Efendi refakatleriyle Hamza Ali'ye gidildi.

Muhacirin-i merkûmenin buraya vürutlerinde Hamza Ali'nin çayırı demekle maruf olan ve şimalden cenuba mümted bir sath-ı mâ'il teşkil eden çayırın beynleri yetmiş beşer metre fasıllı birbirine müvazî beheri altı metre arzında ve üçer yüz metre tûlunda iki cadde küşat kılınmış ve işbu caddelere umumen beheri üçer buçuk metre arzında on sokak ile on adaya tefrik kılınmış ve şu hâlde beher ada 1875 metre mürebbi'indedir ve işbu adalar dörder haneye tefrik olunmuş ve her bir hane mahalli 468 metre mürebbi'ini havidir ve bu adaların cephesi vasatında 450 metre murabbai meydan terk olunmuş ki burası cami ve mektep ve çeşme inşası için tahsis kılınmıştır.

Karyeye Celp Olunacak Su

Karyenin sâlifü'z-zikr sath-ı mâ'il üzerinde bulunduğu cihetle sathın re's-i âlâsında Çengel Pınarı Hamza Ali Suyu namıyla mevcut iki menbain suları karyenin her bir hanesine ve cami inşa kılınacak meydana dahi kemal-i sühuletle isale olunabilir ve tanzim kılınan haritasında dahi işaret kılınmıştır.

Karye İçin Tayin ve Tahdit Olunan Hudut

Mebde’-i hudut Deli Pazar Boğazı tarikinden hatt-ı mezkûr ile Suludere’ye ve oradan Nadir Bayırına hatt-ı müstakim ile ve Nadir Bayırından yine hatt-ı müstakim ile Küçük Fındıklı Tepesine ve oradan yine hatt-ı müstakim ile Tepenli Dağına ve oradan yine bir hatt-ı müstakim ile Doğan Deresi üstündeki tepeye ve buradan mebde’-i hudut olan Deli Pazar tarikine müntehi olacaktır.

Ahali-i Karyeye tefrik ve irâ’e kılınan tarlalar

<u>Mevâki’</u>	<u>Dönüm</u>
Erkek Çukuru	300
Himmet Alanı	150
Ak Asmalı	350
Karanlık Dere	250
Mahmut Ağa Deresi	150
Elma Alanı	450
Çengel Pınarı	50
Karye Civarı	<u>60</u>
Toplam	1760

Ahali-i karyenin küşat eyledikleri tarlalarla henüz küşat olunmamış kabil-i ziraat araziden bâlâda müfredatı irâ’e kılınan mahallerden beher nüfusa beşer dönümden bin yediyüz altmış dönüm arazi taksim ve irâ’e kılınmış ve bunların muamele-i mukteziyeleri mütevellî vekili mûmâ-ileyh Derviş Efendi tarafından ifa kılınmaktadır.

Ek 21: H. 1307 [M. 1891-1892] Tarihli Mihaliç Kazasına Ait Suç İstatistiği

Hüdavendigâr Vilayeti merkez sancağına tabi Mihaliç Kazasında teşkil olunan kurâ ve mahallâtta muhacirîn ile ahali-i kadime miyanında iskân olunan muhacirîn miktar-ı hane ve nüfusuyla geçen 307 senesi iptidasından intihasına kadar bir sene zarfında vuku bulan cinayât ve cünha ve kabahat misillü ef'âl-i cürmiyyeleri istatistiki ve muhacirîn-i merkûmeden terk-i hane ve tebdil-i mesken edenler ve ahar kazaya naklolunanların keyfiyyâtını mübeyyin cetveldir.								
Muhacir iskân olunan karyelerin esamisi ile miktar-ı nüfus ve hane ve arazileri					Geçen 307 senesi iptidasından intihasına kadar muhacirîn vukuat-ı cürmiyyesi			
<i>Esami-i Kurâ ve Mahallât</i>	<i>Miktar-ı Hane</i>	<i>Miktar-ı Nüfus</i>	<i>İrâ'e Olunan Arazi</i>		<i>a</i> ⁴⁰⁵	<i>b</i> ⁴⁰⁶	<i>c</i> ⁴⁰⁷	<i>Mülâhazât</i>
<i>Dönüm</i>	<i>Evlek</i>							
Hüdavendigâr Mahallesi	106	536	1000	-	1	2	-	Rumeli muhacirleri için müceddeden teşkil olunan ve sened-i hakaniyesi dahi verilmiş olunan nefis-i kasabada vaki bulunan mahalle olup bir sene zarfındaki vukuattan biri darp diğeri itâle-i lisan ve biri de sirkatten ibaret idüğü
Selimiye Mahallesi	71	376	643	-	2	2	-	Bu dahi Rumeli muhacirînine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı biri darp biri tarla bozumu ve biri hakaret ve diğeri de ağaç kat'ından ibarettir.
Hamidiye Mahallesi	69	381	312	1	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve hiçbir vukuatı görülmemiştir.
Saadet Mahallesi	54	257	400	-	3	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı biri kalb akça sürmek ve biri darp ve diğeri de sirkatten ibarettir.

⁴⁰⁵ Mahkemece taht-ı hükme alınan.

⁴⁰⁶ Henüz muhakemesi derdest bulunan.

⁴⁰⁷ Zabıtaca tahkikât-ı evveliyesi icra olunmakta bulunan.

Musavviriyet Mahallesi	40	183	515	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve hiçbir vukuatı görülmemiştir.
Mecidiye Mahallesi	86	386	321	-	8	3	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı beşi darp ve ikisi muhill-i namus dördü de sirkatten ibaret bulunmuştur.
Nasreddin Mahallesi	62	254	256	-	1	1	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı biri bilerek mal-ı mesrûkı almak ve diğeri de darptan ibaret bulunmuştur.
Canbalı Mahallesi	161	621	888	-	2	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatının ikisi de darptan ibaret bulunmuştur.
Abdullah Paşa Mahallesi	58	236	18	-	6	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak nefis-i kasabada teşkil olunan mahalle olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı üçü darp biri adab-ı umumiyeyi ihlal ve biri memurîne adem-i itaat ve diğeri biri de sirkatten ibaret bulunmuştur.
Runkuş Paşa Mahallesi	106	463	105	-	2	1	-	Bu dahi Rumeli muhacirini olup nefis-i kasabada ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve senedât-ı hakaniyesi dahi verilmiş olup vukuatı biri darp ve biri muhill-i namus hareket ve diğeri de sirkatten ibaret bulunmuştur.
Garipçe Mahallesi	28	106	18	-	2	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirini olup nefis-i kasabada ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve senedât-ı hakaniyesi dahi verilmiş olup vukuatı biri darp ve diğeri biri de hilaf-ı kanun hareketten ibarettir.
Debbağlar Mahallesi	19	91	-	-	1	2	-	Bu dahi Rumeli muhacirini olup nefis-i kasabada ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve senedât-ı hakaniyesi dahi verilmiş olup vukuatı ikisi cerh ve biri de itâle-i lisandan ibaret bulunmuştur.
Tavşanlı Mahallesi	68	315	-	-	-	1	-	Bu dahi Rumeli muhacirini olup nefis-i kasabada ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve sened-i hakaniyesi dahi verilmiş olup vukuatı ızrardan ibaret bulunmuştur.
Yenice Mahallesi	53	249	-	-	2	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirini olup nefis-i kasabada ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve senedât-ı hakaniyesi dahi verilmiş olup vukuatı biri darp biri cerhten ibaret bulunmuştur.

Hacet Pınarı Karyesi	45	279	-	-	1	2	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunan karye olup senedât-ı hakaniyeleri verilmiş vukuatı biri darp ve ikisi de sirkatten ibaret bulunmuştur.
Armut Alanı Karyesi	45	176	-	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunan bir karye idiyse de eyyâm-ı şitâda kar ziyade nüzul etmesi hasebiyle mevrû'ât yetiştiremedikleri cihetle dağılmış bittabi senedâtı dahi verilememiştir.
Şah Melek Karyesi	61	253	-	-	-	2	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunan bir karye idiyse de eyyâm-ı şitâda kar ziyade nüzul etmesi hasebiyle mevrû'ât yetiştiremedikleri cihetle dağılmış ise de evvelce gasptan ibaret iki vukuatı olmuştur.
Okçu Karyesi	30	135	-	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunmuş ise de meclis-i idare canibinden henüz taksimat-ı dâhiliyesi icra olunamamaktan nâşî senedât-ı hakaniyesi verilememiş binâberîn miktar-ı arazi dahi tayin edememiştir.
Kirazlı Karyesi	50	189	1500	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunmuş senedât-ı hakaniyesi dahi verilmiş ise de âhiren münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma Kazasına irtibatı tahvil edilmiştir.
Okçu Gölü Karyesi	63	270	1200	-	-	1	-	Bu dahi Rumeli ve Tatar muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunmuş senedat-ı hakaniyesi dahi verilmiş ise de âhiren münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma Kazasına irtibatı tahvil edilmiş olup evvelce bir sirkat vuku bulmuştur.
İnkaya Karyesi	51	249	503	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunan karye olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş olup vukuatı olmadığı
Haydar Karyesi	15	48	-	-	-	-	-	Mukaddema muhacirin-i Çerakiseye irâ'e ve tahsis olunmuş ise de muahharan mukâtebe bedeli olarak Esvâbi-i Sâni-i Cenâb-ı Padişahî Saadetli Hacı İlyas Beyefendi hazretleri namına olarak bâ-irade-i seniyye çiftliğe tahvil edilmiştir.
Malkara Karyesi	10	65	-	-	-	1	-	Muhacirîn-i Çerakiseye tahsis olunmuş ise de âhiren bilâ-mûcib dağılmış ve sirkat nev'inden olarak bir vukuatı bulunmuştur.
Sürgündere Karyesi	16	69	-	-	-	-	-	Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunan bir karye idiyse de vehâmet-i havası cihetiyle birtakımı telef olarak küsuru dahi

								dağılmıştır.
Akça Susıǵırlık Karyesi	105	340	-	-	1	3	-	Hazine-i hassa-i şahaneye merbut arazi-i seniyyeden olup mukavele-i mahsusa ile hazine-i müşârûn-ileyha tarafından muhacirin-i Çerakise ikâme edilmiş ve vukuatı ikisi darp ve biri teshîr-i silah ve diğeri biri de hakarettten ibaret bulunmuştur.
Güngörmez Karyesi	34	215	-	-	-	-	-	Rumeli muhacirlerine mahsus olarak müceddeden teşkil olunan bir karye idiyse de meclis-i idare canibinden henüz taksimat-ı dâhiliyesi icra olunamamaktan nâşî sened-i hakaniyesi verilememiş ve binâberîn miktar-ı arazi tayin edememiştir.
Hayırlı Karyesi	69	227	852	-	2	1	-	Muhacirîn-i Çerakiseye mahsus olarak müceddeden teşkil olunan karye idiyse de senedât-ı hakaniyesi der-dest tanzim bulunmuş vukuatının ikisi sirkat ve biri de itâle-i lisandan ibaret bulunmuştur.
Fazlı Konağı Karyesi	21	100	-	-	-	-	-	Rumeli ve Tatar muhacirlerine mahsus müceddeden teşkil olunan bir karye idiyse de meclis-i idarece taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından arazileri tayin edilemeyip vukuatı dahi olmadığı
Etmekçi Merası Karyesi	61	196	-	-	-	3	-	Hazine-i hassa-i şahaneye merbut araziden olup mukavele-i mahsus ile hazine-i müşârûn-ileyha tarafından muhacirin-i Çerakise ikâme edilmiş ve vukuatının ikisi sirkat ve biri de darptan ibaret bulunmuştur
Karaçalılık Karyesi	63	209	-	-	-	-	-	Çerkes muhacirlerine mahsus mücedded bir karye olup senedât-ı hakaniyesi dahi verilmiş ise de âhiren münasebet-i mevkiâsından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur.
Yarış Karyesi	49	177	-	-	-	-	-	Rumeli muhacirlerine mahsus mücedded bir karye olup henüz meclis-i idarece taksimat-ı dâhiliyesi icra olunmadığından arazileri tayin olunmamıştır.
Teferrüç Karyesi	29	111	-	-	-	-	-	Muhacirîn-i Çerakiseye mahsus olarak müceddeden teşkil olunan karye idiyse de arazisi ziraata kabil olmadığından ahali dağılmıştır.
Hotanlı Karyesi	115	467	-	-	1	3	-	Mukaddema çiftlik olup Yenişehir muhacirleri tarafından bi'l-mübayaa karye hâline vaz' edilmiş ve senedât-ı hakaniyesi dahi verilmiş olup vukuatı biri teshîr-i silah ve biri sirkat ve biri de darp ve diğeri de zarar ve ziyandan ibaret bulunmuştur.
Örencik Karyesi	26	127	-	-	-	-	-	Rumeli muhacirlerine mahsus müceddeden teşkil olunan bir karye olup arazi irâ'e olunmuş ise de meclis-i idarece taksimat-ı dâhiliyeleri icra

								olunmamıştır.
Arap Çiftliği	44	162	-	-	1	-	-	Evkaf-ı hümayun hazinesine merbut arazi-i vakfiyeden olup mukavele-i mahsusa ile hükûmetçe muhacirin-i Çerakiseye icar olunmuş ve vukuatı hayvan sirkatinden ibaret bulunmuştur.
Taşlık Karyesi	45	203	563	-	2	2	-	Rumeli muhacirlerine mahsus müceddeden teşkil olunan bir karye olup senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatının ikisi sirkat ve biri de hakarettten ibaret bulunmuştur.
Şahin Karyesi	42	245	120	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senedât-ı hakaniyesi verilmiş olduğu ve vukuatı olmadığı
Kıranlar Karyesi	8	38	-	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından senetleri verilmemiştir.
Gölecik Karyesi	10	38	-	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından senetleri verilmemiştir.
Karasu Karyesi	47	165	-	-	1	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı teshîr-i silahtan ibaret bulunmuştur.
Arız Karyesi	16	65	-	-	1	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı sirkatten ibarettir.
Keşlik Karyesi	28	163	-	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı olmadığı.
Duğla Karyesi	35	153	-	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve sened-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı olmadığı.
Geçit Karyesi	27	127	-	-	1	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı darptan ibarettir.
Dede Obası Karyesi	43	158	-	-	-	-	-	Bu dahi Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı olmadığı.
Emre Karyesi	70	330	311	-	1	-	-	Muhacirin-i Çerakiseden olup ahali-i kadime miyanında iskân edilerek senedât-ı hakaniyesi verilmiş ve vukuatı darptan ibaret bulunmuştur.
Mahbubeler Karyesi	22	186	-	-	-	-	-	Rumeli muhacirini olup ahali-i kadime miyanında iskân edilerek sened-ı hakaniyesi henüz taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından arazileri tayin olunmamış olduğu ve vukuatı dahi olmadığı

Çakıl Karyesi	10	67	-	-	-	-	-	Rumeli muhacirini olup ahali-i kadime miyanında iskân edilerek sened-i hakaniyesi henüz taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından arazileri tayin olunmamış idüğü ve vukuatı dahi olmadığı
Yenice Karyesi	45	207	601	-	-	4	-	Çerkes ve Rumeli muhacirleri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senetleri verilmiş ve vukuatının üçü sirkat ve biri gasptan ibaret bulunmuştur.
Dağkadı Karyesi	94	416	133	-	1	2	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senetleri verilmiş olup vukuatının biri darp ve biri de teshîr-i silah ve diğeri hakarettten ibaret bulunmuştur.
Tophisar Karyesi	26	164	136	-	2	-	-	Çerkes ve Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senetleri verilmiş olup vukuatının ikisi darp biri sirkatten ibaret bulunmuştur.
Danişment Karyesi	25	134	437	-	-	-	-	Çerkes ve Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senetleri verilmiş olup vukuatı olmadığı.
Çavuş Karyesi	11	75	82	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senetleri verilmiş olup vukuatı olmadığı.
Karayani Karyesi	30	148	-	-	2	-	-	Yenişehir muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve karye dâhilinde çiftlik teferruğ eyledikleri ve vukuatının ikisi de darptan ibaret bulunmuştur.
Akhisar Karyesi	40	173	-	119	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskan ve senedat-ı hakaniyeleri verilmiş olup vukuatı olmadığı.
Gelisan Karyesi	20	104	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından arazileri tayin olunamamıştır ve vukuatı olmadığı.
Beylik Karyesi	56	27	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve karye-i mezkûre dâhilinde çiftlik teferruğ eyledikleri ve vukuatı olmadığı.
Ova Esemi Karyesi	40	137	-	164	-	-	-	Rumeli ve Tatar muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve senedat-ı hakaniyeleri verilmiş olup vukuatı olmadığı.
Bey Karyesi	26	183	-	-	1	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve karye-i mezkûrede çiftlik mübayaa eyledikleri ve vukuatı darptan ibaret bulunduğu.

Sığırcı Karyesi	67	278	-	660	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve senetleri dahi verilmiş ise de münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur.
Çöklü Karyesi	23	106	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ise de arazi verilmeksizin münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur.
Köseresil Karyesi	14	42	-	60	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş sened-i hakaniyeleri verilmiş ise de münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur.
Ergili Karyesi	95	389	-	573	1	-	-	Çerkes ve Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş sened-i hakaniyeleri verilmiş ise de münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur ve vukuatı darptan ibaret bulunmuştur.
Doğa Karyesi	23	86	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ise de arazi irâ'e olunmaksızın münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur ve vukuatı olmadığı
Ümiteli Karyesi	56	254	-	659	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve sened-i hakaniyeleri verilmiş ise de münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur.
Göbel Karyesi	379	1432	13	277	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve sened-i hakaniyeleri verilmiş ise de münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur.
Aksakal Karyesi	38	183	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ve arazi irâ'e olunmaksızın münasebet-i mevkiasından dolayı Bandırma'ya irtibatı tahvil olunmuştur.
Germikir Karyesi	103	391	-	-	2	2	-	Yenişehir muhacirleri olup ahali-i kadime miyanında iskân olunmuş ise de çiftlik teferuğ eyledikleri ve vukuatlarının biri tütün ketmi ve cerh ve biri darp ve katlden ibarettir.
Canbaz Karyesi	51	150	-	-	-	-	-	Hazine-i hassa-i şahaneye merbut araziden olup mukavele-i mahsus ile hazine-i müşârûn-ileyha tarafından Çerkes ve Rumeli muhacirini ikâm edilmiş ve vukuatı olmadığı
Karaağaç-ı	19	60	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve arazi irae

Kebir								olunmuş ise de meclis-i idarece taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmamıştır.
Kulak Pınarı	3	16	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve arazi irae olunmuş ise de meclis-i idarece taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmamıştır.
Akçakoyun Karyesi	5	30	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve arazi irae olunmuş ise de meclis-i idarece taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmamıştır.
Uluabat Karyesi								Çerkes muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve sened-i hakaniyesi verilmiş ve vukuatının biri darp ve beşi sirkatten ibaret bulunmuştur.
Ballıkaya Karyesi								Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından sened-i hakaniyesi verilmemiş ve vukuatı olmadığı.
Karaağaç-ı Sağır								Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından sened-i hakaniyesi verilmemiş ve vukuatı olmadığı.
Gedikkaya Karyesi								Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından sened-i hakaniyesi verilmemiş ve vukuatı olmadığı.
Dunba Karyesi								Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından sened-i hakaniyesi verilmemiş ve vukuatı olmadığı.
Panazdere Karyesi	9	29	-	-	-	1	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân ve taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından sened-i hakaniyesi verilmemiş ve vukuatı yataklık idüğü
İskele Karyesi	11	33	-	-	-	-	-	Hazine-i hassa-i şahaneye merbut arazi-i seniyyeden olup mukavele-i mahsus ile hazine-i müşârûn-ileyhâ tarafından Rumeli muhacirini ikâme edilmiş ve vukuatı olmadığı.
Dağeesemeni Karyesi	3	29	-	-	-	-	-	Rumeli muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân edilerek meclis-i idarece henüz taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından arazileri tayin olunmamış ve vukuatı olmadığı.
Gülenbe Karyesi	15	53	-	45	1	-	-	Çerkes muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân edilerek sened-i hakaniyeleri verilmiş ve vukuatı hayvan sirkatinden ibaret bulunmuştur.

Çarık Karyesi	17	77	-	-	-	1	-	Yenişehir muhaciri olup ahali-i kadime miyanında iskân edilerek karye-i mezkûre dâhilinde arazi teferruğ eyledikleri ve vukuatı darptan ibaret bulunmuştur.
Makri Karyesi	51	251	-	-	-	-	-	Tatar ve Rumeli muhacirleri olup ahali-i kadime miyanında iskân edilerek meclis-i idarece henüz taksimat-ı dâhiliyeleri icra olunmadığından arazileri tayin olunmamış ve vukuatı dahi olmadığı.
Berâ-yı tahkik Mihaliç Kazasına gelmiş olan memur-ı mahsus tarafından tanzim ettirilen işbu cetvel münderecatı memurîn-i aidesi canibinden verilen kuyûd ve malumata müstenit ve nefsü'l-emre muvafık olduğu tasdiken işbu mahalle şerh verildi 9 Nisan 1308.								

**Ek 22: Osmanlı Devleti ile Karadağ Devleti Arasında 1878 Berlin Antlaşması
Hükümleri Çerçevesinde Oluşturulan Komisyona Verilen Talimat**

*19 Receb 98 Tarihli Karadağ Komisyonuna Tayin Kılınmış Olan İzzetli Şekib Bey'e
Verilen Talimatın Suretidir.*

Berlin Ahitnamesinin otuzuncu bendinin fıkra-i ahiresi Osmanlı ve Karadağlıdan mürekkep bir komisyon-ı emlak-ı mirîye ve mevkûfenin Babıali hesabına olarak suret-i ferâğ ve istimaline müteallik işlerin cümlesini ve bunlarda bir ilişki kuracak efradın mesâlihini üç sene zarfında tesviyeye memur olacaktır deyü musarrah olmağla ve bu komisyona canib-i saltanat-ı seniyyeden İzzetli Şekib Beyefendi intihap ve tayin kılınmağla mûmâ-ileyhin suret-i hareketini mutazammın talimattır:

Mûmâ-ileyh merkez-i Emarete bi'l-vusul canib-i Emarettten mütesâviyen tayin olunacak memurlar ile bi'l-içtima emlak-ı mirîye ve vakfiye hakkında lazım gelen muamele-i ahdiyeyi ber-vech-i âtî icra edecek ve lüzum gördüğü mahallere ya bizzat giderek veyahut şube irsal ederek ifa-yı vazife eyleyecektir.

Hükûmet Konağı vaktiyle karakolhane ve telgrafhane misillü müsakkafat emlak-ı mirîyeden olduğu gibi efrat tarafından istimlaki mümkün iken devletin yed-i tasarrufunda bulunan ve menafisi hazineye ait olan akarât dahi hep emlak-ı mirîyedendir. Binaenaleyh o misillü müsakkafat-ı mirîye ile rûsumât dâhilinde ilzam ve icar olunan han, hamam ve dükkân ve mağaza ve değirmen ve fabrikaların ve çiftlikler ve miri ormanları ve sevâd tabir olunur otlaklar ve sair bu makule devletin istifade edegeldiği akarât yani emval-i gayr-i menkule komisyon marifetiyle tetkik ve tefrik olunarak bedel-i misliyle Emaret talip olur ise Emarete ve olmadığı surette bi'l-müzayede sair müşterilerine satılacak ve mümkün olmaz ise devlet namına ilzam

ve icar kılınacaktır. Fakat ıslahhane ve hastahane ve kasabât ve kurâyâ mahsus meralar ve baltalıklara seyir yerleri gibi menafî-i amme için tahsis olunmuş olan arazi-i metruke kemakân ammenin menafisine mahsus olarak kalacaktır.

Evkaf beş neve münkasım olup birincisi cami ve medrese ve mektep ve imaret ve tekve gibi ehl-i İslam’a mahsus hayrat veya çeşme ve köprü ve kaldırım misillü umuma ait meberrâtıdır. Bunlardan mahallerinde kalacak İslam’a kifayet edecek derecede cami ve mektep ve ammeye ait olan çeşme ve köprü gibi şeyler ibkâ olunup ahali-i İslâmiyesi külliye hicret eden yerlerde bulunan ve müstağni-i anha olan cevâmi ve mesâcid hedm olunarak enkazı ayrıca ve arsası ayrıca ve sair hayrat dahi icabına göre bey‘ ve fûruht olunacaktır. Bunlardan hâsıl olan mebâliğ memalik-i İslâmiyede muhtaç-ı imar ve inşa olunan cevâmi ve mesâcid ve mektep ve medrese misillü şeylere sarf olunacaktır. Her vakıftan hâsıl olan esmân ayrı ayrı defter edilerek hıfz olunup badehu icab-ı veçhile mahall-i sarflarına tahsis kılınacaktır.

Evkafın diğer dört nevi bâlâda mestur hayrat ve meberrâtın mesâriflerine ve fazlası vâkıflarının evlatlarına mahsus irattır. Bunların birincisi icare-i vahideli denilen hane ve han ve hamam ve sairedir ki bunlarda hiç kimsenin alakası olmayıp vakıfları tarafından yıllık veyahut aylık ile kiraya verilir. Bu misillüler bi’l-müzayede satılıp vakıflarına irat kaydolunacaktır. İkincisi icareteynli tabir kılınan müsakkafat ve müstegallat olup egerçe zâhirde bunların sahipleri var ise de senevi muayyen olan icaresini vakıfları canibine vermek ve mutasarrıflarının vefatı vukuunda yalnız evlada intikal edip bilâ-velet ise vakfı tarafına mahlul olmak ve bey‘ ve şirâ ve intikalâtı vukuunda binde otuz ve on beşi harç verilmek muktezâ-yı şerâ’it icabındandır. Bu makulelerin icare-i seneviyeleri kaç kuruş ise mutasarrıflarına kırk

misli ahz ve vakfına ita olunup vakfının hakkı ıskat olunmak lazım ve İstanbul'da cari olan usul iktizasındandır.

Üçüncüsü mukataalı evkaftır ki biri vakıf ve ikisi sahibinin mülküdür. Bunların mahlulâtı olmadığından icare-i seneviyelerinin otuz misli sahiplerinden ahz ve vakıflarına ita olunarak keزالik vakfının hukuku ıskat olunmak muktezadır.

Dördüncüsü arazi-i mevkufadır. Şöyle ki bir köyün veya çiftliğin veyahut bir miktar-ı muayyen arazinin öşürü bir vakfa tahsis olunmuş olmağla o araziye mutasarrıf olan ahali öşürlerini bu vakfa verirler idi. Tanzimat-ı Hayriye icrasında maliye hazinesi bunların ekserisini zapt ve ta'sîr ederek ve vakıflarına birer bedel-i muayyen tahsis eyledi ve bu bedel-i seneviler şimdiki hasılatı nispet olunur ise ancak onda biri olabilir. Binaen-alâ-zelik Karadağ Emâreti bunları ke-mâ fi's-sâbık ve vakıfları canibine vermek veyahut on iki seneliği itibarıyla bir meblağ ita edip vakıflarının hukukunu ıskât eylemek lazım gelir ve bu misillü arazi-i mevkûfenin bazıları maliye hazinesi caniplerince zapt ve bedeli rapt olunduğu cihetle hîn-i istilaya kadar aşarı vakıfları tarafından ta'sîr olunur idi. Bunları dahi ya hâl-i sâbıkında ibkâ etmek veyahut bir bedel-i senevîye bağlamak veya hasılatı nispetinde bir meblağ ita edip vakfının hakkını ıskat eylemek lazım gelir.

Emlak-ı mirîye ve mevkufada müstecir veyahut mültezim gibi ilişiği olan efradın hukuku dahi komisyonca pîş-i nazar-ı dikkate alınarak muhafaza-i hukuk-ı şahsiyeye itina olunacaktır.

Berlin Muahdesinin bend-i mezkûrunun fıkra-i ûlâsında İslâm vesairenden emlak sahibi olup da Karadağ Emaretinin haricinde ittihaz-ı mesken ve me'vâ edecek olanlar bu emlaklarını ya iltizama vererek veyahut diğerleri marifetiyle idare

ettirilerek muhafaza edeceklerdir ve bu muharrer olup egerçe bu işler Emaret memurları marifetiyle tanzim ve tesviye olunacak ise de mûmâ-ileyh canibinden dahi o misillü muhacirînin işleri hakkında teshilât-ı mümkünâ icra ve lede'l-hâce Dersaadet'e dahi arz ve inha edecektir.

Karadağ dâhilinde kalan mahallerin senedât-ı kuyûdâtının ve erâmil ve eytâm akçasına ve menafî sandıkları muamelatına dair olan defâtir ve evrakının taharri ve tetkikleri bunlardan istinbât olunacak ahkâm mücebince istifa-yı hukuk-ı ibâd kılınacaktır.

Memleket menafî sandıklarında sermaye-i müctemi'alari bulunan muhacirîn-i İslamiyenin hisselerini aramak ve Berlin Ahitnamesine mutabık ve hakkaniyete muvafık olan sair şeyleri taharri etmek ve icap görünen mevâki'i dolaşmak ve oralarda kalacak ehl-i İslâm'a mahsus olan ma'âbid ve mekâtibin teshil-i idarelerini icra eylemek mûmâ-ileyhin dirayet ve fetânetine muhavvel olmağla bu misillü mevâddan iktiza edenleri Emaretine tebliğ ve icap edenleri Babıali'de istizan edecektir.

Aslına Mutabıktır 18 Rabiulahir 1301

ÖZET

Sarıbal, İsmet, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhaceret, İskân ve Entegrasyon: Bursa Sancağı Örneği, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, 265 s.

Bu çalışmada Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) neticesinde gerçekleşen iki büyük kitlesel nitelikli göç hareketi karşısında Osmanlı Devleti'nin ürettiği göç politikalarının Osmanlı taşrasının önemli merkezlerinden biri olan Bursa Sancağı örneğinde tahlili ile Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin iskân süreci sonrasında yaşadıkları entegrasyon problemleri ele alınmıştır. Bu çerçevede öncelikle Kırım Savaşı ve 93 Harbi neticesinde yaşanan iki büyük kitlesel nitelikli göç hareketinin nedenleri izah edilmiş, Osmanlı Devleti'nin bu göçler karşısındaki tutumu göçle ilgili kurumlar, çıkarılan kanun ve talimatlar çerçevesinde ortaya konulmuştur. Daha sonra göç ve iskân kavramları üzerinden, bu kitlesel nitelikli göçler sırasında Bursa Sancağına iskân edilen muhacirlerin yaşadığı entegrasyon problemleri irdelenmiş, muhacirlerin iskân süreci sırasında ve iskân süreci sonrasında yaşadığı sıkıntılar izah edilmeye çalışılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin iki büyük kitlesel nitelikli göç hareketi sırasında ortaya koyduğu göç ve iskân politikalarının teoriden pratiğe dönüşen yüzü Bursa Sancağı örneğinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhaceret, İskân, , Entegrasyon, Bursa Sancağı.

ABSTRACT

Sarıbal, İsmet, In the Second Half of the Nineteenth Century; Immigration, Settlement and Integration in Ottoman Empire: Sanjak of Bursa Case, Ph.D. Thesis, Advisor: Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, 265 p.

In this dissertation, Ottoman Empire's settlement and immigration policies as follows, Crimean War (1853-1856) and Russo-Ottoman War (1877-1878) the issues regarding the migrants' integration and settlement in Sanjak of Bursa will be addressed. In this regard, the reasons behind the two big scale immigration and settlement following Crimean War and Russo-Ottoman War will be explained and analysed. Ottoman Empire's, attitude towards the issue in terms of institutions, legislation and regulations have been brought forward. After explaining settlement and migration policies of Ottoman Empire about the Immigrants' settlement and integration, the focus is shifted on Immigrants at Sanjak of Bursa in micro scale to shed light on difficulties experienced during the settlement and integration process. Ottoman Empire's actions during two big scale migration movements and settlement policies is analysed in Sanjak of Bursa Case.

Anahtar Kelimeler: Immigration, Settlement, Integration, Sanjak of Bursa.